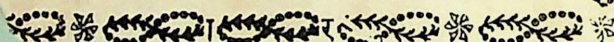
080517

Reg. No. C. 1073.
Vol. XV, No. 9.] [January, 1933

१८५४ शकीये पौषे ... -वर्षस्य ९म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सह-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्,
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकमूल्यम्—३ रूप्यकत्रयम्
Foreign price—7s.

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M. A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.
Printed at
Metropolitan Printing and Publishing House, Limited,
56, Dhurrumtalla Street, Calcutta.

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्थाः*

		मूल्यम्			
			साधारणानाम्		सदस्यानाम्
२।	कालीतत्त्वम्—सटीकानुवादम्	”	॥/०)	”	॥०)
३।	शङ्करीसङ्गीतम्	”	।/०)	”	।/०)
४।	मुक्तिवादः—गदाधर-भट्टाचार्य्य विरचितः, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहितः	”	२)	”	१॥०)
५।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	”	।।०	”	१৲
६।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा	”	१।०)	”	१)
७।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	”	॥०	”	।/०
८।	कारकोल्लासः—भरत-मल्लिककृतः, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूपः	”	/०)	”	/०
९।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल-भाषाटिप्पणसमेता	”	॥।०)	”	॥/०)
१०।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतम्	”	।/०	”	।/०
११।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थः	”	१।०)	”	१)
१२।	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्यकृतम्	”	।/०	”	।/०
१३।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	”	॥।०)	”	॥/०
१४।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	”	१।०)	”	१
१५।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	”	२)	”	१॥
१६	यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-कृतम्, विष्णो रथयात्रादि-द्वादशयात्रापद्धतिरूपम्	”	१৲	”	
१७।	ऋक्प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्		२॥०	”	
१८।	प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थः		१।०)	”	
१९।	छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्—गुणविष्णु-विरचितम्	”	३॥०)	”	

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण; तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामा वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम्।

त-
ते,
व-
दिवानिशानादपर्य-

"भारते भातु भारती"

संस्कृतसाहित्य-परिषत्
श्यामबाजार, कलिकाता।
१८५४ शकाब्दे
सौरफाल्गुनस्य पञ्चदशदिवसः

सबहुमानमावेदनम्—

महोदयाः, आगामिनि सौरफाल्गुनस्य चतुर्विंशदिवसे बुधवासरे सायं सप्तमहोरायां परिषदो मासिकाधिवेशनानि (पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमानि) भवितारः। तत्र भवतामुपस्थितिः साग्रहं प्रार्थ्यते इति।

विनीत—
श्रीअमरेश्वरठाकुर–वेदान्तशास्त्रिणः
श्रीसत्येन्द्रनाथ–वसुजस्य च
सम्पादकयोः।

आलोच्यविषयाः—

१। नूतनसभ्यनामप्रचारः।
२। विगतसभाकार्य्यविवरणम्।
३। निबन्धानां पाठः—
(क) 'न्यायदर्शनम्' इतिशीर्षकस्य
निबन्धकः—श्रीतारानाथ-तर्कतीर्थः।
(ख) 'पारसीकानां भारतागमनम्' इतिशीर्षकस्य
(ग) 'केन प्रणीता भगवद्गीता' इतिशीर्षकस्य
निबन्धकः—श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः।
(घ) 'आत्मविनिग्रहः' इतिशीर्षकस्य च
निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री।
४। विविधाः।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

January, 1933.	१८५४ शकीये पौषे १५श-वर्षस्य ६म-संख्या	Vol. XV. No. 9.

उपनिषत्कथा

[निबन्धकः—म०म० श्रीदुर्गाचरण-साङ्ख्य-वेदान्ततीर्थः]

(छान्दोग्ये प्राणसंवादः)

अस्ति तावच्छान्दोग्योपनिषदि पञ्चमेऽध्याये प्राणोपासनाप्रक्रिया। तत्र च जीवोपकरणीभूतानां वागादीनां प्राणसंज्ञितानां सर्व्वेषामेव तत्तद्गुणयोगेन समुपासनं तत्फलञ्च प्रतिपाद्य महताडम्बरेण पञ्चवृत्तेः प्राणस्य ज्येष्ठश्रेष्ठत्वादिगुणयोगेन समुपासनं पश्चादभिहितम्। सत्यपि जीवोपकरणतया सर्व्वेषामेव वागादीनां समानत्वे कथं नु नाम पञ्चवृत्तेः प्राणस्यैव ज्येष्ठत्वं श्रेष्ठत्वञ्चोपपद्येते? इति तन्निर्द्दिधारयिषया श्रुतिः स्वयमेव तदुपपादनाय नितरां रमणीयं प्राणसंवादमवातारयत्। स च संवाद एवमिह प्रववृते—

यथा लोके राजसेवायां नियुक्ता उच्चावचगुणसम्पन्ना अपि राजपुरुषा अनन्यसामान्यमात्मनो नैपुण्यं मन्यमाना अन्योन्यं स्पर्द्धन्ते, स्पर्द्धमानाश्चान्ततः पक्षपातादिदोषलेशवर्ज्जितं ज्ञानभारावर्ज्जितं तत्त्वस्वरूपनिरूपणार्थमवलम्बन्ते; इति नः सर्व्वेषामेव दिवानिशमक्षिपथ-

मवतरति, आध्यात्मिकानां प्राणानामपि कदाचित् तादृशी दशा समजायत इत्येतदुपाख्यायते—

"अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरे—अहं श्रेयान् अस्मि, अहं श्रेयान् अस्मि इति।"

प्राणसंज्ञया परिचितेषु अस्मासु [वागादिषु] मध्ये अहमेव सर्व्वापेक्षया अतिशयेन प्रशस्योऽस्मीति प्रत्येकं विवदमानाः प्राणाः स्वपक्षं साधयितुं परपक्षं चाधिक्षेप्तुमक्षमा अनाशङ्कितपक्षपातं जनकतया च सर्व्वत्र समस्नेहं पितरं प्रजापतिमेव तत्त्वनिर्णयक्षमं मध्यस्थं मनसा न्यरूपयन्। एवं कृताध्यवसायाः प्राणाः समेत्य प्रजापतिलोकं जिगमिषवो बभूवुः। अनन्तरञ्च यथाध्यवसायम्—

"ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः—भगवन्, को नः श्रेष्ठ इति।"

स्वसन्तानैः प्राणैरेवमाभाष्यमाणः प्रजापतिर्मनस्यचिन्तयत्—अहङ्कारपरवशा हि प्रायेण स्वाभिमतार्थप्रतिघाते अन्धा इव विवेकं नावेक्षन्ते, मत्ता इव गौरवं नाश्रयन्ते, मूढा इव सूनृतं नावबुध्यन्ते, बाला इव हितं नावलम्बन्ते, उपचिकीर्षुमपि नानुमन्यन्ते, आत्मनीनमपि नाद्रियन्ते, सर्व्वथा विपरीतमेव प्रचेष्टन्ते, तद् यद्यहमत्र यथायथमेव कथयेयं स्यादपि कस्यचिद् मम यथार्थभाषित्वे विमतिरिति सम्यगौदासीन्यमेवात्र मम साधीय इति जानन्नपि तन्निर्णयं नावोचत्; निर्णयशैलीमात्रमुपदिशन्—

"तान् होवाच—यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत, स वः श्रेष्ठ इति।"

भो प्राणाः, यूयमेव प्रस्तुतार्थविनिर्णये समर्थाः, तत् किमिति मामेतस्मिन्ननतिदुर्ग्रहेऽर्थे मुधा नियोजयथ? यूयमेव तावदेकैकशः पर्य्यायेण शरीरादस्मादुत्क्रामत, ततश्च यस्मिन्नुत्क्रान्ते सति शरीरमिदं पापिष्ठतरमिव दृश्येत—शरीरं हि

"स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निस्यन्दान्निधनादपि।
कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिता ह्यशुचिं विदुः।"

इत्युक्तदिशा स्वत एवाशुचितया परिग्रहात् पापिष्ठमिव, पुनश्च युष्माकं मध्ये यस्य विरहात् ततोऽप्यतिशयेन पापिष्ठमिव सम्पद्येत, स एव युष्माकं मध्ये श्रेष्ठत्वेन परिग्रहीतव्य इति स्वशरीर एव सुकरः स्वरूपग्रह इति।

अथैवमभिधाय पितरि प्रजापतौ मौनमालम्बमाने, वागादयः प्राणास्तदुक्तिं युक्तिमत्तया सानन्दमभिनन्द्य तदुक्तदिशैव व्यापारमारेभिरे। तत्र वाचमेव प्रथममुत्क्रमणे न्ययोजयन्। ततश्च—

"सा ह वागुच्चक्राम, सा संवत्सरं प्रोष्य पर्य्येत्य उवाच—कथमशकत ऋते मज्जीवितुमिति ?"

वागिन्द्रियं हि देहमपहाय संवत्सरकालं बहिरवस्थाय पुनर्देहमनुप्रविश्य यदा तत्रत्यान् प्राणान् समपृच्छत्—भोः प्राणाः, मद् ऋते—मां विना यूयं दैहिकं सर्व्वं कर्म्म सम्पादयितुं शक्ता अभवत न वेति। तदा ते सर्व्वे युगपदूचुः—

"यथा कला अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तः श्रोत्रेण, ध्यायन्तो मनसा, एवमिति।"

यथा हि कला वागिन्द्रियहीना [मूकाः] जनाश्चक्षुरादिभिः करणैः सर्व्वानेव देहोचितान् व्यापारान् यथायथं निष्पादयन्ति—ऋते वाग्व्यापारात् त्वदभावाद् वयमपि तथैव वाग्व्यवहारहीना अपि सर्व्वमन्यद् व्यवहारं परिनिष्पादयन्त आस्मेत्येवं प्राणैरभिधीयमाना पुनर्देहं "प्रविवेश ह वाक्।" एवमेकैकशः सर्व्वेऽपि प्राणा ऋते पञ्चवृत्तेः प्राणाद् बहिर्निर्गत्य संवत्सरात् परं प्रत्यागत्य च तत्तद्व्यापारविधुरत्वेऽपि शरीरं तदवस्थमाकलय्य सव्रीडा इव पुनः प्राविशञ्छरीरम्।

अथैवं वागादिषु करणेषु प्रोष्य प्रत्यागत्य च शरीरमनुप्रविष्टेषु सत्सु पञ्चवृत्तेर्मुख्यप्राणस्य समुत्क्रमणावसरः समुपस्थितः। स चात्मनः कर्त्तव्यमनुपालयन् देहादुत्क्रमितुं मनो दधौ।

"अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन् स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून् संखिदेत्, एवमितरान् प्राणान् समखिदत्।"

यथा हि अश्वपरीक्षणाय प्रवृत्तैरश्वारोहिभिः कशाभिहतः शोभनोऽश्वः प्रचलिष्यन् पादबन्धनकीलान् युगपदेव समुत्पाटयेत्, तथायं मुख्यः प्राणोऽपि देहमपहाय यावद् ऊर्द्धं क्रमितुं प्रावर्त्तत, तावदेव खलु वागादयोऽपि प्राणास्तदनुविहिता इव समुत्क्रमणोद्यता बभूवुः, न पुनर्देहे स्थातुमलमासन्। अथ ते तत्र स्थातुमशक्नुवन्तः कातरतराः "तं ह समेत्योचुः—भगवन् एधि, त्वं नः श्रेष्ठोऽसि, मोत्क्रमीरिति।"

एवं कार्य्यतो लब्धप्रबोधा वागादयः प्राणाः प्रत्यक्षतो मुख्यप्राणस्य माहात्म्यमधिगत्य मिलित्वा समीपमुपगम्य प्राणं सम्बोध्य—हे भगवन्, एधि—त्वमेवास्माकं प्रभुर्भव, यतस्त्वमस्माकं मध्ये श्रेष्ठः, अतोऽत्रैव तिष्ठ, मा उत्क्रमीः—देहादस्मादुत्क्रमणं मा कार्षीरित्यूचुः।

अथैवमुपदर्शितविभवो महाप्रभावः पञ्चवृत्तिः प्राण आत्मनः प्राधान्यानुगुणं किमपि प्राप्तुकाम इतरान् प्राणानाह—यदि नाम देहेऽस्मिन् ममैव मानमहिमानमधिगता यूयं, तर्हि तदुचितं किमपि विधत्त, येन मे स्वामित्वमन्वर्थं स्यादिति। अथैवं विदिताशयाः सदाशया वागादयः प्राणाः स्वगतगुणगणसमर्पणेन स्वामिनं प्राणमपूजयन्, प्राणोऽपि लब्धमानतया तान् वागादीन प्राणान् प्राणानिव पातुं त्रातुञ्च प्रतिशुश्राव। ततः सर्व्वे प्राणानुगता देहरक्षायै सङ्गता बभूवुरिति।

सुभाषितम्

यो मानुष्यं कुशलविभवं प्राप्य कल्पैरणल्पै-
र्मोहात् पुण्यद्रविणमिह न स्वल्पमप्याचिनोति।
कोऽस्माल्लोकात् परमुपगतस्तीव्रमभ्येति लोकं
रत्नद्वीपाद् वणिगिव गतः स्वं गृहं शून्यहस्तः॥

तन्त्रचर्चा

[निबन्धकः—श्रीप्रभातचन्द्र-चक्रवर्त्ती काव्यतीर्थः एम्-ए, पी-एच्-डी]

[उपोद्घातः]

तन्त्रशास्त्रे तावद् भारतीयानामार्य्याणामुपासनाया गुरुपरम्परागतः कश्चन प्राचीन आदर्शः संरक्षितो वर्त्तते। तान्त्रिकी हि साधना वेद-प्रतिपादितस्य धर्मस्य विशिष्टाङ्गत्वेनैव प्रसिद्धिं समधिजगाम। प्राचीन-तमादेव कालादारभ्य धर्मक्षेत्रेऽस्मिन् भारतवर्षे ये तावद्धर्मा उपासना-पद्धतयो वा प्रवृत्तास्तेष्वेवायमन्यतमस्तन्त्रोक्तः साधनमार्गः। वेदस्य कर्मज्ञानात्मककाण्डद्वितयेनैव साकं तन्त्रमतस्य सविशेषं सादृश्यं सन्दृश्यते। यद्यप्यापाततो वेदबोधिताद् धर्मात् तन्त्रोक्तस्य धर्मस्य पार्थक्यं प्रतीयते तथापि मूलतस्तन्त्रमतं वेदानुमोदितमेव न तु लेशतोऽपि वेदबाह्यम्। मन्वादिस्मृतीनामिव तन्त्रशास्त्रस्यापि वैदिककर्मकाण्डानुवर्त्ति-त्वेऽपि, देवादिदेवमहादेववदनारविन्दविनिःसृते तन्त्रशास्त्रे वेदप्रति-पादिताया ब्रह्मविद्याया एवं प्रभावः स्फुटतरं परिलक्ष्यते। तथाचोक्तं प्रामाणिकप्रवरेण भास्कररायेण ललितासहस्रनामस्तोत्रवृत्तौ—तन्त्राणां स्मृतित्वाविशेषेऽपि मन्वादिस्मृतीनां कर्मकाण्डशेषत्वं तन्त्राणां तु ब्रह्म-काण्डशेषत्वमिति। श्रद्धापूर्वकं तन्त्रशास्त्रमालोचयन्तः सर्व एव प्रति-पद्येरन् भारतीयोपासनायाः प्रस्थानत्रितयं कर्ममार्गो ज्ञानमार्गो भक्तिमार्ग-श्चातिमात्रं मनोहरया रीत्यात्रोपप्रदर्शितमिति। न खलु केवलं लौकिकाना-मेव सम्मतमिदं शास्त्रं परं योगिनामपि बहुमतम्। हिरण्यगर्भाद् दत्ता-त्रेयाद्वा प्रारब्धं सम्प्रदायक्रमागतं योगतत्त्वमपि तन्त्रशास्त्रे विस्तरेण सन्निविष्टम्। उक्तञ्च त्रिपुरारहस्ये—

इति तद्वचनं श्रुत्वा भार्गवः परिचिन्तयन्।
सस्मार तत् पुरा प्रोक्तं दत्तात्रेयेण विष्णुना॥
त्रिपुराया रहस्यं यत् साक्षाच्छिवमुखागतम्॥

त्रिपुरारहस्ये १।६०

इति। पातञ्जलदर्शनप्रतिपादितानि ध्यानधारणासमाधिप्राणायामप्रभृतीनि निखिलान्यपि योगाङ्गानि तन्त्रशास्त्रे व्याख्यातानि। तन्त्रोक्तमेव योगमार्गमवलम्ब्यादिनाथः, अष्टाङ्गयोगे समाधिगतसिद्धिरिति प्रथितो मत्स्येन्द्रनाथः, गोरक्षणाथप्रभृतयश्च महात्मानः सिद्धिमुपगता इति प्रसिद्धिः। वङ्गेष्वपि सर्वानन्दपूर्णानन्दब्रह्मानन्दरामप्रसादकमलाकान्तप्रभृतयो बहवस्तान्त्रिकाः प्रादुर्बभूवुः। वेदान्तमार्गप्रवर्त्तकस्य भगवतः शङ्कराचार्यस्यापि तन्त्रोक्तसाधनायां (शाक्तोपासनायाम्) आसक्तिरासीदिति तद्विरचितादानन्दलहरीसौन्दर्यलहरीगङ्गास्तवान्नपूर्णास्तवप्रपञ्चसारादिप्रबन्धतो विस्पष्टतयावगम्यते। ब्रह्मविद्यायोगतत्त्वव्यतिरिक्तान्यपि ज्योतिष-वर्णशब्दतत्त्वानि पृथिव्याः संस्थानं षट्कर्माणि यागहोमौ भूतशुद्धिपूजाप्रकरणन्यासदीक्षापद्धतिप्रभृतीनि बहुविधानि श्रद्धाशीलजनज्ञातव्यानि विषयजातानि तन्त्रेषु प्रतिपादितानि।

एकतस्तावत् तन्त्रशास्त्रं साधकस्य कण्ठहारः, अपरतश्च तान्त्रिकाचारो हिन्दुधर्मस्याध्यात्मिकजीवनस्य च प्रधानमवलम्बनम्। तन्त्रशब्दस्य निर्वचनदर्शनमेव शास्त्रस्यास्य गुरुत्वं विस्पष्टयति। तथाचोक्तम्—

तनोति विपुलानर्थांस्तत्त्वमन्त्रसमन्वितान्।
त्राणं च कुरुते यस्मात्तन्त्रमित्यभिधीयते॥

संस्कृतसाहित्ये तन्त्रशास्त्रग्रन्थाः सुविपुला एव। परन्त्वधन्यतया भारतवर्षीयाणां बहूनामेव विलोपः सञ्जातः, बहवश्च नाममात्रशेषाः संवृत्ताः। अहो कति नामानर्घ्याणि रत्नानि भारतवर्षस्येत्थमेव कालगर्भे चिराय न विलीनानि? तथाप्यद्यापि तेषु तेषु प्रदेशेषु तन्त्रशास्त्रीयाणि मुद्रितानि हस्तलिखितानि च यानि पुस्तकान्युपलभ्यन्ते तेषां संख्यामाकलयतां मानसे विपुलतरेण विस्मयेन पदं क्रियते, अहो! कीदृशी वा चर्चा तन्त्रशास्त्रस्य भारते न सञ्जातेति। साधनासाम्राज्यस्य वर्त्तमानायां शोचनीयतमायामपि दशायामार्याणां धर्मानुष्ठानस्य ज्ञानानुशीलनस्य चान्तस्तन्त्रस्य प्रभावो विस्पष्टमेवानुभूयते। प्रतिगृहमेवार्याणामद्यापि शक्तिपूजा शाक्ताभिषेकश्च

निर्वर्त्त्यते। अस्माकं प्रदेशे बहुषु स्थानेषु दुर्गापूजा कालीपूजा चानुष्ठीयेते। एतत्त्ववश्यमभ्युपगन्तव्यं यथाविधि शक्तिपूजानुष्ठानमतीव कठिनमिति। मानस्याः पूजायास्तदुपचाराणां वर्णनं वैशद्येन तन्त्रशास्त्रे समुपलभ्यते। स्वहृत्पद्मासने स्वाभीष्टदेवं समुपवेश्य मनःप्राणैर्निखिलैश्च करणग्रामैः कीदृश्या प्रणाल्या साधकेन तस्योपासनं विधेयं तद् यथा तन्त्रशास्त्रे विस्पष्टमुपदिष्टं न खलु तथान्यत्र कुत्राप्युपलभ्यते। तन्त्रशास्त्रे भूतशुद्धि-प्रकरण उक्तम्—देहस्थानि क्षित्यादिभूतानि संशोध्य, शरीरस्थं पापजातं ज्ञानाग्निना दग्ध्वा, गुरूपदिष्टेन च वर्त्मना कुलकुण्डलिनीत्यपरनाम्नीं चिच्छक्तिमुद्बोध्य किं बहुना सर्वथा निर्मलो भूत्वा साधक आत्मानं परमात्मतोऽभिन्नं विभावयेत् इति। एवञ्च स्वयं शिवसाम्यं समासाद्य महाशक्त्याः पूजायामधिकारी सञ्जायते ("शिवो भूत्वा शिवां यजेत्")।

भारतवर्षस्येतरेष्वपि धर्ममतेषु तन्त्रमतमनुप्रविष्टं वर्त्तते। कालिका-पुराणेऽपि देवीतन्त्र-कामाख्यातन्त्र-शारदातन्त्र-कामेश्वरीतन्त्रप्रभृतीनि संख्यातीतानि तन्त्राणि समुल्लिखितानि। किञ्च, शैव-शाक्त-वैष्णवबौद्धभेदेन बहुविधानि तन्त्रशास्त्राणि तान्त्रिकाचाराश्चोपलभ्यन्ते। न केवलं भारते वर्षे दूरतरप्रदेशवर्तिषु महाचीनेष्वपि तान्त्रिकाचारः पदं लेभे, एतस्य निदर्शनं प्रसिद्धेष्वेव बौद्धतन्त्रेषु सन्दृश्यते। ब्रह्मयामलतन्त्रे हि वामाचारवीराचारकौलाचाराणामिव चीनाचारस्यापि समुल्लेखो दृश्यते। तद् यथा—

नात्र शुद्ध्याद्यपेक्षास्ति न चामेध्यादिदूषणम्।
सर्वदा पूजयद्देवीमस्नातः कृतभोजनः॥
महानिश्यशुचौ देशे बलिं मन्त्रेण दापयेत्।
स्त्रीद्वेषो नैव कर्त्तव्यो विशेषात् पूजनं स्त्रियाः॥

सर्वमेतदिदमेव स्फुटीकरोति यत् आसीत् स कालो यदा योगचर्च्चया—ज्ञानचर्च्चया भारतं वर्षं तथा प्रतिष्ठां समभ्यगमत् यथा भारत-तद्बहि-र्भतानां च बहुतराणामेव प्रदेशानां धर्म्माणां न्यूनाधिकतया तन्त्रोक्त-

धर्म्माश्रयणमावश्यकमासीत्। काश्मीरेषु दाक्षिणात्ये च तन्त्रशास्त्रस्य प्रगाढमालोचनमासीत्। काश्मीराणां चतुःषष्टितन्त्रम् दाक्षिणात्यस्य चाष्टाविंशतिकामिकागमशास्त्रमत्र प्रकृष्टं प्रमाणम्। आचार्यशङ्करभगवत्-पादैरपि "आनन्दलहरीस्तोत्रे" चतुःषष्टितन्त्राणामुल्लेखो विहितः—

चतुःषष्ट्या तन्त्रैः सकलमभिसन्धाय भुवनं
स्थितस्तत्तत्सिद्धैच प्रसवपरतन्त्रः पशुपतिः।
पुनस्त्वन्निर्बन्धादखिलपुरुषार्थैकघटना
स्वतन्त्रं ते तन्त्रं क्षितितलमवातीतरदिदम्॥ इति।

किञ्च, अश्वक्रान्तविष्णुक्रान्तरथक्रान्तप्रदेशेषु च विभिन्नानि तन्त्रशास्त्राणि प्रचलितानि। पूर्वाद्याम्नायभेदेनापि तन्त्रशास्त्रस्य विभाग उपलभ्यते। महेश्वरस्य सप्तभ्य आननेभ्यः सप्तविधा आम्नाया वेदादि-शास्त्रसमष्टिरूपा विनिर्गताः। तेषां च सप्तानामाननानां नामानि यथा—तत्पुरुषः, अघोरः, सद्योजातः, वामदेवः, ईश्वरः, नीलकण्ठः, चैतन्यश्च। एषु चान्तिमं मुखद्वितयं गूढमेव, तेन मुखपञ्चकस्य स्फुटत्वान्महादेवः पञ्चवक्त्र इति निर्दिश्यते। कुलार्णवं तन्त्रमूर्ध्वाम्नाय इति व्यपदिश्यते।

तन्त्रशास्त्रमतीव विशालं दुरवगाहञ्च। सम्प्रदायविच्छेदात् तन्त्रोक्ता बहव एव विषया इदानीं रहस्यजालसमाच्छन्नाः प्रतीयन्ते। तन्त्रशास्त्रेषु च तथाविधं बहुतरं प्रतिपाद्यं वर्त्तते यत् खल्वन्तरेण सद्गुरूपदेशं स्वप्रतिभया नैवाववोद्धुं शक्यते। सद्गुरुलाभश्च पूर्वजन्मार्जितसुकृतिफलेनैव केषाञ्चिदेव सङ्घटते। ये हि परमार्थत एव साधकाः शास्त्रोक्तकर्मानुष्ठान-पराश्च प्रायेण ते विजने एव वसन्ति, प्राकृतजनैः साकं सम्बन्धं विच्छिन्द-न्त्येव ते। एतस्मादेव कारणाद् बहुषु स्थानेषु तन्त्राणां निगूढं तात्पर्य्य-मिदानीमपरिज्ञातमेवास्माकम्। अपरिज्ञानाच्चास्मात् तन्त्रशास्त्रे तान्त्रिका-चारे चास्माकं श्रद्धा शैथिल्यमुपगता। परं तन्त्राणां रहस्यमध्यात्म-तत्त्वं वा यथायथं व्याख्यायते चेत्, तान्त्रिकाचाराणां च पारमार्थिकमुद्देश्यं सम्यगधिगम्यते चेत्, तन्त्रेषु शिक्षितजनानां श्रद्धा पुनरपि दृढतरं पद-

मासादयेदित्यस्माकं द्रढीयान् प्रत्ययः। तन्त्रोक्ता ब्रह्मविद्या तन्त्रानुशिष्टं सेवातत्त्वं तन्त्रकथितं पञ्चतत्त्वं तन्त्रप्रतिपादिता च शक्तिपूजापद्धतिः सर्वाण्येतानि सुमनोहराणि परमोपादेयानि च साधनमार्गावलम्बिनाम्। प्रबन्धेऽस्मिन् तन्त्रोक्तं बिन्दुतत्त्वमधिकृत्यालोचनं प्रवर्त्तय प्रदर्शयिष्यामः—तन्त्रप्रतिपादिता विषयविशेषाः कीदृशदार्शनिकचिन्ताप्रसूता अध्यात्मजीवनरक्षणे च कीदृशमुपयोगमावहन्तीति।

यथा त्रिकसिद्धान्तापरनामनि काश्मीरीये शैवागमे पतिपशुपाशाः प्रधानतत्त्वत्रयत्वेनोपवर्णितास्तथा दाक्षिणात्यशाम्भवागमे शिवशक्तिबिन्दवो मुख्यपदार्थत्रयत्वेन परिगृहीताः। तथाचोक्तं रत्नत्रये—

बिन्दुशक्तिशिवाख्यानि त्रीणि सिद्धान्तसागरात्।
समुद्धृत्य सतां धर्तुं हृत्कण्ठश्रवणे सदा॥

पदार्थत्रितयञ्चेदमागमे रत्नत्रयसंज्ञयाऽभिधीयते। तदुक्तम्—

रत्नानीशविधानाच्च बिन्द्वाद्याः शिवशासने। इति।

एषामुपरि सर्वेषामेव तत्त्वानां प्रतिष्ठा। तथाचोक्तम्—

रत्नत्रयं समाश्रित्य वर्त्तते तत्त्वसंहतिः। इति।

मूलभूतानाममीषां पदार्थानामभ्युपगममन्तरेण न खलु विश्वस्य समुत्पत्तेर्न वा तद्गतस्य वैचित्र्यस्य निदानं निर्देष्टुं शक्यते। तत्त्वदृष्ट्या तु प्रोक्तपूर्वेषु त्रिषु रत्नेषु शिवः सर्वज्ञो विश्वस्य कर्त्ता (creator), शक्तिः [शिवसमवायिनी शक्तिः] करणम् (instrumental potency`, बिन्दुश्च उपादानं वा महामाया वा (matter)। यथा स्थूलदृष्ट्या दृश्यते चेन्मृत्तिकाद्युपादानं विना घटादिकार्य्यजातस्योत्पत्तिर्न सम्भवति तथा बिन्दुलक्षणं मायिकोपादानमन्तरेण जगतः सृष्टिव्यापारः कथमपि न सङ्घटते। बिन्दुस्तावज्जडात्मा महामाया। यावच्चेतनेन नाधिष्ठीयते चिच्छक्त्या वा न प्रेर्यते तावज्जडः कदापि न प्रभवति कर्म्माणि सम्पादयितुम्। अत एव शैवसिद्धान्तेषु चिन्मयी शक्तिः कारणतयोपन्यस्ता। "यद् यत् कार्य्यं तत् तत् सकर्त्तृकम्"—राद्धान्तमिम-

मनुसृत्य नैयायिकैरपि क्षित्यादिकार्य्यजातस्य कर्त्तृतयेश्वरो निरूपितः। शिवः शक्तितो न भिद्यते, अभिन्नकलेवरावेवेमौ। मायायाः साहाय्येन तेन सृज्यते विश्वम्, वैष्णवशास्त्रीया ह्लादिनी शक्तिः [राधा] परम-पुरुषाच्छ्रीकृष्णादाकृतितो भिन्नापि परमार्थतोऽभिन्नैव। बिन्दोर्विक्षोभा-देव प्राकृतसृष्टेः प्रारम्भः। परिदृश्यमानमिदं जगन्मण्डलं कलादीनां षण्णां शुद्धाध्वनां परिणामः, बिन्दुश्च षडध्वनामपि तेषामुपादानकारणम्। किं तावदयं बिन्दुर्नाम? यस्माद्धि मन्त्र-वर्ण-पद-कला-तत्त्व-भुवना-ख्यानि षट् तत्त्वानि प्रादुर्भूय पुनस्तस्मिन्नेव विलीयन्ते स एव बिन्दुर्नाम। उक्तञ्च—

जायतेऽध्वा यतः शुद्धो वर्त्तते यत्र लीयते।
स बिन्दुः परनादाख्यो नादबिन्द्वर्णकारणम्॥

इति। बिन्दोश्च व्यक्ताव्यक्तभेदेनावस्थाद्वितयम्। प्रथमावस्थातः सृष्टिः द्वितीयस्यां सर्व्वेषां विलयः। बिन्दोरेव जीवानामभिव्यक्तिर्भवति। जीव-स्तावदणुलक्षणो बिन्दुलक्षणो वा। द्वैतवादिभिर्निम्बार्करामानुजवल्लभा-चार्य्यजीवगोस्वामिप्रभृतिभिः सर्वैरेव जीवोऽणुरिति निर्दिष्टः। प्रायेण पर-माणव एव पाञ्चभौतिकस्य जगतः सूक्ष्मकारणत्वेन नः सम्मताः, बिन्दुस्तु तेभ्योऽपि सूक्ष्मतरः। का कथा इतरेषां, लिङ्गशरीरात् कारणशरीराद्वा अपि बिन्दुः सहस्रगुणं सूक्ष्मतरः।

यद् यदेव जगति परिदृश्यतेऽस्माभिस्तस्य सर्वस्यैव सूक्ष्मं बैन्दवं रूपं वर्त्तते। बिन्दो रूपादेव सर्वेषां रूपाणां प्रकाशः सञ्जायते। मूले चेद्रूपं सौन्दर्य्यं वा नाभविष्यत्, किमपि वस्तु सुन्दरत्वेन द्रष्टुं नैव प्राभविष्याम वयम्। यत् खलु रमणीयं निसर्गत एव च समाकर्षत्यस्माकं नयन-युगलं नूनं तस्य मूलकारणमतीव रम्यम्, अतीव मनोहारि। यस्य रूपेणैव जगतो रूपम्, यस्य भास्वरया दीप्त्या सर्वं समुज्ज्वलम्, "यस्य भासा सर्वमिदं विभाति," वर्णनाविषयमतिक्रान्तं तस्य रूपज्योतिर्ध्यान-नेत्रेण प्रत्यक्षीचक्रुर्ऋषयः। यत् खलु पुष्पं पुरतः पश्यामि तस्यापि चरम-कारणमन्विष्यता मयान्ततोऽस्मिन्नेव बिन्दुतत्त्वे विश्रमितव्यम्।

यद्यपि प्रायेण मृत्पिण्डं पार्थिवघटस्योपादानमिति मन्यते, तथापि मायापरनामा बिन्दुरेव सर्वेषां वस्तूनां चरममुपादानम्। यद्यपि च मृत्पिण्डादीनामनित्यत्वमेवाभ्युपगम्यते तथापि शैवागमे बिन्दोर्नित्यत्वमेव प्रतिपादितम्। तथाचोक्तम्—"पृथिव्यादितत्त्वानां परम्परयोपादानं मायाख्यं नित्यं परमकारणमभ्युपगन्तव्यम्"। अपरं च—

"पार्थिवोऽपि भवेत् कुम्भो मायोपादानकारणः।"

स्वायम्भुवतन्त्रेऽपि जगतो बीजरूपं मायातत्त्वमिदमव्ययमविनाशि चेत्युक्तम्। यत् किञ्चिज्जगति समुत्पद्यते सर्वमेव बिन्दोर्विकाशः यद्वा मायायाः परिणामः। स्वयं महेश्वरेणापि जगत उत्पत्तिविनाशावुभौ मायायाः परिणामत्वेन निर्दिष्टौ। तथाचोक्तं रत्नत्रये—

यद्द यदुत्पद्यते वस्तु तन्मायेयं यथा कला।
उत्पत्तिनाशौ मायेयधर्मावाह महेश्वरः॥

इति। आत्मेव बिन्दुरप्यच्छेद्योऽदाह्यो नित्यश्च। न खलु पार्थिवोऽग्निः कदापि बिन्दुं नाशयितुं निःशेषयितुं वा प्रभवति। अयमेव बिन्दुः कलादिषु परिणतो मलादिसद्भावाज्जीवापरनाम्नोऽणोराकरं परिगृह्णाति। जीवतत्त्वस्य सूक्ष्मं कारणं बिन्दावेवान्तर्लीनं वर्त्तते। सति विशुद्धज्ञानस्याविर्भावे जीवाः सर्वविधमायीयमलविनिर्मुक्ताः शिवसाम्यं मोक्षपदवीं प्रतिपद्यन्ते। उक्तञ्च—

एतदेव पराः काष्ठा मोक्षाख्याणोर्विचारतः।

मुक्तिविषये काश्मीरीयदाक्षिणात्यतन्त्रयोर्मतविभेदो वर्त्तते। काश्मीरीयशैवदर्शने शिवत्वप्राप्तिरेव परमा मुक्तिरिति निर्दिष्टा, दक्षिणागमे पुनः शिवसाम्यं परमशिवस्य सादृश्याधिगतिरेव वा परो मोक्षः। न खल्वीश्वरानुकम्पामन्तरेण मुक्तिर्घटते। शुद्धचिन्मयपरमेश्वरात् समुत्पन्ना अपि जीवाः स्वस्वकर्मवशेन शिवाद् वैसादृश्यमापन्ना बन्धनमुपयान्ति। परमेश्वरस्तावल्लीलाभिनयार्थं स्वीयस्वतन्त्रशक्तिसहायेन जीवभावग्रस्तः—आणवमलयुक्तः सम्पद्यते, अर्थात् स्वीयविभुत्वनित्यत्वसर्वज्ञ-

त्वादिशक्तिजातं संहृत्य पञ्चप्रकारकञ्चुकावृतः सम्पद्यते। उक्तञ्च त्रिपुरारहस्ये—

सर्वेषां प्राणिनामात्मा साक्षाद्देवः परः शिवः।
स्वमायावैभववशात् स्वात्मानमविन्दन् परम्।
सङ्कोचे सर्वशक्तीनां स्वयं सङ्कुचितस्ततः॥ इति।

बिन्दुरूपिण्या मायाया ईश्वरस्य च योगेन मायाया गर्भाज्जीवः प्रकाशते उत्पद्यते वा। मायाया मध्ये बीजस्य प्रक्षेप एव गर्भाधानम्। अयमेव प्रकृतेराविर्भावः (Evolution of Nature). यावद् बिन्दुतत्त्वापराख्यं मायाजालमिदं न भिद्यते तावन्मुक्तिलाभो न सम्भवति, शिवतत्त्वं नासाद्यते। अत एवोक्तं भगवता—'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते। अत एव दीक्षारूपं तीव्रशक्तिपातमन्तरेण मुक्तिर्न सम्भवति। मायीयकार्म्मणाणवमलत्रितयापसारणाय दीक्षां विनान्य उपायो नास्ति। विशुद्धेन कर्मणा कर्ममलो विशुद्धेन ज्ञानेन मायामलो विशुद्धया च भक्त्याणवमलः समुत्सार्यते। शिवभूम्यपरनामाद्वैततत्त्वासादने भक्तिरेव भक्तस्य प्रधानं सहकारिणी। दीक्षाया उपयोगस्तन्त्रशास्त्रे बहुधा प्रपञ्चितः। तथाचोक्तं षट्साहस्रिकायाम्—दीक्षैव मोक्षदा पुंसां चिदभिव्यक्तिकारिणी। दीक्षयानुरूपा शिवस्य शक्तिर्जीवे निपतति ("शैवी शक्तिः पतत्यसौ) तेन सर्वत्र तत्त्वादिगुणगणमासाद्य जीवः साक्षाच्छिवत्वमधिगच्छति। तथाच किरणतन्त्रम्—

"तीव्रशक्तिनिपातेन गुरुणा दीक्षितो यदा।
सर्वज्ञः स शिवो यद्वत्—" इति।

दीक्षामात्रेणैव मुक्तिः।

तदैव हि विमुक्तोऽसौ यदाघ्रातः शिवेच्छया।

इत्थं मन्त्रसंस्कारबलेनाभिनवकलेवराधिगमः यद्वा शरीरगर्भात् समुत्पत्तिरेव साधकस्य पारमार्थिकं जन्म। न खलु मायाबन्धनमोक्षस्योपायान्तरं नास्तीति जीवेन भेतव्यम्। यथा श्रुतिः "शृण्वन्तु

विश्वे अमृतस्य पुत्राः" "तरति शोकमात्मवित्" इत्यादिका उदात्ततरा वाणीर्विघोष्य जीवानाममरत्वं शोकमोहयोश्च प्रभुत्वं विनिर्दिश्य मनुजानां दैन्यं कार्पण्यं च दूरीकृतवती, तथैव जीवः शिवसदृशो यद्वा साक्षाच्छिवः (जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः) इत्यादिका अभयवाचो महता कण्ठेन समुद्घोष्य तन्त्रशास्त्रेणापि प्रभूतो न उपकारः साधितः। भगवान् कारुण्येन मायापाशाज्जीवं मोचयति—तन्त्रशास्त्रे सावधारणमिदमुक्तम्। निसर्गनिर्मलः करुणार्द्रचित्तः परमेश्वरोऽनादिकालगतेन मलादिना शिवाद् वैसादृश्यग्रस्तानां बद्धानां जीवानां बन्धननिदानानि पाशजालानि कृपया दूरीकृत्य तान् सर्वथा स्वीयान्येव विदधाति। तथाचोक्तं मृगेन्द्रतन्त्रे—

अथानादिमलापेतः सर्वकृत् सर्वविच्छिवः।
पूर्वं व्यत्यासितस्याणोः पाशजालमपोहति ॥ इति।

बहुष्वेव तन्त्रेषु बिन्दुतत्त्वमालोचितम्। बिन्दुरेव सांख्यानां प्रकृतिः। सांख्यनये प्रकृतेः प्रथमाभिव्यक्तिर्बुद्धितत्त्वम्, तन्त्रोक्तस्य च बिन्दोः प्रथमः प्रकाशः सर्वाभिधेयबुद्धेः प्रयोजको नादः। "तत्र नादो नामाभिधेयबुद्धिहेतुर्बिन्दोः प्रथमप्रसररूपः सूक्ष्मो नादः।" तन्त्रमतेनान्तरुदितादस्मादव्यक्तान्नादबिन्दोरेव महत्तत्त्वापराख्यः शब्द उत्पद्यते। तथाचोक्तं शङ्कराचार्यपादैः प्रपञ्चसारे—

अव्यक्तादन्तरुदितत्रिभेदगहनात्मकात्।
महन्नाम भवेत्तत्त्वं महतोऽहङ्कृतिस्तथा ॥ इति।

सृष्टिकाले प्रकृतिर्घनतामापन्ना बिन्दुरूपतां प्रतिपद्यत इति तत्रैवोक्तम्। "विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम्।" कालक्रमेण च विभेदं गतो बिन्दुरेव स्थूलसूक्ष्मपराभिधानमवस्थात्रितयमधिगच्छति। तथाचोक्तं प्रपञ्चसारे—

कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा।
स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ॥ इति।

अयमेव तन्त्रशास्त्रे प्रायेण बिन्दुरिति नाद इति बीजमिति च

व्यपदिश्यते। 'स बिन्दुनादबीजत्वभेदेनापि निगद्यते।" स्वतन्त्रशक्तेः परमेश्वरस्येच्छया बिन्दुर्भिद्यते, ततश्च तस्मात् समुत्तिष्ठत्यव्यक्तो ध्वनिः। इदमेव वैयाकरणानां सर्वार्थप्रसु स्फोटतत्त्वम्। अयमेव ध्यानगम्यः सूक्ष्मो ध्वनिर्ब्रह्मवादिभिरागमिकैश्च शब्दब्रह्मेति व्यपदिष्टम्। तथाचोक्तं प्रपञ्चसारे—

बिन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मको भवेत्।
स एव श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते॥ इति।

शारदातिलकेऽपि—

भिद्यमानात् पराद् बिन्दोरव्यक्तात्मा ततोऽभवत्।
शब्दब्रह्मेति तां प्राहुः सर्वागमविशारदाः॥ इति।

नागेशभट्टेनाप्युक्तम्—

"अस्माद् बिन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रं नादमात्रमुत्पद्यते। एतज्जगदुपादानं खपरादिशब्दैर्व्यवह्रियते।"

स्वातन्त्र्योपेतेनापि परमेश्वरेण न खलु शक्तेर्मायाया वा साहाय्यमन्तरेणैकाकिना सृष्टिरूपाया लीलाया अभिनयो विधातुं शक्यते। सृष्ट्यर्थं तस्य मायापरनाम्न्या इच्छायाः समुद्रेको भवति, मायाविर्भावमात्रेणैव चासौ शिवशक्तिरूपेण द्वैतभावापन्नो भवति। ईदृशेन शिवशक्तिसंयोगेनैव बिन्दुतत्त्वस्य विकाशः सञ्जायते; तथाचोक्तं स्कन्दपुराणान्तर्गते काशीखण्डे—

यदेकलो न शक्नोति रन्तुं स्वैरञ्चरः प्रभो।
तदिच्छा तव योत्पन्ना सेव्या शक्तिरभूत्तव॥
त्वमेको द्वित्वमापन्नः शिवशक्तिप्रभेदतः॥ इति।

बिन्दोस्तावद् द्विविधं रूपम्—शब्दोऽर्थश्च। बिन्दोर्नादो नादाच्च वाच्यवाचकभावापन्नौ शब्दार्थौ नामरूपे वा प्रकाशेते। प्रमाणप्रमितिप्रमातृप्रमेयाणि सर्वाण्येव नामरूपाभ्यामेव ग्रथितानि। नामरूपाभ्यां यद्वा शब्दार्थाभ्यामेव परमेश्वरः स्वात्मानं विविधं व्यञ्जयामास। एतदभिप्रायेणैव वैदिकैर्ऋषिभिः "नामरूपे व्याकरोत्" इत्युक्तम्। मीमांसकैर्वैयाकरणैश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वमास्थितम्। केश्चित् पुनः

शब्द-तत्प्रतिपाद्यार्थयोर्योऽयं शब्दः सोऽयमर्थ इत्येवं रूप इतरेतराध्यास उपलक्षितः। प्रथितयशसा श्रीकृतत्त्वज्ञेनारिस्ततलेनापि शब्दार्थयोरभिन्नरूपप्रदर्शनार्थमेव प्रयतितम्। [Concepts and words are interchangeable.] महाकविना कालिदासेनापि "वागर्थाविव सम्पृक्तौ" इति ब्रुवाणेन प्रायेण शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव प्रतिपादितम्। शब्दार्थयोर्वाच्यवाचकभावं विचारयतां प्रथममेव समुदेति मनसि प्रश्नः— कया प्रणाल्याऽस्मदुच्चरितः शब्द ईप्सितमर्थं श्रोतुः पुरत उपस्थापयतीति। घटशब्दं श्रुत्वा सर्व एव मृन्मयं पात्रविशेषमेव प्रतिपद्यते न त्वपरं किञ्चित्; किं तावद् रहस्यं निगूढमस्य नियन्त्रितस्य वाच्यवाचकभावस्य मूले? तन्त्रशास्त्रीयमन्त्रार्थपर्य्यालोचनेनास्माभिरस्य प्रश्नस्यातिमात्रं समीचीनं समाधानमुपलभ्यते। वस्तुमात्रस्यैव किमपि नाम संज्ञा वा विद्यते। यो जनो येन नाम्ना प्रसिद्धस्तस्य तेन नाम्ना साकं कश्चनाविच्छिन्नः सम्पर्को वर्त्तते। एतच्च सर्वदैव प्रत्यक्षीक्रियतेऽस्माभिर्यत् 'हरे' इत्याह्वाने यस्य नाम हरिस्तेनैवोत्तरं दीयते न त्वपरेण केनापि। नामनामिनोः सम्बन्धस्तावदतीव घनिष्ठः। कालीदुर्गाहरिप्रभृतीनां शब्दानां तदभिधेयदेवतानां चेदृश एवाविच्छिन्नः सम्बन्धः। वैष्णवा नामनामिनौ सर्वथाऽभिन्नावित्येव सिद्धान्तयन्ति। केनापि चेदेकाग्रेण चेतसा 'हरे' इत्याहूयेत तत्क्षणमेव हरिस्तस्य सविधे प्रादुर्भवेदित्येव तेषां द्रढीयान् प्रत्ययः। भक्तचूडामणेः प्रह्लादस्याह्वानेन स्फटिकस्तम्भाद् भगवतः प्रादुर्भाव एवात्र प्रकृष्टं प्रमाणम्। न च तन्त्रोदिता वर्णात्मका बीजमन्त्रराशयः कदापि निरर्थकाः शक्तिविकला वा। तेषां प्रत्येकेन साकं देवताविशेषस्याभिसम्बन्धो वर्त्तते। ब्रह्मादिदेवतानां सिद्धानां च साधकानां वदनैः समुच्चरणेन बीजमन्त्रास्तथा सुसंस्कृताः शक्तिमन्तश्च सञ्जाता यथा श्रद्धया समुच्चारणमात्रेणैव मूर्त्तायास्तद्देवतायाः प्रादुर्भावो भवति। अनेनैव प्रकारेण साधनाराज्य इष्टदेवतासाक्षात्काररूपा जपसिद्धिर्जायते। गुरूपदिष्टस्य बीजमन्त्रस्य ध्यानेन यदा तस्याभ्यन्तराद् वाच्यदेवताया मूर्त्तिः

स्फुटतामापद्यते तदैव शब्दार्थयोः पारमार्थिको वाच्यवाचकभावोऽनुभूयते। अत एव पातञ्जलदर्शने तन्त्रशास्त्रे च मन्त्रजपो मन्त्रात्तरभावना मन्त्राधिष्ठितदेवतारूपचिन्तनं च विशेषत उपदिष्टानि। देवतैव सूक्ष्माकारेण बीजमन्त्रेष्ववतिष्ठते। मन्त्रस्य चैतन्ये समुन्मेषिते देवताप्युद्बुद्धा साधकस्याभीष्टं पूरयति। बीजानि देवतानां नामान्येव न त्वपरं किञ्चित्।

यद्यपि दात्तिणात्यागमे नादो बिन्दुतत्त्वमध्ये परिगणितस्तथापि काश्मीरीयशैवागमेऽयं सदाशिवतत्त्व एवान्तर्भावितः। तथाचोक्तं तत्त्वप्रकाशे—"नादो बिन्दुः सकलौ सदाशिवतत्त्वमाश्रित्य कथितौ" इति।

प्राप्तं पत्रम्

मानतीय-संस्कृतसाहित्यपरिषत्सम्पादक-महोदयसमीपे

प्रणतिततिपुरःसरमावेदनम्,

महाभागाः, माधवमहोदयेन धावकादिकाव्यपरिगणनप्रस्तावे मदीयं नाम कथं नोल्लिखितं न जानामि। इदानीं त्तेमेन्द्रस्य समालोचनसहितं मदीयं पद्यमेकं प्रेष्यते। अवश्यमिदं प्रकाशनीयमचिरादेव पत्रिकायाम्।

तथाचौचित्यविचारचर्चायां त्तेमेन्द्रः—"करणौचित्यं यथा गौडकुम्भकारस्य—

लांगूलेन गभस्तिमान् वलयितः प्रोतः शशी मौलिना
व्याधूता जलदाः सटाभिरुडवो दंष्ट्राभिरुत्तम्भिताः।
प्रोत्तीर्णो जलधिर्दृशैव हरिणा स्वैराट्टहासोर्मिभि-
र्लङ्केशस्य च लङ्घितो दिशि दिशि प्राज्यः प्रतापानलः॥

अत्र हरिणा हनुमता जलनिधितरणे तरणिर्लाङ्गूलेन वलयितः किरीटप्रान्तेन शशी प्रोतः, सटाभिर्मेघा व्याधूतास्तारा दंष्ट्राभिरायासितास्तीर्णोऽब्धिर्दृष्ट्यैवाट्टहासतरङ्गैर्लङ्केशस्य विस्तीर्णः प्रतापाग्निः शमितः इति बहुभिः करणपदैरुत्साहाधिवासितैर्विस्मयशिखरारोहणसोपानैरिव रघुपतिप्रभावारम्भविजयध्वजायमानस्य पवनसूनोरौचित्यातिशयः प्रकाशितः।"

इति गौडकुम्भकारस्य छिदामचन्द्रपालस्य।

विद्याप्रस्थानम्

[पूर्वतोऽनुवृत्तम]

[निबन्धकः कालीघट्टवास्तव्यः श्रीगुरुपदशर्महालदारः ।]

इहैव खलु चिन्त्यते—वाक्यस्य वाक्यार्थबोधकत्वं युक्तम्, उत वा पदोपस्थितानामर्थानामन्वयेन वाक्यार्थबोधे सम्बन्धग्रहसम्भव इति। अभिधावृत्त्या शब्दानां पदार्थानां च सम्बन्धबोधने प्रकारद्वितयं वर्तते—अन्विताभिधानमभिहितान्वयश्चेति। तत्राद्यं गुरुतार्किकाणां मतम्। त एवमाहुः—शब्दानां व्यवहारादेव प्रथमं गृह्यते व्युत्पत्तिरितरोपायानां तदधीनत्वात्। तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणान्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालकः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिमवधारयति, न तु तद्वाक्यजन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानं कल्पयति। स्वप्रवृत्तौ बालकेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः कार्य्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वान्मदीयप्रवृत्तिवदित्यपि तेनानुमीयते। तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्य चैवोपस्थितेस्तस्य शब्दस्यैव कार्य्यताज्ञानहेतुत्वमवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति, ततस्त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति पूर्वगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। ततश्च पदं कार्य्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः, विशेषस्तु परत उत्तरकाले शिक्षकोपदेशादिभिरवगम्यते। अतः प्रवृत्तिपराणां वाक्यानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वं सम्भवति, न तु तद्गतानां पदानामेव। तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचिच्च परम्परया कार्य्यान्वितं भवति। तत्र साक्षात् 'घटमानये'त्यादिवाक्ये, परम्परया तु विधिशेषीभूतार्थवादादाविति विशेषः। एवं पदार्थमात्रे शक्तिग्रहमपजानाना गुरुतार्किका वाक्यार्थे हि शक्तिज्ञानमवधारयन्ति।

२

अभिहितपदोपस्थितानामर्थानामन्वयः संसर्गः। तन्मर्य्यादया वाक्यार्थ-बोधविषय एवाभिहितान्वय इति भट्टतार्किकाः। तन्मते प्रत्येकं तत्तदर्थेषु गृहीतशक्तिकान्येव पदान्याकाङ्क्षादिसहकृतया तत्तत्पद-वृत्त्यैव लक्षणया वा परस्परान्वितं विशिष्टमेकमर्थं बोधयति। विशिष्टार्थ-बोधने तत्रातिरिक्ताया वाक्यशक्तेरपेक्षा नाभ्युपगता। तथा हि सर्व्व-दर्शनसंग्रहकारेण जैमिनिदर्शने—"ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र तप्रत्ययः प्रकृत्यर्थोपरक्तां भावनामभिधत्त इति सिद्धे व्युत्पत्तिमभ्युप-गच्छतामभिहितान्वयवादिनां भट्टाचार्य्याणां सिद्धान्तः" इति। उक्तं च—

वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते।
उपलक्षणतश्चास्य संबन्धग्रहसम्भवः॥
वाक्यं गोपदयुक्तं यत्तत् सास्नादिमदन्वितम्।
वाक्यार्थं वदतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि॥
सत्यं व्युत्पत्तिरेवं स्यात्तथापि तु न वाक्यतः।
वाक्यार्थावगतिर्युक्ता तिरोभावेऽपि दर्शनात्॥
पूर्वभागेषु वाक्यस्य विस्मृतेष्वपि दृश्यते।
वाक्यार्थावगतिः पुंसां पदार्थस्मृतिशालिनाम्॥ इति।

भाट्टमते खलु पदार्थैः सह शब्दानां ज्ञानं जायते। अभिहितानां च पदानामाकाङ्क्षाद्यनुसारेणान्वयबोधजनकत्वम्। आकाङ्क्षादिकमर्थधर्म इति अन्वयशक्तिरपि पदार्थव्यापारे युक्ता। तदुक्तम्—

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनमिति।

अपि च, तन्मते प्रमाणान्तरेणोपस्थितानां पदार्थानामन्वयबोधः शब्दं विनैव भवति, प्रभाकरमते तु न तथा। तदुक्तम्—

पश्यतः श्वेतिमारूपं ह्रेषाशब्दं च शृण्वतः।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः॥ इति।

अभिहितान्वये प्राकृतस्य मन्त्रविशेषस्य विकृतावतिदेशेन प्राप्तस्य पदविशेषस्थाने पदान्तरनिक्षेपात्मक ऊहो यो नवमाध्याये निरूपितः स

नापेक्षित इति गुरुतार्किकाणामन्विताभिधाने महानाग्रहः। भाष्यकारैस्तु तर्कपादेऽभिहितान्वयवादः समादृतः। अतो भट्टतार्किका आहुः। "प्रकृतौ यः पदार्थो यथा स्मृतस्तथैव विकृतावपि स्मर्त्तव्यः। प्रकृतौ तु देवतायाः पदमूलकं स्मरणमासीदिति विकृतावपि पदविशेषाध्याहारपक्ष आवश्यकः" इति। एवं पदार्थे शक्तिज्ञानमुभयसम्मतम्।

पक्षद्वयेऽपि फलसाम्ये मीमांसकानामभिहितान्वये विशेषत आग्रहे किं निमित्तमिति चेत्? प्राचीनानां मतेऽवयवातिरिक्तं समुदायाभिधं वस्तु नरशृङ्गप्रायं भवति। एवं च पदे विजातीयशक्तिद्वयकल्पनाऽपेक्षया विजातीययोः पदपदार्थयोरेव शक्तिद्वयाङ्गीकारो युक्तः। तथा हि भाष्ये "न च पदार्था एव वाक्यार्थः। सामान्ये हि पदं प्रवर्त्तते, विशेषे वाक्यम्। अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेष" इति। अत एव 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादि'ति सूत्रमप्युपपद्यते। अत्र ह्यर्थस्य तन्निमित्तत्वादित्यर्थ एव वाक्यार्थं प्रति निमित्तमिति स्पष्टमुक्तम्। अन्यथा पूर्वपक्षप्रथानुसारेण पूर्ववर्णसंस्कारसहितान्त्यवर्णस्य पदार्थ-ज्ञानसहकृतस्यान्वयबोधकत्वेऽन्वयस्य कृत्रिमत्वं व्यामोहत्वं वा दुर्वार-मिति वेदप्रमाण्यमपि मीमांसकानां न सिध्येत्। तदुक्तं भाष्यकारेण—तद्भूताधिकरणपूर्वपक्षग्रन्थे 'तस्मात् कृत्रिमो वाक्यार्थो व्यामोहो वे'ति।

प्राभाकराणामन्विताभिधानवादो न सूत्रारूढो न च भाष्यारूढः किन्तु स्वकल्पित एव। तथा च स वादोऽद्वैतिनां 'तत्त्वमसी'त्यादिवाक्य-साधारणो न भवति। अभिहितान्वयवादस्तु न तादृशः। स हि सूत्रादिरूढ इति प्रागेव दर्शितः। स च वादो नाद्वैतिनां प्रतिकूलः साधारणत्वात्। तदेवाद्वैतिनो "व्यवहारे भाट्टनय" इति व्यवहारनिर्वाहं सर्वमपि ततः कुर्वन्ति। अपि च मन्त्राणां विनियोगविधिदृष्ट्या धर्म्म-प्रामाण्यमभिहितान्वये सम्भवत्येव। पाश्चात्यास्तु तदीयधर्मग्रन्थ-व्याख्यावसरे गुरुमतमिव मतविशेषं समाश्रयन्ति, व्यवहारविधौ पुनस्ते भाट्टमतमिव मतविशेषमङ्गीकुर्वन्ति न तु गुरुमतमिति चित्रम्।

शब्दस्वरूपादिप्रतिपादनानन्तरं वेदस्वरूपं निरूप्यते। प्राग्वर्णितानामृगादीनां मध्ये ऋग्वेदस्य शाकलादयो दश शाखाभेदाः सन्ति। यजुर्वेदस्य चरकादयः षडशीतिर्भेदाः। तत्र वाजसनेयानां जाबालादयः सप्तदश भेदास्तैत्तिरीयाणां तु द्विभेदावौक्ष्यखाण्डिकेयाविति। खाण्डिकेयानां तु पञ्च भेदा आपस्तम्बी बौधायनी हिरण्यकेशी (सत्याषाढी वा) भारद्वाजी वाधूली चेति। सामवेदस्य किल सहस्रं भेदा आसन् राणायनीयाः कौथुमा इत्येवमादयः। तत्रोक्तं विशेषानध्यायेष्वधीयानास्ते शतक्रतुवज्रेणाभिहताः प्रनष्टा इति। अथर्ववेदस्य पैप्पलादयो नव भेदाः सन्तीति।

इदानीं पुनश्चिन्त्यते वेदस्य पौरुषेयत्वमपौरुषेयत्वं वा किं युक्तम्? तत्रापौरुषेयं वाक्यं वेद इति मीमांसका मन्यन्ते। शब्दस्य नित्यत्वेन वेदानामपौरुषेयत्वं सेत्स्यतीति। तदपौरुषेयत्वे प्रमाणं च—'वाचाऽविरूपनित्यये'ति श्रुतिः। भवति च तदनुवादिनी स्मृतिः "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवे"ति। अपौरुषेयत्वं खलु प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितं यद् भारतादिवत् तद्भिन्नत्वमेव। वेदानामपौरुषेयत्वे शङ्कापि कल्पिता सन्निकृष्टकाला वेदा कृतका इदानीन्तना इति। तदेव सूत्रितं 'वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः' इति। तदर्थश्च पुरुषेण हि समाख्यायन्ते वेदाः काठकं कलापकं पैप्पलादकं मौद्गलं चेति। केषांचित्तु शङ्का "बबरः प्रावाहणिरि"त्येवमादिजन्ममरणवत्पुरुषाणां समुल्लेखसद्भावाद् वेदस्य नित्यत्वं न सेत्स्यतीति। तदेव शङ्कासूत्र'मनित्यदर्शनाच्चे'ति। अत्र सूत्रत्रयेण समाधत्ते जैमिनिमुनिः 'उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम्, आख्याप्रवचनात्, परं तु श्रुतिसामान्यमात्रमि'ति। अयमभिप्रायः। "वाचाऽविरूपनित्यये"त्यादिश्रुतिभ्यो वेदानामपौरुषेयत्वं गम्यते। अपि च यदुक्तं कर्त्तृलक्षणा समाख्या काठकाद्येति, तत्र प्रवचनात् कठेनाधीतं प्रोक्तं वेत्यतः काठकं न तु कृतमिति बोद्धव्यम्। यच्चोक्तं बबरः प्रावाहणिरिति तत्र प्रशब्दः प्रकर्षे वहतिश्च प्रापणे न त्वस्य

समुदायः क्वचित् सिद्धः। तस्माद् यः प्रवाहयात स प्रावाहणिः। एवं भूते तत्त्वे ववर इति शब्दानुकृतिः स्यात्। एतत् सर्व्वं मनसि निधाय सूत्रितं 'परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रमि'ति।

नैयायिकास्तु वेदानामीश्वरकर्त्तृत्वं मन्यन्ते। तत्कर्त्तृत्वे प्रमाणं चानुमानम्। अनुमानं खलु वेदवाक्यरचना वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा ग्रामेऽस्मिन् पञ्च ब्राह्मणाः सन्तीत्यस्मदादिवाक्यवद् रचनेति। अत्र तु मीमांसकाः श्रूयमाणकर्त्तृत्वं स्मर्य्यमाणकर्त्तृत्वं चोद्भावयन्ति। तदुक्तम्—"न कश्चिद् वेदकर्त्तास्ति वेदस्रष्टा चतुर्म्मुखः" इति। एतदपि केचिन्नैयायिका न सहन्ते। तन्मते वेदानामीश्वरकर्त्तृकत्वे प्रमाण "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेद" इत्यादि। "तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे" इत्यपि च। अत "ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्याद्" इत्यादिश्रुतेरीश्वरस्याग्न्यादिप्रेरकत्वेन वेदानां पौरुषेयत्वमनुमीयते। तत्रापि केचिन्मीमांसका मन्यन्ते सजातीयोच्चारणनिरपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वमिति। तदेव भारतादीनां सजातीयोच्चारणमनपेक्ष्योच्चारणमिति तेषां पौरुषेयत्वं सिध्यति। परमेश्वरस्तु सर्गाद्यकाले प्राणिनां भोगभूतये लीलाविग्रहं परिगृह्य पूर्वसर्गसिद्धवेदानुपूर्वीकं वेदमालोचितवान् न तु विजातीयं वेदमिति पौरुषेयत्वं वेदस्य कदाचिदपि न कल्पनीयम्। एवं हि मीमांसादर्शने वेदपौरुषेयत्वं परास्तं कर्त्रनुपलम्भात्। तदुक्तं तन्त्रवार्त्तिके भट्टपादैः—

प्रपाठकचतुःषष्टिनियतस्वरकैः पदैः।
लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैर्ऋग्वेदं कः करिष्यति॥ इति।

द्विविधो वेदः—मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति। मन्त्रा ऋग्यजुःसामाख्याः, ब्राह्मणं तु विध्यादिरूपम्। एतत् सर्वं प्रागेव दर्शितम्। स च वेदः पुन र्विप्रपरिव्राजकन्यायेन विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्

पञ्चविधो भवति। तत्र विधिः पूर्वं वेदप्रस्थाने सामान्यत उक्त इदानीम् अवान्तरभेदेन स विस्तरशो वितन्यते।

द्विविधो विधिः प्रत्यत्तः कल्प्यश्चेति। प्रत्यत्तभेददर्शनेन प्रत्यत्त-विधिभेदाः प्रायश उपलभ्यन्ते। अतस्त इह न पृत्थगुच्यन्त। कल्प्यो-ऽप्यनेकधा विधिकल्प्योऽर्थवादकल्प्यो मन्त्रकल्प्य इत्येवमादिः। तत्र विधि-कल्प्यो यथा विशेषणविधिः। अर्थवादकल्प्यस्तु द्विविधः स्वतन्त्रार्थवाद-कल्प्यो विध्यन्तरशेषार्थवादकल्प्यश्चेति। आद्यस्त्रिविधः फलार्थवादकल्प्यः सिद्धवत्कीर्त्तनार्थवादकल्प्य उपाख्यानार्थवादकल्प्यश्चेति। अन्त्य उपा-ख्यानार्थवादकल्प्योऽपि द्विविध एककर्त्तृकोपाख्यानरूपपरकृतिकल्प्यो-ऽनेककर्त्तृकोपाख्यानरूपपुराकल्पकल्प्यश्चेति। तत्र विध्यन्तरशेषार्थ-वादकल्प्यो यथा "उपरि हि देवेभ्यो धारयतीति। फलार्थवादकल्प्यो यथा "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोती"ति। सिद्ध-वत्कीर्त्तनार्थवादकल्प्यो यथा "त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहत्य-नुष्टुप् च। अत्र ह्येवावपन्त्यत एवोद्वपन्ती"ति। एककर्त्तृकोपाख्यान-रूपपरकृतिकल्प्यो यथा—"ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदि"ति। अनेककर्त्तृकोपाख्यानरूपपुराकल्पकल्प्यश्च यथा "तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव······पौर्णमास्यां यजन्नि"ति। मन्त्रकल्प्यो-ऽपि द्विविधो मन्त्रगताख्यातस्यैव लेट्त्वकल्पनाद् विधियुक्तवाक्यान्तर-कल्पनाच्च। तत्राद्यो यथा—"वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत" इति। द्वितीयो यथा—उपांशुयाजादौ याज्यानुवाक्यासूक्तवाकादिमन्त्रकल्प्यो देवतादिविधिर्यथा वा "उच्चादिवि दत्तिणावन्त" इत्याद्यश्वदानफल-विधिः। एतत् सर्व्वं तत्रभवता सोमेश्वरेण विरोधाधिकरणभङ्गटीका-व्याख्यावसाने व्याख्यातम्।

(क्रमशः)

सर्वप्रत्ययमाला

[शङ्कराय्यविरचिता]

धातवोऽकर्मकाः प्राहुः क्रियां कर्मानपेक्षिणीम् ।
आस्ते शेते भवत्यस्ति तिष्ठतीत्यादयो हि ते ॥ ९ ॥

भूवाद्याः शब्विकरणा भवतीत्येवमादयः ।
शपो नाशस्तु लुक्संज्ञस्तदत्तीत्यादिषु भवेत् ॥ १० ॥

शपो नाशः श्लु-संज्ञश्चेज् जुहोत्याद्या विलक्षणाः ।
तत्र द्विर्वचनेनापि रूपभेदः स्फुटो भवेत् ॥ ११ ॥

दीव्यति श्यन्, श्नुः सुनोति, शस्तुदत्यादयो मताः ।
रुणद्धीत्यादिषु श्नम् स्यादुस्तनोत्यादिधातुषु ॥ १२ ॥

क्रीणातीत्यादिषु श्ना स्याद्, वा ण्यन्ताश्च चुरादयः ।
लटो लङो लिङो लोटो यग् भवेद् भावकर्मणोः ॥
अकर्मकेषु यग् भावे, भवत्यन्यत्र कर्मणि ॥ १३ ॥

भूतमात्रं लुङोऽर्थः स्याद्, भाविमात्रं लटो भवेद् ।
अनद्यतनभूते लङ्, भाव्यनद्यतने तु लुट् ॥ १४ ॥

पदप्रयोक्त्रा चादृष्टे भूतानद्यतने तु लिट् ।
क्रियान्तरातिपत्तौ तु भाव्यनद्यतने तु लङ् ॥ १५ ॥

वर्तमानो लटोऽर्थः स्यादाशीर्विध्यादिवाचकौ ।
लिङ्-लोटौ, लेट्प्रयोगस्तु वेदेष्वेवावगम्यताम् ॥ १६ ॥

सनादिप्रत्यये रूपं भवेद् भूवादिधातुषु ।
चुरादिषु स्वतन्त्रे णिचि चोरयत्येवमादयः ॥ १७ ॥

भू-वादिसर्वधातुभ्यः स्यात् प्रयोजककर्तरि ।
भोजयत्यतिथिं विप्रो भावयत्यात्मजान् पिता ॥ १८ ॥

जटी भीषयते बालानिति हेतावपीष्यते ।
णिचि प्रातिपदिकेषु चर्णयत्येवमादयः ॥ १९ ॥

वर्तमानार्थसामीप्ये भूतार्थे स्मोत्तरे तथा ।
भाव्यर्थ-यावद्-योगे च पुरा-योगे लडिष्यते ॥ २० ॥

इति श्रीशङ्करार्यविरचितायां सर्वप्रत्ययमालायां
तिङन्तपरिभाषा नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

भवत्याविर्भवत्यस्ति प्रादुर्भवति विद्यते ।
उत्पद्यतेऽवतरति वंशे पुत्रोऽस्य जायते ॥ १ ॥
प्रादुरस्त्याविरस्त्येवं पुत्रः संपद्यते पितुः ।
निपद्यते कल्पते च श्रीमान्निवर्तते ततः ॥ २ ॥
निर्वर्तयति जनयत्यवतारयति क्षितौ ।
भावयत्युत्पादयति पिता पुत्रानथो णिचि ॥ ३ ॥
प्रसूते सूयते सूते निर्मिमीते सृजत्यसौ ।
प्रादुष्करोति रचयत्यन्यान् रचयते सुतान् ॥ ४ ॥
उत्पित्सतेऽर्भको गर्भाद् बुभूषति स निश्चयम् ।
उद्बिभावयिषत्यन्यानुत्पिपादयिषत्यसौ ॥ ५ ॥

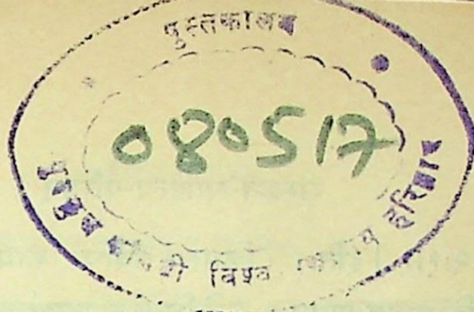
(क्रमशः)

उद्भटश्लोकौ

भूसत्तायां विनष्टायां धनधान्ये गतेऽपि च ।
गते च तनुविस्तारे वदस्थैर्येऽत्र का गतिः ॥ १ ॥
क्व हरिः शेते का च निकृष्टा को बहुलार्थः किं रमणीयम् ।
वद कातन्त्रे कीदृक् सूत्रं शेषे—से वा वा पररूपम् ॥ २ ॥

---

* का० १।५।६ ।

मीमांसादर्शनम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

प्रसङ्गे प्रतिषेधो नित्यानुवादः । यच्चानित्यदर्शनम्—"बबरः प्रावाहणिरकामयत" इति, तत्, परिहृतम् अर्थवादाक्षेपेण पुनरुत्थितम्, इदानीमर्थवादप्रामाण्ये तेनैव परिहारेण परिहरिष्यत इति ॥ १८ ॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

इह ये विधिवन्निगदा अर्थवादास्त उदाहरणम् । "औदुम्बरो यूपो भवत्यूर्ग् वा उदुम्बर ऊर्क् पशव ऊर्जैवास्मा ऊर्जं पशूनाप्नोत्यूर्जोऽवरुध्यै"

तच्छेपत्वं तत्राह—**असतीति** । असत्यामपि प्राप्तौ नित्यानुवादो दृष्टान्तार्थश्च ; यथाऽन्तरिक्षे दिवि वा चयनमनुमितम्, एवं शुद्धायामपि पृथिव्यामित्यर्थः । अनित्यसंयोगपरिहारार्थमपि **यथोक्तमिति** सूत्रावयवं व्याचष्टे—**यच्चेति** । **अनित्यदर्शनम्** अनित्येन संयोगदर्शनं **तत् परिहृतम्** । "परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्" इत्यनेनेति शेषः । प्रकर्षेणावाहयतीति प्रावाहणिशब्दस्य नित्ये वायौ व्युत्पत्तेः, बबरशब्दस्य च शब्दानुकृतित्वात् प्रवाहणाख्यपुरुषासिद्ध्या प्रावाहणेरन्यस्यासम्भावान्नानित्यस्य संयोग इत्युक्तमित्यर्थः । स्यान्मतम्—नित्यार्थाभ्युपगमोऽनर्थकः ; नित्यार्थानामपि "आपो वै शान्ताः" इत्यादीनामानर्थक्यादित्युक्तमिति, तत्राह—**अर्थवादेति** । "आपो वै शान्ताः" इत्यादीनां स्तुत्यर्थेन प्रामाण्यस्य प्रतिपादितत्वात्तेनैव प्रामाण्यस्य प्रतिपादनेन परिहृतमित्यर्थः ।

नन्वर्थवादभावाभावयोर्विधेरेव प्रवर्तकत्वात् किमर्थवादप्रामाण्याभ्युपगमेनेत्याशङ्क्याभ्युपगम्याप्यार्थवादिकफलकल्पनादेरर्थवादप्रामाण्याधीनत्वात् प्रयोजनवदेवार्थवादप्रामाण्यमिति मत्वाधिकरणार्थमुपसंहरति—**इतीति** ॥ १८ ॥

सामान्येनार्थवादानामानर्थक्यनिरासेन स्तुतिलक्षणया विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्ये साधिते तेष्वेव केषुचिद् विधित्वेनैवार्थवत्त्वसम्भवे किमिति स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वमाश्रीयत इत्याशङ्क्यार्थवादत्वमेवानेन स्थिरीक्रियते इति सङ्गतिं गत्वा विषयं विविच्य दर्शयति—**इहेत्यादिना । "ये विधिवन्निगद्यन्तेऽर्थवादाश्च** ते तथा ।" चिन्ताप्रयोजनं तु फलविधिसरूपाणां स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादत्वसिद्धिः । अत्रापूर्वत्वैकवाक्यत्वाभ्यां संशयमाह—

[तै. सं. २।१।१] इति। किमस्य विधिः कार्यम् उतास्यापि स्तुतिरिति ? किं तावत् प्राप्तम् ? "विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम्।" विधिवन्निगदेष्वेवंजातीयकेषु फलविधिः स्यात्, फलं ह्यवगम्यते। तथाह्यपूर्वमर्थं विधास्यति। इतरथा स्तुतिवादमात्रमनर्थकं स्यात्। स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः। अपि च "ऊर्जोऽवरुध्यै" इति प्रयोजनं श्रूयते। न च प्रशस्तोऽयमर्थ इति कश्चिच्छब्दोऽस्ति। लक्षणया तु स्तुतिर्गम्यते। श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसीति ॥ १९ ॥

किमिति। अस्येति जातावेकवचनम्। अथवा, **अस्य** उदाहरणस्य **विधिः** अज्ञातज्ञापनम्। **अस्यापीति** "वायुर्वै क्षेपिष्ठा" इत्यादिवदित्यर्थः। कतरदत्र युक्तिमदिति जिज्ञासमानं प्रति पूर्वपक्षसूत्रमादत्ते—**किमित्यादिना।** "विधिः स्याद्" इति सामान्यदर्शनेन फलविधिसरूपाणां सर्वेषामप्युदाहरणत्वमभिमतमिति सूचयन् व्याचष्टे—**विधिवदिति।** अवधारणार्थेन 'वा'शब्देन सूचितं हेतुमाह—**फलं हीति।** यथा हि गम्यमानत्वात् स्तुतेस्तत्परत्वं तथा फलस्यापि गम्यमानत्वात् तादर्थ्यमेवैषामित्यर्थः।

ननु फलस्य गम्यमानत्वं स्तुत्यर्थतयापि स्यादित्याशङ्क्य **"अपूर्वत्वाद्"** इति व्याचष्टे—**तथेति। तथा** सति 'पूर्वं' प्रमाणान्तरम् अस्य न विद्यत **इत्यपूर्वम्** अनन्यलभ्यम् **अर्थं विधास्यति** प्रतिपादयिष्यति स्तुतेर्विध्युद्देशादप्याक्षेपात् फलस्य चानन्यलभ्यत्वात् तद्विधित्व एव प्रमाणान्तरापूर्वार्थत्वमित्यर्थः। स्तुतिश्च सिद्धार्थकथनरूपत्वाद् **वादमात्रम्,** नाज्ञातज्ञापकम्; तच्च **अनर्थकम्** इत्यर्थः। आनर्थक्ये **हि**-शब्दसूचितं हेतुं व्याचष्टे—**स्तुतश्चेति।** न हि "पर्णमयी" इत्यादौ स्तुतत्वेन स्तुतिमभ्युपगच्छतापि(प्य)पूर्वार्थत्वमपि नेष्यत इत्याशङ्क्य न स्तुतत्वेन कश्चिदतिशयोऽस्तुतत्वेन वा निकर्षो दृश्यते; तेन प्रवृत्तावपि न विशेष इति भावः। **अपूर्वत्वादिति** सूत्रावयवं प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन् हेत्वन्तरमाह—**अपि चेति।** एवं कामपदाभावेऽपि तादर्थ्यचतुर्थ्या स्फुटं फलावगमादित्यर्थः।

ननु "वायुर्वा" इत्यादौ प्रशस्तोऽयमिति पदाभावेऽपि स्तुतिस्तद्वत् किं न स्यादत आह—**लक्षणयेति।** इह च श्रुत्यर्थसम्भवात् न लक्षणा युक्तेत्याह—**श्रुतिश्चेति।** अनेन लक्ष्यमाणस्तुतेर्वाच्यार्थपूर्वकत्वाद् वाच्यार्थस्य फलस्यानन्यपूर्वत्वादपूर्वशब्देन पूर्वम् अर्थान्तरमस्य न विद्यते इति श्रौतार्थलाभोऽभिसंहित इति सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥

इति चेत् *पश्यसि—स्तुतिरनर्थिका न च शब्देनावगम्यत इति। लौकिकानि भवन्तो विदाङ्कुर्वन्तु। तद्द यथेयं गौः क्रेतव्या देवदत्तीया, एषा हि बहुक्षीरा स्त्र्यपत्यानष्टप्रजा चेति। क्रेतव्येत्युक्ते गुणाभिधानात् प्रवर्तन्तेतरां क्रेतारः। बहुक्षीरेति च गुणाभिधानमवगम्यते। तद्वद् वेदेऽपि भविष्यति ॥ २० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

नैतदेवम्। लोके विदितपूर्वा अर्था उच्यन्ते बहुक्षीरादयः। तेषां विज्ञानमेव न प्रयोजनम्। अतः प्रशंसा गम्यते, अविदितवादे न श्रद्दधीरन् पूर्ववचनादिव। विदितत्वादेव च प्ररोचयन्ते। वैदिकेषु पुनर्यदि विधि-

---

यदुक्तं "वादमात्रमनर्थकम्" इति तत्र चोदयति—**लोकवदिति**। स्तुतेरर्थवत्त्वं प्रतिजानान इति चेदिति व्याचष्टे—**इति चेदिति**। **इति**शब्दार्थमाह—***दृश्यत** इत्यादिना। ऊर्जोऽवरुध्या इत्यादिना **शब्देन** या **स्तुतिर्गम्यते** सा **अनर्थिके**ति न **दृश्यते** युज्यते, अर्थवत्तैव युक्तेत्यर्थः। कुत इत्याशङ्क्य "लोकवदिति" भागं व्याचष्टे—**लौकिकानीति**। **विदाङ्कुर्वन्तु** विचारयन्तु। कानि तानीत्यपेक्षायां विधेय-स्तावकतया सार्थकं लौकिकं वाक्यमुदाहरति—**तद्द यथेति**। लौकिकस्यापि स्तुति-पदस्यानर्थक्यात् साध्यविकलो दृष्टान्तस्तत्राह—**क्रेतव्येति**। **क्रेतव्येत्युक्ते** प्रवर्तमानाः **क्रेतारो गुणाभिधानात् प्रवर्तन्तेतरां** प्रवृत्त्यतिशयवन्तो दृश्यन्त इत्यर्थः। गुणाभिधानं चेह स्फुटमित्याह—**बहुक्षीरेति**। अतः प्रवृत्त्यतिशयाय वेदेऽपि स्तुतिरर्थवतीत्याह—**तद्वदिति** ॥२०॥

"न पूर्वत्वात्" इत्यत्र नञर्थं दर्शयन् दृष्टान्तवैषम्यं प्रतिजानीते—**नैतदिति**। वैषम्यं दर्शयन् "पूर्वत्वात्" इति व्याचष्टे—**लोक इति**। मानान्तरावगतार्थत्वेन बहु-क्षीरादिवाक्यानामप्रमाणकत्वात् प्रशंसार्थता युक्तेत्यर्थः, वेदे त्वविदितवादत्वाद् "ऊर्जोऽवरुध्या" इत्यादेर्न प्रशंसार्थता इत्याह—**अविदितेति**। **पूर्ववचनादिव** वैदिकविध्युद्देशादि-वेत्यर्थः। न च "वसन्तादि"वाक्ये विध्युद्देशादेव स्तुतेरङ्गीकारात् फलमश्रद्धेति वाच्यम्, तत्रापि कल्पितेनैव स्तुतिपदेन प्ररोचनाङ्गीकारादिति भावः। विदितत्वाद् बहुक्षीरादयः प्ररोचयन्ति इत्येतदुपपादयति—**विदितत्वादेवेति**। नोक्तिमात्रेण, तथा सति विसंवादेऽपि प्ररोचनाप्रसङ्गादिति भावः।

---

* "दृश्यते......गम्यते" इति टीकाकृतः पाठ इति प्रतिभाति।

शब्देन न प्ररोच्यन्ते, नतरामर्थवादेन। जातशङ्को हि विधिशब्दे स तदानीम्। अथ विधिशब्देन प्ररोचितः, किमर्थवादशब्देन? अपि च वेदे व्यक्तमसंवादः, "ऊर्जोऽवरुध्यै" इत्यप्रसिद्धं वचनम्। "ऊर्ग् वा उदुम्बर" इति हेतुत्वं चाप्रसिद्धम्। यस्मादूर्गुदुम्बरस्तस्मात्तन्मयो यूपः कर्तव्य इत्यूर्गुदुम्बर इत्यनृतवचनादन्यदस्यानृतमिति परिकल्प्येत ॥ २१ ॥

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥

उक्तमस्माभिर्वाक्यशेषत्वम्—विधिना त्वेकवाक्यत्वात् [१।२।७] इति। ननूक्तम्—फलवचनमिह गम्यते न स्तुतिरिति [१।१।२६ भा]? यदिह

ननु वेदेऽपि विधितः प्रवृत्त्यवगमात् तत्समभिव्याहृतानामर्थवादानां तादर्थ्येन विधिसम्भवादिव प्ररोचनार्थत्वं सम्भवति इत्यत आह—**वैदिकेष्विति। नतरामर्थवादेन** प्ररोचयिष्यते इत्यत्र हेतुमाह—**जाताशङ्को हीति**। यो हि मोहात् प्रवर्तकं विधिमुल्लङ्घ्यार्थवादं प्रवृत्त्यङ्गतया प्रार्थयते स कथं विधावविस्रब्धोऽर्थवादे प्रत्ययं कुर्यादिति भावः। यदि विधेरेव प्रवर्तकत्वसिद्धये प्ररोचकत्वमपीष्यते तत्राह—**अथेति**। एवमविदितपूर्वत्वादूर्गवरोधादीनां प्रशंसार्थत्वमिति सूत्रं व्याख्यायान्यथा विदितपूर्वत्वादपि न तदर्थतेति व्याचष्टे—**अपि चेति**। संवादविरुद्धः **असंवादः** विसंवाद इति यावत्। विसंवादमुपपादयति—**ऊर्जोऽवरुध्या** इति। **अप्रसिद्धत्वं** योग्यानुपलब्धिविषयत्वम्। वर्तमानेनोर्गवरोधेन हि स्तुतिः, तस्य चानुपलब्धेरनुपलब्धिविरोध इति भावः। स्तुतिवाक्ये विसंवादमुक्त्वा हेतुवाक्येऽपि तमाह—**ऊर्गुदुम्बर इतीति**। न ह्यूर्क्छब्दाभिधेयमन्नत्वमभक्ष्ये वृक्षे पक्षधर्मत्वेन प्रसिद्धम्, नापि यत्रान्नत्वं तत्र यूपत्वमिति अन्वयप्रसिद्धिः, तेन हेतुत्वाप्रसिद्धिरित्यर्थः। हेत्वसिद्ध्या साध्यासिद्धिमाह—**यस्मादिति**। "ऊर्गुदुम्बर इत्यनृतवचनाद्" यत् "अन्यत्" साध्यं "यस्माद् ऊर्गुदुम्बरस्तस्मात्" "तन्मय" उदुम्बरमयो "यूपः कर्तव्य" इति तदपि "अनृतं परिकल्प्येत" इति योजना ॥२१॥

यदुक्तं "वादमात्रं ह्यनर्थकम्" इति तत्राह—**उक्तं तु वाक्यशेषत्वम्**। **तु**शब्दः पक्षव्यावर्तकः "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्—" [१।२।७] इति सूत्रेणार्थवादानां स्तुतिद्वारकप्ररोचनया विधिवाक्यशेषत्वस्यास्माभिरुक्तत्वात्। नानर्थक्यमिति सूत्रं योजयति—**उक्तमस्माभिरिति**। एवं स्तुतिद्वारा विध्यङ्गत्वप्रतिपादनेनापूर्वत्वहेतोराद्यं व्याख्यानं दूषयित्वेदानीं स्तुतिद्वारा विध्यङ्गत्वं युक्तं फलस्य श्रूयमाणत्वादिति व्याख्यान्तरमनुवदति—**ननूक्तमिति**। गम्यमानमपि फलवचनमानर्थक्यभयादन्यविषयं वक्तव्यमिति दूषयति—

फलवचनं तदौदुम्बरस्य यूपस्य, न च विहित औदुम्बरो यूपोऽस्ति। तत्र फलवचनमेवानर्थकम्। स्तुतिवचनः शब्दो नास्तीति चेत्, इह फलवचनेन फलवत्ता प्रतीयते फलवांश्च प्रशस्त इति।

तत्र फलवत्तायामानर्थक्यमिति यो द्वितीयोऽर्थः प्रशंसा नाम स गम्यते। लक्षणेति चेत्, न। लक्षणायामर्थवत्ता भवत्येव, लक्षणापि हि लौकिकी। ननूक्तमसंवादो वेदे—न ह्यूर्गु दुम्बर इति? गुणवादेन प्ररोचनार्थतां ब्रूमहे। गौणत्वात् संवादः। किं सादृश्यम्? यथान्नं प्रीतेः साधनमेवमिदमपि प्रीतिसाधनशक्तियुक्तं प्रशंसितुं प्रशंसावाचिना

यदिहेति। ततः किमत आह—**न चेति**। पशुयागाङ्गतया विहितयूपविशेषत्वादौदुम्बरस्य यूपस्य नासावविहितोऽस्तीत्यर्थः।

ननु तर्हि विहितस्यौदुम्बरयूपस्योत्सर्गविरोधः फलं भविष्यतीत्यत्राह—**तत्रेति**। प्रकरणादेव यागोपकारप्रयोजनलाभात् फलान्तरोक्तिरनर्थिकेवेत्यर्थः। यदि वा **न चेत्या**देरयमर्थः—"औदुम्बरो यूपो भवति" इति वर्तमानापदेशत्वादर्थवादेन विधिर्नेतव्यः। अनर्थवादत्वे त्वविहितत्वान्नास्त्येव यूपस्तथा सति फलवचनमेवानर्थकमिति।

ननु स्तुतिरप्यश्रूयमाणत्वादनादेयेति शङ्कते—**स्तुतीति**। वाचकशब्दाभावेऽपि स्तुत्यवगतिं दर्शयन् फलवचनसिद्ध्यर्थं कथयति—**इहेति**। **फलवत्ता** औदुम्बरयूपस्य प्रशस्त इति 'प्रतीयत' इत्यनुषङ्गः। ननु फलवत्ताप्राशस्त्ययोरवगमे किमिति प्राशस्त्यपरत्वाग्रहः तत्राह—**तत्रेति**। **द्वितीयोऽर्थः** फलवत्तया लक्ष्यमाणः **अवगम्यते** तात्पर्येण प्रतिपद्यते, नाभिनिवेशमात्रात् प्राशस्त्यपरत्वाभ्युपगमः किन्तु आनर्थक्यभयादिति भावः।

नन्वेवमपि लक्षणया स्तुतिर्गम्यते, श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसीत्युक्तमनुवदति*—**लक्षणयेति**। लक्षणयाप्यर्थवत्त्वसम्भवेन श्रुतिलोभादानर्थक्यमाश्रयणीयमिति दूषयति—**लक्षणायामिति**। दृष्टा च मुख्यार्थासम्भवे गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणेत्याह—**लक्षणापीति**। एवमूर्जोऽवरुध्या इत्यादेः प्रधानफलानुवादेनौदुम्बरयूपस्तुत्यर्थत्वेनाप्यविदितपूर्वत्वं दूषयित्वा "न पूर्वत्वात्" इतिसूत्रद्वितीयवर्णकोक्तमनुवदति—**ननूक्तमिति**। ऊर्जोऽवरुध्या इति तावदङ्गे प्रधानगामिफलोपचारस्तुत्यर्थत्वेनाभिमतः, तेनानुपलब्धिविरोधः पूर्णाहुतिन्यायेन परिहृत एवेत्याह—**न चेति**। यदुक्तम् "ऊर्गुदुम्बरः" इति हेतुत्वं

---

* १।२।१९ सूत्रभाष्ये।

प्रीतिसाधनशब्देनोच्यते। शक्यते हि तत् पक्कफलसम्बन्धाद्गूर्गिति वक्तुम् ॥ २२ ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्तस्मात् स्तुतिः प्रतीयेत तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥

"अप्सुयोनिर्वा अश्वो अप्सुजो वेतसः" [तै. सं. ५।३।१२] इति 'अप्सुयोनिरश्वः कर्त्तव्यः' इति विधेरशक्यत्वादानर्थक्यम्। तत्रावश्यं स्तुतिः कल्पयितव्या—शमयित्रीभिरद्भिरश्वस्यावकानां च सम्बन्धो यजमानस्य कष्टं शमयतीति। तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं तथेति

चाप्रसिद्धम्" इति* तदपि न, गौणतया तत्सिद्धेरित्याह--**ऊर्गिति**। **गुणः** सादृश्यम्। नन्वग्निमाणवकवदन्नयूपयोर्न सादृश्यमिति योजयति—**किमिति**। प्रीतिसाधनत्वं सादृश्यम् इत्याह—**यथेति**। **इद्ममपि** उदुम्बरवस्त्वपि। प्रीतिसाधनत्वमप्युदुम्बर-वृक्षस्याभक्ष्यत्वान्नास्तीत्याशङ्क्याह—**तदिति**। प्रीतिसाधनोदुम्बरफलोत्पादनशक्ति-युक्तत्वादुपचारात् प्रशंसावाचिना प्रीतिसाधनवाचिनान्नशब्देनोच्यते प्रशंसितुमित्यर्थः। सोऽयं विवृतः--**शक्यते हीति** ॥२२॥

सम्भवद्विध्येकवाक्यत्वानामपि पृथग्विधित्वाभ्युपगमे तुल्यन्यायतयान्यत्रापि प्राप्ति-मभिप्रेत्याह--**विधिश्चेति**। "क्वचित्" इत्युक्तं विषयं दर्शयन् "विधिश्च" इत्यादि व्याचष्टे-- **अप्स्वित्यादिना**। अश्वस्य प्रयत्ननिष्पाद्यत्वात् तद्विधेरशक्यत्वं वेतसादेस्तु स्वभाव-सिद्धत्वादिति मन्तव्यम्। तथापि किमित्याशङ्क्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे—**तत्रेति**।

आनर्थक्यमेवास्त्वित्याशङ्क्य तन्निरासाय **अवश्यम्** इत्युक्तम्। स्तुतिमभिनयति-- **शमयित्रीभिरिति। अवकानां चेति च**-शब्दो वेतसविषयः, तेनैवमन्वयः— अश्वस्य वेतसानां च शमयित्रीभिरद्भिः सम्बन्धो यजमानस्य कष्टं शमयति, अवकानां वेतसानां च ताभिः सम्बन्धो यजमानकष्टं शमयतीति स्तुतिः कल्पयितव्येति। यद्यप्यवकानां नोदाहरणे श्रवणमस्ति, तथाप्यब्योनित्वाविशेषाद्वेतसपदेनैवोपलक्षिताः। न च "स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति" इत्यनेनाप्सु जाते वेतसेऽश्वस्य चयने कृते प्रकृतिविका-रयोरभेदोपचारेण वेतसप्रकृतिभूतास्वप्सु चयनात् स्वे योनौ प्रतिष्ठापनं कृतं भवतीति स्तुतिप्रतीतेः शमयित्रीत्वस्य चापामश्रवणात् तद्द्वारा स्तुतिरिति वाच्यम्। स्वयोनि-प्रतिष्ठापनमालोक्या प्ररोचनानुपपत्तेः "वेतसशाखयावकाभिश्चाग्निं विकर्षति, आपो वै

* २।२।२१ भाष्यं।

यावत्, तावत्तथात्वमिति। किं तत्सामान्यम्? विध्यसम्भवः स्तुतिसम्भवश्च ॥ २३ ॥

प्रकरणे च सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येत विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति ॥ २४ ॥

इतश्च पश्यामः स्तुतिरिति। कुतः? इदं समामनन्ति "यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः स दैवतः। तस्मादविदहता श्रपयितव्यः स दैवतत्वाय" [तै॰ सं॰ २।६।७] इति। यदि शृतिः, दर्शपूर्णमासयोरेव शृतः स्ताविष्यते। तथा सम्भवन्नपकर्षो न कल्प्येत।

शान्ताः, शान्ताभिरेवास्य शुचं शमयति" इति वाक्यान्तरगतार्थवादभणितशमयितृत्वस्य यजमानकष्टशमनसाधनत्वोपपादनार्थत्वेनोपादानात्। न च वेतसवाक्येन सहचारादुपलक्षितानामप्यवकानामविधेयत्वान्न स्तुत्यपेक्षेति वदितव्यम्। अत्रार्थवादान्तरेणापां शमयितृत्वे गदिते तत्राग्निविकर्षणसाधनत्वेन विहितयोर्वेतसावकयोः स्तुत्यभावशङ्कानिरासायावकानाम् अद्भिः सम्बन्धेन स्तुतिप्रदर्शनोपपत्तेरिति द्रष्टव्यम्। "तत्सामान्यात्" इति सूत्रावयवमादाय व्याचष्टे—**तथेति**। यावत्सु फलविधिसरूपेषु अर्थवादेषु **तथेति** अप्सुयोन्याद्यर्थवादसमानाकारता तावत्सु **तथात्वं** स्तुतित्वमित्यर्थः। प्रश्नपूर्वकं "तत्सामान्यात्" इति व्याकुर्वंस्तथेत्युक्तं प्रपञ्चयति—**किमित्यादिना** ॥२३॥

फलविधिसरूपाणामर्थवादत्वे हेत्वन्तरं दर्शयितुं "प्रकरणे च" इति सूत्रम्। तत्र चशब्दार्थमाह—**इतश्चेति**। न केवलमप्सुयोन्याद्यर्थवादसामान्यादितरेषां स्तुतित्वं वाक्यान्तरसामान्यादपीत्यर्थः। किं तावद् वाक्यान्तरमिति मन्वानः पृच्छति—**कुत इति**। वाक्यमुदाहरति—**इदमिति**। कथमस्य वाक्यस्य स्तुतित्वं येन तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं स्यादित्याशङ्क्य "प्रकरणे च सम्भवन्" इति व्याचष्टे—**यदीति**। **शृतः** पुरोडाशादिः **स्ताविष्यते** स्तुतो भाविष्यते, प्रकरणनिवेशाय स्तुतित्वाश्रयणं युक्तमिति भावः।

ननु मा भून्निवेशः पूपानुमन्त्रणमन्त्रवदुत्कृष्यतामत आह—**तथेति**। प्रकरणविनिवेशितया सम्भवन्नित्यर्थः। नन्वयमपकृष्यमाणः कल्प्यतेऽर्थवाद नापकर्षस्तत्राह—**अपकृष्यत इति**। ननु विधित्वेऽप्ययनपकृष्यमाणोऽस्तु इत्याशङ्क्य तत्र किं यथाश्रुतैव वचनव्यक्तिः—यो विशेषेण दग्धः स निर्ऋतिदेवताकः कार्य्य इति? किं वा यो नैर्ऋतः स विशेषेण दाह्य इति व्यत्ययेन? तत्राद्ये कल्पेऽनेन दर्शपूर्णमासप्रकरणगतेन विध्युद्देशेन देवतान्तरविधानात् उत्पत्तिवाक्यशिष्टाग्न्यादिदेवतापकर्षणं स्यात्, तच्च **सम्भवत्** प्रसजद् **अपकर्षणं** सति गत्यन्तरे न कल्पनीयमिति सूत्रयोजनया दूषणं वक्तव्यमिति मत्वा

अपकृष्यत इत्यपकर्षः। विधिपक्षे तु यत्र नैर्ऋतस्तत्र विदग्धता नीयेत। तथा सति प्रकरणं बाधितं भवेत्। दर्शपूर्णमासकर्म प्रति नैर्ऋताभावाद् विदग्धविधानमनर्थकं स्यात्। तस्मात् स्तुतिरेव ॥ २४ ॥

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

"औदुम्बरो यूपो भवति" इति विधावेतस्मिन्नाश्रीयमाणे "ऊर्जोऽवरुद्ध्यै" इत्येतस्मिंश्च, वाक्यं भिद्येत। इत्थमौदुम्बरो यूपः प्रशस्तः स चोर्जोऽवरुद्ध्यै इति। तस्माद् विधिवन्निगदानामपि स्तुतिरेव कार्यमर्थवादानामिति ॥ २५ ॥

हेतुर्वा स्यादर्थवादोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥

अथ ये हेतुवन्निगदाः "शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्नं क्रियते"

द्वितीये दोषमाह—**विधीति**। नयने दोषमाह—**तथेति**।

ननु किमिति नीयते येन प्रकरणाम्नानविरोध इत्याशङ्क्य "विध्यानर्थक्यम्"इत्यादिसूत्रावयवं व्याचष्टे—**दर्शेति**। सूत्रे "तम्" इति प्रकरणिनोऽर्थस्य परामर्शः। दर्शपूर्णमासयोर्निर्ऋतिदेवताभावान्नैर्ऋतानुवादेन विदग्धताविधानमनर्थकमित्यर्थः। तेन प्रकरणे निवेशाय विदग्धवाक्यस्य स्तुतित्वे फलविधिसरूपाणामपि तथैव स्तुतित्वमिति मत्वोपसंहरति—**तस्मादिति** ॥२४॥

एवं फलविधिसरूपाणां विधित्वनिराकरणेन स्तुतित्वमुक्त्वा विधित्वे दोषान्तरमाह—**विधौ वेति**। सूत्रं व्याचष्टे—**औदुम्बर इति**। **एतस्मिंश्च** "विधावाश्रीयमाणे" इत्यनुषङ्गः। वाक्यभेदमभिनयति—**इत्थमिति**। "औदुम्बरो यूपो भवति" इत्यस्यैव तावद् वर्त्तमानापदेशत्वसन्देहान्न विनार्थवादं पञ्चमलकारत्वेन विधित्वावसाय इति प्रथमं तावदर्थवादतया सम्बन्धनीयम् "ऊर्जोऽवरुध्यै" इत्यन्तेन, पुनश्च तस्यैवोर्जोऽवरुध्यै यूपः कार्य इति विध्यन्तर्भावे वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः। अधिकरणार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। वायुर्वेत्यादि समुच्चयार्थः **अपि**शब्दः ॥२५॥

अधिकरणस्य विषयमाह—**अथेति**। श्रेयःसाधनत्वप्रतिपादकविधिविभक्त्यभावेन विधित्वाभावेऽपि 'हि'-शब्दादिभिर्हेतुत्वं भविष्यतीति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतुप्रत्युदाहरणेनात्र पूर्वपक्षोत्थानादस्य तत्सङ्गतिरिति प्रकृतापेक्षित्ववाचिना **अथ**-शब्देन सूचितं ये हेतुवन्निगद्यन्ते न तु "चतुर्गृहीतान्याज्यानि भवन्ति। न ह्यत्रानुयाजा इज्यन्ते" इतिवत् परमार्थहेतवः, ते **हेतुवन्निगदास्तेन** इति तृतीयया शूर्पकरणमुच्यते करणमात्रं वा इत्यपि

Some of the Publications in the

SANSKRIT SAHITYA PARISHAD SERIES

7. **Durgotsava-vivekah**—(দুর্গোৎসব-বিবেকঃ)—A collection of five treatises on the Durga-puja festival by different ancient writers. Edited by **Pandit Satish Chandra Siddhantabhushana.** It brings together a considerable mass of information regarding the antiquity and nature of the great autumnal festival of Bengal.—Demy 8 vo, pp. 66. 1924. As. 8 & 6

8. **Karakollasah** (कारकोल्लासः)—by Bharata Mallika. An excellent metrical work on Sanskrit Syntax, Edited by **Pandit Janakinath Sahityashastri.**—Demy 8 vo, pp. 20. 1924. As. 2

9. **Introduction to the Rigveda** (ऋग्वेद-भाष्योपक्रमणिका) —by Sayanacharya. Edited by **Dr. Pashupatinath Shastri** M.A., B.L., Ph.D. with an Introduction and short notes.— Demy 8 vo, pp. 100. 1925. As. 12 & 10

10. **Grahayaga-tattvam** (গ্রহযাগ-তত্ত্বম্)—by Raghunandana Edited by **Pandit Satish Chandra Siddhantabhushana.** It deals with rituals for the propitiation of the *Grahas* (planets).—Demy 8 vo, pp. 62. 1925. As. 7 & 5

11. **Prabhakara-vijayam**—(प्रभाकरविजयम्)—A short but illuminating exposition of the doctrines of the Prabhakara School of Mimamsa philosophy by Nandisvara. Edited by **Mahamahopadhyaya Pandit Anantakrishna Shastri Vedantavisharada** and **Pandit Ramanath Shastri.** It is published here for the first time—Demy 8 vo, pp. 128, 1926. Re. 1 As. 4 & Re. 1

12. **Tirthatattvam**—(তীর্থতত্ত্বম্)—by Raghunandana. Edited by **Pandit Bamacharan Kavyatirtha.** It gives an idea as to the most important places of pilgrimage to a Bengalee of the time of Raghunandana and gives a detailed description of the rites to be performed at those places.— Demy 8 vo, pp. 49. 1926. As. 6 & 5

13. **Pavanadutam**—(**पवनदूतम्**)—Of Dhoyi, a court-poet of Lakshmanasena of Bengal. Edited by **Prof. Chintaharan Chakravarti**, M. A., with a critical and historical introduction, variants, Sanskrit notes, etc. It will be of interest alike to students of History and Sanskrit literature. The edition has received universal praise.—Demy 8 vo, pp. 88. 1926. As. 12 & 10

14. **Nala-damayantiam**—(**नलदमयन्तीयम्**) (**नाटकम्**) **श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्**—The book is an example of how even a modern Pandit can express all kinds of thought and reveal the poet in him, through the medium of Sanskrit which, according to the prevailing opinion, is but a dead language.—Demy 8 vo, pp. 150. 1926. Re. 1 As. 4 & Re. 1

15. **Prasastapada-bhashyam**—(**प्रशस्तपादभाष्यम्**)—Edited by **Prof. Kalipada Tarkacharya** with an unpublished commentary called Sukti by the famous Naiyayika Jagadisa Tarkalankara, and a new commentary and Bengali elucidation by the editor.—Demy 8 vo, pp. 250. 1926.

Rs. 2 & Re. 1 As. 8

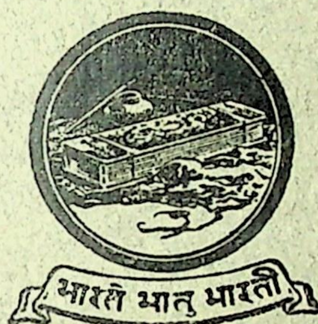
16. **Yatratattvam**—(যাত্রাতত্ত্বম্)—by Raghunandana. It deals with the twelve *Yatras* (festivals of Visnu like Rathayatra, etc. Edited by **Pandit Dwarikanath Nyayashastri**.—Demy 8 vo, pp. 104. 1927. Re. 1 & As. 12

Reg. No. C. 1073.
Vol. XV, No. 10.] [February, 1933.

१८५४ शकीये माघे १५श-वर्षस्य १०म-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—
श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सह-सम्पादकः—
श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, वार्षिकमूल्यम्—३, रूप्यकत्रयम्
श्यामबाजार, कलिकाता। Foreign price—7s.

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.
Printed at
Metropolitan Printing and Publishing House, Limited,
56. Dhurrumtalla Street, Calcutta.

Opinions on some of the Publications in the

SANSKRIT SAHITYA PARISHAD Series

KALITANTRAM

Modern Review—(*August, 1928*) :—

......The editor is to be congratulated for the useful edition of the text with notes and translations.......

Forward—(*12-8-28*)—

......The present book gives an authentic version properly edited and annotated by Pandit Satish Chandra Siddhantabhushan.......

SANKARI-SANGITAM

Modern Review—(*June, 1928*) :—

......Perhaps the most interesting portion of it is the **rasakrida** of Siva and Parvati.......

......This poem conclusively shows that Sanskrit style of Bengal at its best was remarkable for its rich melody....

Forward—(*12-8-28*) :—

......It has been very deservedly rescued out of the obscurity.......

DURGOTSAVA-VIVEKAH

Modern Review—(*August, 1928*) :—

......These will surely be of use to the orthodox community as well as to the scholars interested in the subject.....

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

February, 1933	१८५४ शकीये माघे १५श-वर्षस्य १०म संख्या	Vol. XV. No. 10.

वङ्गेषु वेदचर्चा

(२)

[निबन्धकः—श्रीदुर्गामोहनभट्टाचार्य्यः काव्य-सांख्य-पुराणतीर्थः एम् ए]

वङ्गीया वेदव्याख्यातारः

ख्रिस्तीये दशमशतके तदुत्तरवर्तिनि च काले समुदपद्यन्त वङ्गेषु कतिचन वेदभाष्यप्रणेतारः। एकतमेनाप्येतेषां समग्रो वेदो व्याख्यात इति न श्रूयते, नापि सर्वेषाममीषां व्याख्यानान्युपलभ्यन्ते। केचन व्याख्याकृतो नाममात्रशेषाः संवृत्ताः, द्वित्राणि व्याख्यानानीदानीमप्यमुद्रितान्येव वर्तन्ते, केवलं व्याख्याद्वितयमेवावतीर्णं मुद्रणपथम्। अमीषां व्याख्यानानां विरचयितृभिर्गृहस्थानां दैनन्दिनधर्मानुष्ठानोपयोगिनो मन्त्रान् समाहृत्य तदुपरि भाष्यं निरमायि, न पुनः समग्रो वेदो व्याख्यायि।

१। नुगडाचार्यः

स्वर्गतहरप्रसादशास्त्रिमहोदयेन तत्र तत्र विलिखितम्—नुगडाचार्य एव वङ्गीयेषु वेदव्याख्यातृषु प्रथमः। तेन हि वेदव्याख्याया यः सम्प्रदायः

प्रवर्तितस्तदुत्तरवर्तिभ्यां भाष्यकृद्भ्यां गुणविष्णु-हलायुधाभ्यां स एवानुसृत इति(१)। प्राचीनहस्तलिखितपुस्तकानामालोचने सर्वथाऽप्रतिद्वन्द्वी एवासीच्छास्त्रिमहाभागः, परं वङ्गमण्डलात् प्रकाशितं ब्राह्मणसर्वस्वं वर्जयित्वा कस्मिन्नपि प्रामाणिके पुस्तकान्तरे नुगडाचार्यस्य समुल्लेखः परिचयो वा तेन लब्धो वा न वेति नैव विज्ञायतेऽस्माभिः। तेजश्चन्द्रविद्यानन्दसंशोधितस्य ब्राह्मणसर्वस्वस्यैकस्मिन्नुल्लोके "किं तस्मिन्नुगडेन वर्त्म रचितम्" इति पाठो मुद्रितः। अत्र ग्रन्थकृता हलायुधेन कस्यचन प्राचीनस्याचार्यस्य नामोल्लिखितमिति व्यक्तमेव। परं श्लोकस्यायमंशो विभिन्नेषु ग्रन्थेषु विभिन्नतयोपलभ्यते, तेन "किं तस्मिन्नुवटेन वर्त्म रचितम्" इत्येव स्वारसिकः पाठ इति प्रतीयते। वाराणसीतः सम्मुद्रिते ब्राह्मणसर्वस्वेऽप्ययमेव पाठः स्वीकृतः(२)। 'इण्डिया अफिस्'-पुस्तकालयस्थपुस्तकेऽप्ययमेव पाठो दृश्यते(३)। उवटविरचितं यजुर्वेदभाष्यं तावत् सुप्रथितम्। हलायुधेन हि यजुर्वेदीयान् मन्त्रान् व्याचक्षाणेन पूर्वाचार्यरूपेण उवटस्यैव नामोल्लेखीति सम्भाव्यते। उवटेन स्वीयभाष्यस्यान्ते स्वपरिचय उपनिबद्धः। ततश्च विज्ञायते भोजे राज्यं प्रशासत्यवन्त्यां तेन भाष्यं निरमायीति(४)। अतो वङ्गैः साकं तस्य लेशतोऽपि सम्बन्धो नासीदिति स्फुटमेव।

---

१ वर्धमानसाहित्यसम्मेलनस्य सभापतेरभिभाषणम्, (वङ्गीय) साहित्य-परिषत्-पत्रिका, २१श भागः, पृः २६८ ; *Journal of the Bihar and Orissa Research Society*, vol. v, p. 173 ; *Indian Historical Quarterly*, vol. vi, p. 783.

२ ब्राह्मणसर्वस्वम्, वाराणसीतः प्रकाशितम्, पृः ४, श्लोः २१। पुस्तकेऽस्मिन् "व्याख्याता मतिशालिनायमुवटाचार्येण वेदः परम्" इति पूर्वश्लोकस्य तृतीयचरणेऽपि उवटाचार्यस्य नामोपलभ्यते ; तेजश्चन्द्रविद्यानन्दसम्पादिते पुनर्ब्राह्मणसर्वस्वे तत्रैव "व्याख्याता न हि केनचिद् युगपदाचार्येण वेदः परम्" इति पाठो दृश्यते। १९४३ विक्रमार्कवत्सरे पाषाणाक्षरैर्मुद्रिते ब्राह्मणसर्वस्वे 'नुगड़' इत्येतस्य स्थाने 'मुगुड़' इति पाठः।

३ *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of the India Office*, 1640, (vol. III, p. 520.)

४ उवटीय-मन्त्रभाष्यस्यान्तिमः श्लोको द्रष्टव्यः।

२। भट्टगुरवमिश्रः

येषां तावद् वङ्गीयानां वेदव्याख्यातृणां नामान्युपलभ्यन्ते तेषु प्रथममेवोल्लेखमर्हति भट्टगुरवमिश्रः। स खल्वेतेषु प्राचीनतमः। एतद्विरचितं वेदव्याख्यानं वा ग्रन्थान्तरं वा नैवोपलब्धमस्माभिः। तेन कतमो वेदः कियान् वा वेदभागो व्याकृतस्तदपि दुःशकमेव विज्ञातुम्। दिनाजपुर आविष्कृतायां गरुडस्तम्भलिप्यां (२५श-२६शपंक्त्योः) वर्णितमस्ति—'कलियुगवाल्मीकि'रयं 'धर्मेतिहासपर्वसु श्रुतीर्व्याचृणोत्' इति। तथा तस्य 'वाणी प्रसन्नगम्भीरा धिनोति च पुनाति च' इति। नारायणपालदेवस्य ताम्रशासनतोऽप्येतस्य वेदाब्धिपारगत्वं विविधयज्ञानुष्ठानपरायणत्वं ब्रह्मतत्त्वाधिगन्तृत्वञ्चावगम्यन्ते। तथाचोक्तम्—

वेदान्तैरप्यसुगमतमं वेदिता ब्रह्मतत्त्वं
यः सर्वासु श्रुतिषु परमः सार्धमङ्गैरधीती।
यो यज्ञानां समुदितमहादक्षिणानां प्रणेता
भट्टः श्रीमानिव स गुरवो दूतकः पुण्यकीर्तिः॥

(गौडलेखमाला पृः ६२)

वेदव्याख्याताऽयं गुरवमिश्रः खि्स्तीये दशमशतके पालवंशीयनरपतेर्नारायणपालदेवस्यामात्य आसीत्। अस्य च प्रपितामहो दर्भपाणिः पिता च केदारमिश्र उभावेव वेदविदावास्तां यथाक्रमं च देवपालस्य शूरपालस्य चामात्यपदवीमधिष्ठितवन्ताविति पूर्वमेव प्रतिपादितम्।

३। भट्टगुणविष्णुः

यानि तावद् वङ्गीयविद्वद्वर्यविरचितानि वेदव्याख्यानान्यधिगतानि तेषु भट्टगुणविष्णुप्रणीतं छान्दोग्यमन्त्रभाष्यमेव प्राचीनतमम् (५)। न खलु

---

५ १८२८ शाके महामहोपाध्याय-परमेश्वरझा-महोदयेन दारभाङ्गातः पुस्तकमिदं प्रकाशितम्। परं तत्र सर्वेषां मन्त्राणां व्याख्यानं नोपलभ्यते। तत्र विशुद्धादर्शानामभाव एव बीजमिति प्रतिभाति। वङ्गेष्वपि भवदेवविरचित-'कर्मानुष्ठानपद्धतेः' पादटीकारूपेण

ग्रन्थेऽस्मिन् भाष्यकृतः परिचयो लेशतोऽप्युपलभ्यते(६)। गुणविष्णुस्तावद् गौडाधिपत्योर्बल्लालसेन-लक्ष्मणसेनयोः सभासदासीदिति किंवदन्ती सुप्रचारा वङ्गेषु (७)। खिस्तीयसप्तदशशताब्द्यां समुद्भूतेन बङ्गीयवेदव्याख्यात्रा रामनाथविद्यावाचस्पतिना केषाञ्चन मन्त्राणां पाठान्तरं पर्यालोचयताऽभिहितम्—मन्त्राणाममीषां विनियोगोऽनिरुद्धभट्टेन निरदेशि व्याख्या च गुणविष्णुना व्यधायीति (८)। अनिरुद्धस्य पितृदयितायामुद्धृता मन्त्रा गुणविष्णोर्मन्त्रभाष्ये व्याख्याता दृश्यन्ते। रामनाथस्य च वाचोयुक्तितः प्रतीयते यद् बल्लालगुरुरनिरुद्धो मन्त्रभाष्यकारश्च गुणविष्णुः समानकालिकावेव परस्परं मन्त्रयित्वा 'पितृदयितां' 'छान्दोग्यमन्त्रभाष्यं' च विरचितवन्ताविति। संस्कृतसाहित्यपरिषत्तः प्रकाशितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्याङ्गलभाषामयभूमिकायां प्रतिपादितमस्माभिः प्रमाणोपन्यासपुरःसरं गुणविष्णोरस्य खिस्तीयद्वादशशतके बल्लालसेनस्य सभायामवस्थानम् (९)।

छन्दोगानामर्थात् सामवेदीयानां जातकर्मत आरभ्य श्राद्धं यावत् तत्तद्गृह्यकर्मसु ये मन्त्रा विनियुज्यन्ते ते खलु तत्तत्संहिताब्राह्मणादिभ्यः समाहृत्य गुणविष्णुना व्याख्याताः।

खण्डाष्टकात्मकेऽस्मिन् भाष्ये विवाह-गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-

---

छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्य कियांश्चन भाग एकाधिकवारान् मुद्रणपथमारोपितः। साम्प्रतं तु संस्कृत-साहित्यपरिषदा समग्रो ग्रन्थो मुद्रापितः। बहुसंख्यकानां मुद्रितामुद्रितपुस्तकानां साहाय्येन मूलवेदादिसंवादनपुरःसरं यथैव संशोधितोऽयं ग्रन्थः।

६ 'इण्डिया अफिस' इत्यत्र संरक्षित एकस्मिन् छान्दोग्यमन्त्रभाष्य-पुस्तके गुणविष्णुर्भट्टदामुकस्य पुत्रत्वेनोपवर्णितः।—Julius Eggeling, *Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of the India Office*, vol. I, p. 47.

७ महामहोपाध्याय-परमेश्वरझासम्पादितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्य १०४ पृष्ठं द्रष्टव्यम्।

८ रामनाथविरचितं 'धार्मिककर्मरहस्यम्'(संस्कृतसाहित्यपरिषदो हस्तलिखितं पुस्तकम्) पृः ५९ क—"अनिरुद्धलिखितो गुणविष्णुभृतः।" पृः ५९ ख—"अनिरुद्धलिखितं गुणविष्णुना व्याख्यातम्।"—"तेन लिखितं व्याख्यातञ्च गुणविष्णुना।"

९ छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्, Introduction, xxiii, xxxv.

जातकर्म-निष्क्रामण-नामकरण-चूडाकरणोपनयन-समावर्तनादिसंस्कारोप—योगिनः स्नानसन्ध्याश्राद्धप्रभृतिविविधानुष्ठानोपयोगिनश्चाधिकचतुःशता मन्त्रा व्याख्याताः। कामं नातिविस्तृतेऽस्मिन् मन्त्रभाष्ये वेदचतुष्टयभाष्यकृतः सायणाचार्यस्य सर्वतोमुखी विद्यावत्ता नैव प्रत्यक्षीक्रियते तथापीह भाष्य-कर्तुर्भट्टगुणविष्णोः प्रगाढं पाण्डित्यं प्रतिपदमेवोपलक्ष्यते। भाष्यमिदं मितं च सारं च सम्पूर्णं च। अत्र खलु संहिता-ब्राह्मण-निघण्टु-निरुक्त-पुराण-स्मृतिग्रन्थेभ्यो वचनान्युद्धृतानि पदसाधनार्थं च सर्वत्र पाणिनीयं तन्त्रमनुसृतम्।

ख्रिस्तीये षोडशशतके प्रादुर्भूतेन स्मार्तशिरोमणिना रघुनन्दनभट्टाचार्येण स्मृतितत्त्वेष्वसकृदुल्लिखितं गुणविष्णोर्नाम, सप्तदशशतकेऽपि रामनाथविद्या-वाचस्पतिना धार्मिककर्मरहस्य-सामगमन्त्रव्याख्यानप्रभृतिषु ग्रन्थेषु गुण-विष्णोर्मन्त्रभाष्यमनुसृतम् (१०)। अनयोश्च ग्रन्थकृतोर्वचनानां पर्यालोचनया स्फुटमेव प्रतीयते यदनयोः प्रादुर्भावकाले गुणविष्णुरतिप्राचीनः प्रामाणिकश्च वेदव्याख्यातेति परिगणित आसीदिति। अस्मिन्नेव च समये वङ्गानां विभिन्नप्रदेशोपलब्धेषु छान्दोग्यमन्त्रभाष्य-पुस्तकेषु विभिन्ना एव पाठाः पर्यलक्ष्यन्त। अत एव रामनाथेन राढदेशीयं पुस्तकं राढीय-गुणविष्णु-रिति नाम्ना व्यपदिष्टम्।

षट्कर्मव्याख्यानचिन्तामणिप्रणेत्रा नित्यानन्देन मन्त्रार्थदीपिकाप्रणेत्रा च शत्रुघ्नेन स्वस्वग्रन्थप्रारम्भे गुणविष्णोः सकाशे स्वीयमाधमर्ण्यं ख्यापितम् (११)। सर्वात्मना प्रयतमानेनापि मया न प्राभावि नित्यानन्दस्य प्रादुर्भाव-कालो वाऽवस्थानप्रदेशो वा निर्णेतुम्। शत्रुघ्नेन पुनः स्वयमेवोक्तम्—त्रि-गर्ताधिपतेर्धर्मचन्द्रस्य निर्बन्धेन 'मन्त्रार्थदीपिका' प्राणायीति (१२)। धर्म-

---

१० तत्रैव पृष्ठं xxi द्रष्टव्यम्।

११ षट्कर्मव्याख्यानचिन्तामणिः (कलिकातास्थित-राजकीयसंस्कृतविद्यालयस्य हस्त-लिखितं पुस्तकम्) पृः १ ; मन्त्रार्थदीपिका (युगलकिशोरशर्मसम्पादिता) पृः १.

१२ मन्त्रार्थदीपिका, पृः १।

चन्द्रश्चायं षोडशशताब्द्याः प्रथमे भागे पञ्चनदेषु जालन्धरप्रदेशं शशासेत्यैतिहासिकाः (१३)। एतस्माच्च विस्पष्टं प्रतीयते काले तस्मिन् गुणविष्णोर्वेदव्याख्यानस्य ख्यातिः पञ्चनदप्रान्तपर्यन्तं प्रसृतेति।

सायणाचार्येण स्वरचितग्रन्थेषु कुत्रापि गुणविष्णोर्नाम नोल्लिखितं परं यत्तावत्तत्कृते 'मन्त्रब्राह्मण'-भाष्ये स्थलद्वितये 'केचिद्' इति व्यपदेशेन पूर्ववर्तिनो भाष्यकृतो व्याख्यानमुदाहृतं तद्व्याख्यानं गुणविष्णोर्भाष्ये तथैवोपलभ्यते (१४)। तेन च सायणाचार्येणात्र गुणविष्णोर्वा तत्सम्प्रदायस्यैवापरस्य कस्यापि भाष्यकृतो वा व्याख्यानमुद्धृतमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। किञ्च मन्त्रब्राह्मणस्थमन्त्रपट्कस्य सायणीयं भाष्यं गुणविष्णुभाष्येण सर्वथा संवदति (१५)। सर्वमेतत् प्रत्याययति न खलु नासीत् परिचयो सायणाचार्यस्य गुणविष्णुभाष्येणेति।

हलायुधभट्टस्य ब्राह्मणसर्वस्वेऽपि बहूनां मन्त्राणां व्याख्यानानि गुणविष्णुव्याख्यानतोऽभिन्नान्येव दृश्यन्ते (१६)। वेदमन्त्रस्यैकस्य पाठभेदान् विचारयता रामनाथविद्यावाचस्पतिनोक्तम् – "गुणविष्णुपुस्तके छान्दसः अस्तेरादिलोप इति पाठो न तु हलायुधादिशिष्टपरिगृहीतः" (१७)। अत्र खलु हलायुधादपि गुणविष्णोः प्राचीनतरत्वं रामनाथस्याभिमतमिति प्रतीयते। रामनाथस्य पंक्तिमिमामितराणि चाभ्यन्तरीणानि प्रमाणानि

---

१३ Cunningham, *Archæological Survey of India Reports*, vol. v, p. 152.

१४ मन्त्रब्राह्मणस्य १।२।१८ मन्त्रस्य २।६।१ मन्त्रस्य च सायणीयेन भाष्येण गुणविष्णोः ३।४६ मन्त्रस्य २।२५ मन्त्रस्य च भाष्यं तुलनीयम्।

१५ मन्त्रब्राह्मणस्य १।२।५, २।४।१-४, २।४।६ मन्त्राणां सायणीयभाष्यैर्यथाक्रमं गुणविष्णोः ३।३१, १।६-९, १।१८ मन्त्राणां भाष्याणि तुलनीयानि।

१६ मत्सम्पादितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्याङ्लभाषामय्या भूमिकायाः xxxi पृष्ठं द्रष्टव्यम्।

१७ रामनाथरचितं 'सामगमन्त्रव्याख्यानम्' (संस्कृतसाहित्यपरिषदो हस्तलिखितं पुस्तकम्) पत्रम् १८ क।

समवलम्ब्य मया छान्दोग्यमन्त्रभाष्यभूमिकायां सिद्धान्तितं यद् हलायुधेन किल बहूनि स्थलान्यक्षरशो गुणविष्णोर्भाष्यादुद्धृतानीति (१८)।

एवञ्च हलायुध-सायण-नित्यानन्द-शत्रुघ्न-रामनाथा गुणविष्णोरधमर्णा इति सिद्धम्। नूनमेतद् गुणविष्णोर्भाष्यस्योपादेयत्वमेव प्रतिपादयति।

वडोदाप्रदेशस्थे Central Library-नामके राजकीयपुस्तकागारे गुणविष्णुविरचितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्य हस्तलिखितमेकं पुस्तकं वर्तते (१९)। तद्धि सामवेदीयमन्त्रब्राह्मणस्य भाष्यम्। ग्रन्थोऽयं छान्दोग्यमन्त्रभाष्यान्नातिभिद्यते। दारभाङ्गापत्तनतः प्रकाशितस्य छान्दोग्यमन्त्रभाष्यस्य भूमिकायां (पृः १७४) महामहोपाध्याय-परमेश्वरझा-महोदयेन विलिखितम्—मिथिलायां चन्दनपुरग्रामे कस्यचिच्छ्रोत्रियस्य सविधे तेन गुणविष्णुविरचितस्य पारस्करगृह्यसूत्रभाष्यस्य पुस्तकमेकं प्रत्यक्षीकृतमिति। एतेनैतत् सिध्यति यद् गुणविष्णुना गृह्यकर्मसु विनियुक्तानां मन्त्राणां भाष्यत्रितयं व्यरचीति।

४। हलायुधभट्टः

हलायुधेन हि 'ब्राह्मणसर्वस्वे' काण्वशाखिवाजसनेयानां गार्हस्थ्यकर्मोपयोगिनामधिकत्रिशतानां मन्त्राणां व्याख्या व्यधायि। येषु तावदनुष्ठानेषु मन्त्रा इमे विनियुज्यन्ते ग्रन्थादौ ग्रन्थकृता तेषां सूचिरुपनिबद्धा। श्लोकग्रथितायामस्यां सूच्यां दन्तधावनमारभ्यान्त्येष्टिं यावच्चत्वारिंशतो कर्मणां नामान्युल्लिखितानि।

बहुष्वनुष्ठानेषु सामवेदीयैर्यजुर्वेदीयैश्चैक एव मन्त्रः पठ्यते, तादृशानां मन्त्राणां गुणविष्णोर्हलायुधस्य च व्याख्यानं प्रायेणाभिन्नमिति पूर्वमेव प्रोक्तमस्माभिः। इतरेषां मन्त्राणां व्याख्यानावसरे हलायुधेन स्वीयसहजपाण्डित्यस्य परिचयः प्रकटीकृतः। गुणविष्णोर्भाष्यं सरलं संक्षिप्तं च।

---

१८ छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्, Introduction, p. xxxiii.

१९ *Descriptive Catalogue of Mss. in the Central Library*, vol. I, p. 112.

हलायुधस्य व्याख्यानं सरलमपि पुराणादिनानाशास्त्रप्रमाणोपबृंहितं स्मृतिनिबन्धनमिव च कर्मानुष्ठानविषयकप्रमाणप्रयोगबहुलम्।

ब्राह्मणसर्वस्वस्य भूमिकायां ग्रन्थकृता स्वपरिचय उपनिबद्धः (२०)। तेन किल वात्स्यमुनेर्वंशे परिगृहीतं जन्म। पिता तस्य धनञ्जयो माता चोज्ज्वला। पित्राऽग्नौ प्रास्तानामाहुतीनां धूमलेखा नभोमण्डलं समाक्रामन्ती विशेषतस्तृप्तिं व्यदधात् स्वाहाभुजाम्। तस्य च ज्येष्ठभ्रात्रा पशुपतिना 'श्राद्धकृत्यपद्धति'-'पाकयज्ञपद्धति'समाख्यानं ग्रन्थद्वितयं प्राणायि। ईशानाख्येनापरेणापि भ्रात्रा 'द्विजाह्निकपद्धति'र्व्यरचि। आद्ये वयसि हलायुधोऽयं लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डितपदं मण्डयामास, ततश्च धर्माध्यक्षपदं तेनालङ्कृतम्। तस्य चावस्थितिकाले सर्वैरेव कालं कश्चिच्छ्रुतिविद्या कण्ठेऽध्रियत, परं स एव विशेषतो विद्यायास्तस्याः प्रेमास्पदत्वमविन्दत।

हलायुधस्य स्वोक्तित एवावगम्यते यत्तेन 'ब्राह्मणसर्वस्व'व्यतिरिक्तं 'शैवसर्वस्व'-'वैष्णवसर्वस्व'-'पण्डितसर्वस्व'-'मीमांसासर्वस्वा'भिधानं ग्रन्थचतुष्टयं संग्रथितमिति। राजेन्द्रलालमित्रेण हलायुधप्रणीतस्य 'द्विजनयना'ख्यस्यापरस्यापि ग्रन्थस्य विवरणं प्रकटितम् (२१)। षट्सु चैतेषु ग्रन्थेषु ब्राह्मणसर्वस्वमसकृद्वङ्गेषु च वाराणस्यां च मुद्रापितम्। साम्प्रतं पुनर्विहारोत्कलप्रत्नतत्त्वसमितेः पत्रे 'मीमांसासर्वस्वं' मुद्राप्यमाणमास्ते।

हलायुधेन तदानीन्तनवङ्गीयवेदाध्यायनशैली विनिन्दिता। तथाचोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे (पृः ७)—"कलावायुःप्रज्ञोत्साहादीनामल्पत्वादुत्कलपाश्चात्यादिभिर्वेदाध्ययनमात्रं क्रियते। राढीयवारेन्द्रैस्त्वध्ययनं विना कियदेकवेदार्थस्य कर्ममीमांसाद्वारेण यज्ञेतिकर्तव्यताविचारः क्रियते।" उभय्यपि शैली गर्हणीया। यथाविध्यध्येयो वेदः, अर्थादावृत्तिपूर्वकमर्थविचारः प्रवर्तयितव्य इत्येव हलायुधस्य मतम् (२२)। तेनोक्तम्—अथ चेत्

---

२० ब्राह्मणसर्वस्वम् (श्लोकाः ५-२४)

२१ *Notices of Sanskrit Mss.*, vol. II, p. 66.

२२ ब्राह्मणसर्वस्वम् (वाराणसीतः प्रकाशितम्) पृः ८।

समग्रवेदकण्ठेकरणपूर्वकस्तदर्थविचारो न सम्भवेत् तर्हि केवलक्रिया-काण्डोपयोगी मन्त्रभाग एवोक्तन्यायेनाध्येयः। अन्तरेणाध्ययनमर्थाव-बोधोऽपि व्यर्थ एवेति। अस्य च वेदाध्ययनशैलीविगानान्महाराजलक्ष्मण-सेनस्य राज्यावसरेऽपि वङ्गेषु वेदविद्याया यथावत् प्रचारो मन्दीभाव-मापद्यमान आसीदित्यनुमीयते।

गुणविष्णोश्छान्दोग्यमन्त्रभाष्यमिव हलायुधस्य ब्राह्मणसर्वस्वमपि रघुनन्दन-रामनाथ-नित्यानन्द-शत्रुघ्नानां निबन्धेषु प्रमाणतयोद्धृतं वर्तते। किञ्च, दाक्षिणात्यस्यानिरुद्धभट्टस्य 'छान्दोग्यमन्त्रकौमुद्यां' वर्धमानस्य 'गङ्गाकृत्यविवेके' रामकृष्णभट्टाचार्यस्य 'मन्त्रकौमुद्यां' रामकृष्णभट्टस्य च 'श्राद्धसंग्रहे' हलायुधस्य नामोल्लेखो दृश्यते।

५। रामनाथविद्यावाचस्पतिः

तत्तद्देशेषु संरक्षितानां हस्तलिखितपुस्तकानां सूचिभ्यो रामनाथ-विरचितानां षण्णां प्रबन्धानां नामान्यवगम्यन्ते। ते च यथा – संस्कार-पद्धतिरहस्यम्, स्मृतिरत्नावली, काव्यप्रकाशरहस्यम्, त्रिकाण्डविवेकः, अभिज्ञानशकुन्तलाविवृतिः, लिङ्गादिसंग्रहटिप्पणी, लीलावतीरहस्यञ्च। साम्प्रतञ्च संस्कृतसाहित्यपरिषदः पुस्तकशालायामेतद्व्यतिरिक्तं पुस्तकद्वयं संगृहीतम्। तत्र च धार्मिककर्मरहस्यमेकं, सामगमन्त्रव्याख्यानं च द्वितीयम्। पुस्तकद्वितयस्य पर्यालोचनेन गुणविष्णुगतानि बहूनि तथ्यानि मयाऽवगतानि। 'धार्मिककर्मरहस्ये' ग्रन्थकृतः परिभाषाभिधानस्य समय-रहस्याभिधानस्य च स्वरचितस्य प्रबन्धद्वितयस्य 'त्रिकाण्डविवेके' च वर्णविवेकधातुचिन्तामणिटीकाया नामान्युपलभ्यन्ते।

गुणविष्णोर्हलायुधस्य च मन्त्रभाष्यमिव रामनाथस्य सामगमन्त्र-व्याख्यानमपि क्रियाकाण्डोपयोगिनां मन्त्राणां व्याख्यानरूपम्। ग्रन्थेऽस्मिन् सामवेदीया मन्त्रा व्याख्याता इति नामत एवावबुध्यते। व्याख्याताश्च मन्त्राः शतसंख्यां नातिक्रामन्ति। व्याख्यानस्य चास्येदमेव वैशिष्ट्यं यदत्र

प्राचीनानां भाष्यकृतां पाठान् पर्यालोचयता ग्रन्थकृताऽन्तरान्तरा स्वीया सूक्ष्मतमा धिषणा प्रकटीकृता, स्थानस्थानेषु च गुणविष्णु-हलायुध-सायण-प्रभृतिभाष्यकृतां मतान्युद्धृत्य खण्डितानि, तत्तद्देशप्रचलितपाठांश्च संवाद्य तत्रत्या गुणदोषा विचारिताः।

संस्कारपद्धतिरहस्यस्य समाप्तौ रामनाथेन ग्रन्थपरिसमाप्तिसमयो निर्दिष्टः। तत्रत्याच्च (२३)—

वेदवेदेषुशीतांशु(१५४४)गणिते शाकवत्सरे।
भवदेवीयटीकेयं रामनाथेन निर्मिता॥

इति वचनात् तस्य ख्रिस्तीयदशमशतकस्य प्रारम्भ एवावस्थितिरवगम्यते। धार्मिककर्मरहस्यस्य प्रारम्भेऽपि ग्रन्थकृतोक्तम्—

[श्री ना]रायणदेवशर्मनृपतिर्गन्धर्वरायाह्वयो
[यो] नारायणदेव एव सुकृतस्थित्यै प्रयातः क्षितौ।
तेने तेन महाकुलीनकृतिना श्रीरामनाथद्विज-
द्वाराऽऽचारपरम्पराविधिनिधिः प्रेक्षावतां प्रीतये॥

(धार्मिककर्मरहस्यम्, संस्कृतसाहित्यपरिषदः पुस्तकम्, पृः ६)

एतस्माच्च स्फुटीभवति गन्धर्वरायाख्यस्य नरपतेर्निर्बन्धाद् रामनाथेन विलिखितोऽयं ग्रन्थ इति। एतद्विरचितमेकमपि पुस्तकमद्यापि मुद्रणपथं नावतीर्णं नाऽपि पर्यालोचितं विपश्चिद्वृन्दवृन्दारकैः। ग्रन्थेष्वेषु यथायथं पर्यालोचितेषु ग्रन्थकृतो रामनाथस्यानुपमं ज्ञानगौरवं सर्वेषामेव चेतःसु विस्मयमुत्पादयेत्।

६। रामकृष्णभट्टाचार्यः

रामकृष्णविरचितानां बहूनामेव ग्रन्थानां प्रतिलिपय उपलभ्यन्ते। परमेक एव रामकृष्णः सर्वेषां ग्रन्थानां रचयिता वा ना वेति निर्धारयितुं न शक्यते विनिगमनाभावात्। पूर्ववर्णिता भाष्यकारा इवायमपि

२३ R. L. Mitra, *Notices of Sanskrit Mss.*, 2177.

स्वरचितायां मन्त्रकौमुद्यां धर्मानुष्ठानमात्रोपयोगिनामेव मन्त्राणां व्याख्यानमुपनिबवन्ध। स्वल्पा एव मन्त्रा अनेन व्याख्याताः, सर्वत्र च पूर्वव्याख्याकृतां सरणिरनुसृता।

अस्य खलु भाष्यस्य बहुषु स्थलेषु स्मृतिशास्त्रोचितमालोचनमुपलभ्यते, मन्त्राणां च व्याख्याप्रसङ्गेन कर्मानुष्ठानपद्धतिगता विषया विस्तरेणाऽलोच्यन्ते। राजेन्द्रलालमित्रेण तर्कपञ्चाननभट्टाचार्यकृतायाः कस्याश्चन मन्त्रकौमुद्या विवरणं प्रकाशितम्। ग्रन्थोऽयं रामकृष्णस्य मन्त्रकौमुदीतो न भिद्यत इति प्रतीयते। एतेन रामकृष्णोऽयं तर्कपञ्चाननबिरुदेन विभूषित आसीदित्यवगम्यते।

रामकृष्णस्याऽविर्भावकालो दुरुज्ञेय एव। व्याख्यानशैली पुनरेतस्य नातिप्राचीनत्वमेवावबोधयति।

पूर्वमुपवर्णितासु सर्वास्वेव वेदव्याख्यासु तेषां तेषां ग्रन्थकृतां किमपि वैशिष्ट्यं परिलक्ष्यते। याः पुनरल्पीयसां मन्त्राणां विवृतिमादधत्यो वङ्गीयविद्वद्विरचिता इतरा व्याख्या उपलभ्यन्ते, ता लेशतोऽपि वैशिष्ट्यं नावगाहमाना नैवात्रोपवर्ण्यन्ते। व्याख्यास्वमूषु ग्रन्थकृद्भिः केवलं पूर्वभाष्यकृत एव सर्वत्र समनुसृताः (२४)।

---

२४ संस्कृतसाहित्यपरिषदः पुस्तकशालायां संरक्षिता कंसारिमिश्रस्य—'प्रतिष्ठामन्त्रव्याख्या', 'सविता-मेमोरियल् कलेक्शने' च रक्षिता रुक्मिणीचक्रवर्तिपुत्रेण नन्दकिशोरसिद्धान्तेन विरचिता 'मन्त्रबोधिनी' चैवंविधेष्वेव ग्रन्थेष्वन्तर्भवतः।

गौरचन्द्रः*

(ऐतिहासिकं नवाख्यानम्)

प्रथमः परिच्छेदः

[गरीयस्याः सामाजिकसमस्यायाः समाधानम्]

कुमारालवार्टस्य मध्यमपौत्रस्य प्रपितामही जुलुभूमितोऽनुचार्यनामानं वन्यं सत्त्वमानाय्य विज्ञानस्य परिधिं परिवर्धयतीति सन्दृश्य विराट्लाटराज-प्रतिनिधिः पुण्यभूमावार्यभूमौ काबुलीविग्रहमेकं प्रतिष्ठाप्य तस्य सुष्ठुतया परिचर्यादिप्रबन्धमकरोत्। ईदृशाश्च बहुविधा ऐतिहासिकवृत्तान्ताः पृथिव्यास्तेषु तेषु स्थानेषु विभिन्ना एव मूर्तीः परिगृह्य नैसर्गिकनियम-जालस्यावैकल्यं प्रतिपादयन्ति। काले चास्मिन् खिस्तीयस्य एकाशील्युत्तरा-ष्टादशशततमाब्दस्य एप्रिलमासस्य प्रथमे दिवसेऽपराह्णे घड्वादनादनन्तरं गौरचन्द्रस्य गृहे पूर्णा गोष्ठी सञ्जाता।

कोमलप्राण पाठक! वीरप्रसविनि पाठिके! प्रथमपरिच्छेदस्य प्रथमं प्रकरणं कथञ्चित् कठिनं संवृत्तमिति मर्षयितव्योऽयमपराधः। यदा विद्याया वेगः संवरीतुं न शक्यते तदैव लेखकाः प्रवर्तन्ते प्रबन्धप्रणयने, अतो भाषायाः स्रोतसो मुखेऽवकराः सन्दृश्येरन्निति किमिवात्राश्चर्यम्। शपामि तावत् पाठकमहोदयस्य स्वजातिवात्सल्येन देव्याश्च पाठिकाया गुरुभक्त्या— इत ऊर्ध्वं यद्विलेखिष्यते तत् सरलनिर्मलभाषयैव विलेखिष्यते। दन्तविकलानां जनानां स्वल्प एव स्वादबोध इति प्रथमतस्तावत् मुष्टिमितेन भृष्टतण्डुलेन मुष्टिमितेन च भृष्टचणकेनाभ्यर्थिता यूयम्। अहं तावद्दरिद्रः कुतो वा परार्ध्यानि मृष्टान्नानि लभेय। यद्यामुख एवाप्रीतिर्न सञ्जाता, आगच्छन्तु भवन्तः, मदीयेऽस्मिन् चणकापणे यद् यद् वर्तते सर्वमेव प्रदर्शयिष्यामि।

---

* स्वर्गतस्य इन्द्रनाथबन्द्योपाध्यायमहोदयस्य वङ्गभाषामयस्य प्रबन्धस्याचरानुवादः।

वाग्बाजारस्य घोषपल्ल्याः सङ्कीर्णं पन्थानमेकं प्रविश्य सूर्यदेवोऽद्यतन-रात्रियापनार्थं स्थानमन्विच्छन्नासीत्। तद्दर्शनेन च विशालस्यैकस्य नालिकेरपादपस्य प्रतीच्यानि पत्राणि हसन्ति स्म। प्राच्यानां पत्राणां प्रकृतिः कथञ्चिन्नम्रा। शनैः शनैरल्पाल्पं मस्तकं सञ्चाल्य म्लानेन मुखेन निवारयन्ति स्म तानि हासात्। इत्यादि। सर्वमेतत् कविकल्पना-विजृम्भितम् केवलं रचयितुर्वर्णनशक्तेः परिचायकम्। प्रकृतं तूपरिष्टाद् वक्ष्यते।

यत्रासीत् स नालिकेरपादपस्तत उत्तरेण इष्टकामयी भित्तिः. ततोऽप्युत्तरेण सङ्कीर्णा रथ्या। ततश्चानन्तरवर्तिना द्वारेण प्रविश्यते चेद् गौरचन्द्रस्य गृहम्। न खलु गृहमुपवर्ण्यायासयिष्यामि पुनरपि पाठकम्। किं बहुना गृहं तद् द्विविभागम् निःशङ्कचित्तं मया साकमन्तःपुरं प्रविश्य पश्येयुर्भवन्तः पूर्वद्वारस्य प्रथमभूमिकस्य कक्षस्यालिन्दे सम्मिलिता महिलानां गोष्ठी। आमुखे हि गोष्ठीमेतामुपवर्णयिष्यन्नेव वर्णनकण्डूत्या व्याकुलीकृतोऽहमासम्।

रामी, वामी, श्यामी, अलका, तिलका, मेनका, विमलमणिः, कमलमणिः, सूर्यमणिः, हेवोमाता, पुँटेमाता, खोकाया माता एवमादयोऽ-ल्पमध्यमविपुलवयसो बहव एव महिला गोष्ठ्यामस्यां समवेताः। कापि वोर्ध्वगात्रमनावृत्य, अपरा पुनः पादौ प्रसार्य, तदन्यार्धावगुण्ठनेन वदनं प्रावृत्य एवं विविधाभिर्भङ्गिभिर्विविधाः सुन्दर्यः समुपविष्टाः। किञ्च, कापि द्वारस्थं शृङ्खलं धारयन्ती, अपरा कुड्यमवलम्ब्य पादेनैकेन तिष्ठन्ती, तदन्याञ्चलप्रान्तबद्धकुञ्चिकाधारगोलकं शून्यमनस्कतया घूर्णयन्ती— कति वा कतिभिर्भङ्गिभिर्न दण्डायमानाः स्थिताः? कापि वरवधूकौतुक-गृहस्य गीतं विचिन्तयति, कापि वाभिनवापेराया अभिनवप्रेमगीतिकां मनसि आवर्तयति, कापि वा परस्या नवीनरीत्या वेशविन्यासं मनसैव गुणदोषविचारपूर्वकं समालोचयति, कापि गौरचन्द्रस्य वनितां प्रोत्-साहयति, कापि वात्मन्यारोपितालीकबहुदर्शिताबलेन तदीयामाशङ्कां

वर्धयति। किं बहुना बहुभिर्बहुधैव जल्प्यते। हास्यस्योपद्रवेण, निषेधस्य ताडनेन, मन्त्रणाया गाम्भीर्येण, रोदनस्य शान्तेनाभिनयेन न खलु नितान्ततोऽकिञ्चित्करः कश्चित् कोलाहलस्तत्र प्रादुर्भूतः। गोष्ठ्यास्तु साम्प्रतिको विषयः—गौरचन्द्रस्य पत्नी आसन्नप्रसवा इति।

यशोहरप्रदेशस्य पूर्वस्मिन् प्रान्तेऽप्रसिद्धनाम्नि कस्मिंश्चिद् ग्रामे गौरचन्द्रस्य वनितायाः पित्रालयः। तस्याश्च नाम वसुमतीति। न खलु नामधेयमिदमूनविंशशताब्द्या अनुरूपमिति गौरचन्द्रः स्वमुत्तमार्धं वसनीति वा वसनमिति वा वसीति वा सम्बोधितवान्, न खलु व्यपेतेष्वपि प्राणेषु तां वसुमतीनाम्नाह्वयत्। मया पुनर्न खल्वात्मा नियमस्यास्य पारतन्त्र्यं प्रतिपादयिष्यते, यत्र यादृशं सौकर्यं तत्र तेनैव नाम्ना गौरचन्द्रगृहिण्याः परिचयः प्रदास्यते।

वसुमत्या वयस्तावदूनविंशतिर्वर्षाणि, वर्णो गौरः, केशा अपि नातिकृष्णाः। शरीराकृतिर्दीर्घा क्षामा च, साम्प्रतं तु स्थूलेवावभासते। ललाटं ह्रस्वम्, नेत्रे विशाले, परं किञ्चित् कोटरप्रविष्टे, नासिका सुदीर्घा, क्षीणा, सूक्ष्मप्रान्ता च। कपोलद्वितयं क्षामक्षामम्, ओष्ठोऽतीव क्षीणः, अधरः पुनर्मांसलः, चिबुकं ह्रस्वमेव। स्वर उदात्तोऽपि मृदुः, स्वल्पेनैव कारणे-नानुनासिक्यं स्पृशति। ईदृशी नाम वसुमती प्रत्यासन्नप्रसवा गोष्ठ्यामस्या-मुपविष्टा, कदाचिच्चैकद्वाञ्छब्दानुच्चारयति। परमीदृशे कोलाहले तस्या वचनं ग्रहीतुं न शक्यते। यास्तावद् द्रष्टुं वा साक्षात्कर्तुं वा स्वदर्शनं प्रदातुं वा समुपागतास्ता हि स्वयमेव वचनान्युच्चारयन्त्यः सन्तोषमधिगच्छन्ति, अतो वसुमत्या वाक्यानामग्रहणेऽपि न खलु किमपि परिहीयते तासाम्।

गौरचन्द्रस्तु गृहे नासीत्। स्त्र्युपत्तोलिन्याः सभाया अद्य विशिष्टमधि-वेशनम्। तेन च सभापतिर्गौरचन्द्रोऽद्यैकवादनकाले तत्रैव गतः। न खलु स्मृतिपथमुपारूढास्य पत्न्याः समवस्था, न वा गृहगताया गोष्ठ्या उपलब्धा वार्त्ता, तेन सन्ध्यां यावन्नैव प्रत्यावृत्तोऽसौ गृहम्। पत्नीललना बलवद्

विस्यति स्म गौरचन्द्रात्, तेनाद्य गौरचन्द्रस्यागमने विलम्बः स्यादिति विज्ञाय सर्वास्तास्तस्य गृहमागत्य मिलिताः। एवं गते, सायं गेहमुपागत्य गौरचन्द्रो गोष्ठ्याः किमपि चिह्नं नापश्यत्।

इदानीं तावल्लब्धो गौरचन्द्रस्य परिचयप्रदानावसरः। अतः पाठकपाठिकाभिः साधं तस्य परिचयः क्रियते। वर्णचोराणामाम्राणामयं दोषो वा गुणो वा यदन्तःपरिपाकातिशयेन विनष्टकल्पानामपि तेषां बहिः श्यामताक्षुण्णैव विलसति। वयोदृष्ट्या गौरचन्द्रोऽपि वर्णचौर-माम्रस्; पञ्चविंशतित ऊर्ध्वं पञ्चपञ्चाशतं यावत् सर्वमेव वयो गौरचन्द्रस्योप-पद्यते। केवलं वृद्धाया मातुः सद्भावेन प्रातिवेशिकैर्गौरचन्द्रस्य वयसश्चत्वारिंशतो न्यूनतयावस्थापनमपेक्षितमासीत्। नवदूर्वादलश्यामः— अस्य तात्पर्य्यं यत् किमपि भवतु – विलक्षणं खर्वाकृतिः, प्रशस्तचतुरस्र-ललाटः, स्थूलनासः, प्रबलहनुः, वर्तुलाक्षः, गुम्फविभीषितः, निष्पिष्टोष्ठाधरः, दीर्घविरलश्मश्रुशोभितचिबुकः, धूसरकाश्मीरशिरस्त्राणभूषितशिराः, किष्कु-द्वितयसम्मितगलबन्धवेष्टितगलः, अर्धचैनिकार्धाङ्गलालपाकाकोटमण्डित-गात्रः, श्वेतजिनवस्त्रविनिर्मितकञ्चुकसंछन्नकायः, धृतपीचनिर्मितस्थूलयष्टिः, गराणहाटाविनिर्मितस्प्रीङ्द्वयोपेतोपानद्दृढपादो गौरचन्द्रः प्रविश्य भवनाभ्यन्तरमपश्यत्—तदीयहृदयाकाशचन्द्रमाः (वसनः) कातरवदना कातरभावेन चोपविष्टैकाग्र्येण चेतसा स्वदक्षिणपदस्य नखान् प्रेक्षमाणा स्थितेति। तद्दर्शनेन न खलु स भीतेश्चिन्ताया विस्मयस्य वा वशमगमत्, नापि गृहिणीं किमप्यवदत्, न वा किमप्यपृच्छत्। समुपसृत्य चागृह्णात् वसुमत्याः पाणिम्, केवलेन च हस्तबलानुरोधेन तां शयनगृहं नेतुमुपचक्रमे। वसुमती समुन्नमय्य वदनकमलं तमपश्यत् परं किमपि नावदत्।

गौरचन्द्रस्य जननी महानसे व्यापृतासीत्। उपानच्छब्देन विदित-पुत्रागमनवृत्तान्ता ससम्भ्रममुपस्थाय पुत्रं पुत्रवधूं च तदवस्थावद्राक्षीत्।

जननीं दृष्ट्वा व्यरज्यत गौरचन्द्रः। वसुमत्याः पाणिं किञ्चित् प्रसार्य ऋजु साचिकृताननं स्थित्वा गौरचन्द्रोऽवदत्, "अपसर महानसमेवापसर।

आदौ तावत् कर्तव्यपालनम्, तत ऊर्ध्वं विश्रमो वा विनोदो वा। रोटिका सम्पन्ना? न सम्पन्ना। द्विदलं सम्पन्नम्? न सम्पन्नम्। व्यञ्जनं सम्पन्नम्? न सम्पन्नम्। भृष्टा मत्स्याः सम्पन्नाः? न सम्पन्नाः। जानाम्येवाहं—बलवत् खलु जानामि—न खल्वेतेषु किमपि सम्पन्नम्। तथापि भवत्या विहाय कर्मजातं विनोदार्थं मत्सविधमागतम्? अहो! धिक् धिक्!" एतावत् खलु मातरं सम्बोध्य। ततश्च स्वगतमेवातीव विस्पष्टमुवाच, "माता मन्यते—मातेति तस्याः सप्त प्राणिहत्या अपि मर्षयितव्याः। इदानीमेव कर्माणि कृत्वागतोऽस्मि यावन्मधुरस्य वदनस्य मधुराणि वाक्यानि श्रुत्वा मानसं परितर्पयामि, परिश्रमजनितमवसादं चापनयामि तावदागत्य जरतिका पुरतः स्थिता। किमेतासां लेशतोऽपि विवेकित्वं नास्ति?"

माता तावत् किंकर्तव्यतामूढा, भीतिविह्वला, सङ्कुचिता उवाच, "मा मैवं वत्स! वधूस्तावदस्वस्था। अत एव तुभ्यं निवेदयितुमागता, कस्यचन भिषगादेराह्वानं चेदपेक्ष्येत। तर्हि—"

"तर्हि तव सप्त सपिण्डानां पिण्डं मम च पितुर्मस्तकम्। तर्हि पुनः किम्?"

"अहो परार्थं वत्सस्याहारनिद्रे न स्तः। परिश्रमं कृत्वा समायातः," एवमस्फुटं जल्पन्ती गौरचन्द्रस्य जननी स्वकर्तव्यपालनस्थानं महानसमाशिश्राय।

तदानीं गौरचन्द्रः पुनरपि पूर्वभावं प्रतिपद्य प्रेयस्याः पाणिमवलम्ब्य सोत्कण्ठालेशं साग्रहं चोवाच, "अस्वास्थ्यं सञ्जातम्? किमस्वास्थ्यं वसन? तवास्वास्थ्यम्? तव?"

वसनस्तावद् व्यलम्बतोत्तरयितुम्। गौरचन्द्रो वसनस्य पाणिं गृहीत्वा वसनमाकृष्य गृहाभ्यन्तरं निनाय, प्रसह्य च पर्यङ्कोपरि तां समुपावेशयत्। वसुमत्या धैर्यस्य केदारं भग्नम्, नयननदस्य च पङ्किलसलिलेन प्लावितं कपोलतलम्, "अपि न ज्ञायते त्वया तव वस्याः किं संवृत्तम्?" स्वल्पभाषिणी

वसुमती एकैकस्य शब्दस्यानन्तरमेकैकं दीर्घश्वासं कण्ठरोधसूचकमव्यक्तं ध्वनिं वा समुच्चार्य शब्दानिमान् प्रयोज्य विरराम। गौरचन्द्रो मस्तकस्थं शिरस्त्राणं मोचयन्नासीत्, नेदानीं प्रबभूव मोचयितुम्, शिरस्त्राणे सुदृढं संसक्तः पाणिः।

"न खलु मया ज्ञायते त्वं लेशतोऽप्यस्वस्था इति। किमहं तथाविधो जन्तुर्यस्तवास्वास्थ्यं ज्ञात्वाप्येवं स्थिरस्तिष्ठेत्। तव कृतेऽहं नद्याः सलिलानि, पादपस्य पत्राणि, नभसश्च नक्षत्राणि, एकैकशो विचिनुयाम्, स्वर्गमर्त्त्यं आन्दोलयेयम्, मम पुनस्तादृशस्य वसनस्य, मम मनोरथप्रियतमाया वस्या मम तादृश्यास्तवास्वास्थ्यं जानन्नप्यहं हिमाचल इव स्थिरोऽचलश्च तिष्ठेयम्, एतदपि श्रद्दध्यास्त्वम् ?"

वसुमत्यपश्यत्, महाननर्थः। न खलु तस्यास्तदानीं तादृशी शरीरस्थितिर्यया प्रणयसरोवरस्यैतस्य लहरीलीलासन्दर्शनेन सा सुखमनुभवेत्। अतएव वागाडम्बरं परित्यज्य ऋजुकमेवावदत्, अद्य मे पुत्रः सञ्जायत इव प्रतिभाति। स्वल्पा प्रसववेदनानुभूयते।

गौरचन्द्रः। इदं नामास्वास्थ्यम्!

वसुमती। दत्तगृहस्य स्त्रीणां वाक्यश्रवणादधिकतरं भवति मे भयम्। हन्त मातः! किं तर्हि मया करणीयम्?

वसुमती पुनरपि रुरोद। दत्तगृहनारीभिर्भीतिः प्रदर्शिता। आदौ तावत् ता रक्षाधिकृतेभ्यो निवेदनीया वा, वसुमत्या प्रसववेदनोपक्रान्ता भिषगेव प्रथमतः समानेयो वा, यदर्थं—यत्स्त्रीपुंससास्यसंस्थापनार्थमुत्सृष्टं जीवनं तस्य व्रतस्य सार्थक्यसम्पादनस्येदृशे शुभावसरे स्वकार्यं साधनीयं वा—एवं दोलाचलचित्तवृत्तिरसौ किंकर्तव्यतामूढो मुहूर्तं तूष्णीं स्थितः। क्षणादूर्ध्वमन्तिमा चिन्तैव परा चिन्तेति स्थिरीकृत्य प्रफुल्लवदनः सहासमवदत् "सम्यक् सञ्जातम्। यत्तवास्वास्थ्यस्य वार्त्तां वदसि तदतीव शोभनमापतितम्। न खलु त्वया क्लेशोऽनुभवनीयः। मयैव स्वयं सन्तानः प्रसोष्यते। त्वं तावन्निश्चिन्तं परिसमाप्य भोजनादिकं स्वपिहि। अहमत्रावस्थितः, पुत्रप्रसवभारो ममैव।"

२

विस्मयातिरेकेण वसुमत्या वागेव नास्फुरत् ।

"कथं नाम तत् ? कथं वा त्वं प्रसविष्यसे ? तच्चेत् समभविष्यत् का तर्हि चिन्ता ?" अतिमात्रं क्लेशमनुभवन्त्यपि ईषत् स्मित्वा वसुमत्या इदमुक्तम् ।

"तच्चेत् समभविष्यत् ! चेदिति किम् ? अवश्यमेव तेन भाव्यम् । यत्त्वमसम्भाव्यतया सम्भावयसि न खलु तल्लेशतोऽप्यसम्भवि । बाढं मयाभ्युपगम्यतेऽद्यापि कुत्रापि पुरुषेण नैव प्रसूतम् । परं किमत्र कारणम् ? कारणं केवलं पुरुषाणामुत्पीडनम् स्त्रीजातेर्विडम्बनम् युष्माकं अर्थात् स्त्रीजनानां कदभ्यासश्च । पुरा नासीद् बाष्पीयशकटस्तावता किमिदानीमपि बाष्पीयशकटा न प्रादुर्भूताः । पुरा पुरुषा एव केवलमधीयते स्म स्त्रियः पाकादिकं कुर्वन्ति स्म, किमिदानीं तन्न विपर्यस्तम् ? कदभ्यासः सर्वमेव कदभ्यासश्चोत्पीडनञ्च कुसंस्कारश्च । पितरावपि परित्यजेयं बाग्वाजारमपि परित्यजेयम्, त्वां तु कथमपि प्रसोतुं न दास्यामि । अहं फरासडाङ्गापत्तनं गत्वा गृहं क्रीत्वा तत्रैव पुत्रं प्रसोष्ये तथापि त्वां क्लेशं सोढुं स्त्रियश्च विडम्बनामनुभवितुं न दास्यामि ।

एवं वाचोयुक्तिं वितन्वन् गौरचन्द्रः प्राङ्गणं प्रापत् । पुत्रस्यावस्था-सन्दर्शनेन गौरचन्द्रस्य मातोच्चै रारटितवती । तदीयहस्ताद्भ्रष्टं रोटिका-गुच्छं चुल्ल्यां निपतितं दह्यमानमासीत्, पल्लीस्थाश्च जना एकैकशस्तत्र समुपस्थिताः । गौरचन्द्रस्तु न विरराम, न निववृते । वस्तुत एव वाग्मिनां सुकवीनां प्रतिभावतां चायं धर्मो यत्ते तदेकतानमानसा बाह्यज्ञान-विरहिताः सम्पद्यन्ते । अन्यथा का वा प्रतिभा ? किं नाम वैशिष्ट्यम् ?

बहोः कालादनन्तरं व्यपगतो गौरचन्द्रस्य मोहः । तदानीं सोऽबुद्ध बहवो जनाः समुपस्थिताः, अबुद्ध स्वयं वाग्जालं वितनोति, किञ्च स्वगौरवायैवेदमिति स्वल्पसंशयानन्तरमबुद्ध केवलं तदीयेनैव वाचोयुक्तीन्द्र-जालेनाविष्टाश्च विमोहिताश्चैतावन्तो जनाः समवेताः । गौरचन्द्रो हि सिद्धो वाग्मी, भाषणमेव तस्य गृहारामौ, भाषणमेव तस्यास्थिमांसम् । मत्स्यस्येव

सलिलम्, नक्षत्राणामिव गगनम्, अग्नेरिवेन्धनम् गौरचन्द्रस्य जनसंमर्दः। अतो न विसिष्मिये गौरचन्द्रः, सस्मितवदनोऽसौ किंकर्तव्यतामूढां जननीमवदत्, मातः किञ्चित् सलिलमानयेति। एवमुक्त्वा स्त्रीबहुले तस्मिन् जनसागरे नेत्रे सञ्चार्य्य तत्र कोऽपि वृत्तपत्रस्य लेखकः प्लवते वा न वेत्यपश्यत्। सोऽपश्यत्, परं व्यर्थं तस्य दर्शनम् यतः वृत्तपत्रसंप्रृक्तो नरो वा नारी वा कोऽपि तत्र नासीत्। अयं तावत् संसारे महान् दोषो यच्छिरसि यथाकालम् इतिवृत्तरचयिता न वर्त्तत इति कति नाम सुवर्णमयाः स्वप्नाः स्वप्नेष्वेव विलीयन्ते।

जननी तु जलानयनार्थं गृहं प्रविश्यापश्यद् वधूं शय्यायां शयानां स्फुरन्तीं कातरं चारटन्तीम्,हन्त मातरहं म्रिये, नाहमितः परं जीवामीत्यादि। अतो विस्मृत्य सलिलानयनं वध्वाः शुश्रूषामारेभे। अभ्यासदोषेण वा भवतु कुलधर्मगुणेन वा भवतु यद् वसुमती तदानीं निरतिशयां यन्त्रणामनुभवन्त्यासीत् तत्र नास्ति संशयलेशोऽपि। गौरचन्द्रस्य मातापि यत् तां यन्त्रणामवबुद्धवती तदपि निःसन्देहम्। अतः प्रियपुत्रस्य पिपासाक्रान्तं विस्मरन्त्या तया गरीयानेवांपराधोऽनुष्ठित इति वक्तुं नोत्सहामहे।

न खलु जलमानीतमिति भृशमसन्तुष्टोऽभूद् गौरचन्द्रः। वाग्मित्वप्रकटनस्य द्वे एव प्रधाने अङ्गे—वृत्तपत्रस्य लिपिकरः सलिलपात्रं च—ते चानुपस्थिते वीक्ष्य गौरचन्द्र उपस्थिताया महिलामण्डल्या उपरि कटूक्तीर्वर्षितुमुपचक्रमे।

यूयमेव स्त्रियो निखिलदोषाणां गुरवः—न खलु यूयं स्वयं साधवो भवेत न वापरान् साधुत्वं स्वीकर्तुं दद्यात, यूयं स्वनासां छिन्त परेषां च यात्राभङ्गं विधत्त। दूरे तावदास्तां सत्कर्मणि सहयोगिता, स्वोपकारवार्त्तासूत्साहप्रकटनं वा, पितृपितामहानामाचरितानामुल्लेखपुरःसरमस्माकमेव परिहासाः क्रियन्ते। अत्र नर्मार्थमेव समागता इमाः, मम चतुर्दशपुरुषाणां श्राद्धसन्दर्शनायैव समागताः। अपसरत मे गृहात्, अपसरत, ननु

ब्रवीमि अपसरत, इदानीमेवापसरत। अन्यथैकेनैव मुष्ट्याघातेन युष्माकं नासिकां चूर्णपेषं पिनष्मि, न खलु जानीथ यूयम् ?

स्त्रीणां हि गौरचन्द्राद् भीतिरेवासीदिति पूर्वमेवोक्तम्। कथम् ते तस्मादबिभयुस्तदिदानीं बुद्धम्। तिरस्कारस्य ताडनेन समवेता रमण्यः कान्दिशीकतां जग्मुः।

अस्यैव क्रोधस्य वशेन गौरचन्द्रेण गृहं प्रविश्याविगणय्य जनन्यास्तत्रावस्थानं स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमवोचि वसन, इदमेव तावदन्तिमवारं पृच्छामि त्वाम्, मां पुत्रं प्रसोतुं दास्यसि वा न वा ?

"वसन" स्तावन्निरुत्तरः। पूर्ववदेव पुनःपुनः पार्श्वविवर्त्तनं हाहाकारं चाकरोत्।

"तात गौरचन्द्र" इत्युक्त्वा यावज्जननी वचनार्थं व्याददाति वदनं तावदेव सकृद् रोषाकषायितां दृष्टिं निक्षिप्य गृहाद् विनिर्गतो गौरचन्द्रः। तदानीं च रात्रौ नववादनकाले पत्न्या दुरभिसन्धेः प्रतिकारार्थं सभागृहमुद्दिश्य प्रस्थितः। मनसा च सङ्कल्पितवान् स्त्रीपुरुषयोः साम्यसम्पादनार्थं सति प्रसङ्गे बलप्रयोगोऽपि विधेय एवं सभायामवधार्य सभायाः कार्यविवरण्यां तद्विलेखनीयमिति। अन्यथा समस्याया अस्याः पूरणस्योपायान्तरं न दृश्यते।

द्वितीयः परिच्छेदः

[पाठकपाठिकयोर्जीवितमरणे ग्रन्थकृदायत्ते]

व्यतीतस्तदानीं रात्रेर्द्वितीयः प्रहरः। कोलाहलमयं कलिकातानगरमपि निस्तब्धप्रायं सञ्जातम्। विपुलमपि जनस्रोतः शुष्कमिव शीर्णमिव सङ्कुचितमिव सदन्तर्हितं सिकतास्तूपे। (पाठकमहाशयसमीपेषु, जनस्रोतसोऽनुरोधो मयावश्यं परिपाल्यते, परमत्र सिकतास्तूपं कस्य पदार्थस्योपमानमिति नैव विज्ञायते मया।) केवलं कदापि कुत्रापि भाटकशकटम् अश्वौ भीषयितुं विकटध्वनिपुरःसरं मृतप्रायौ घोटकावनुधावति।

अश्वयुगलमपि प्राणभयादेकाग्रेण चेतसा सममेव धावति। बहवस्तावद्वेतालाना-मस्तित्वे न श्रद्दधते परं वेतालेभ्योऽतीव बिभ्यति। रात्रौ सन्दिग्धस्थलेन गच्छन्तो भयाद्धावितुं न शक्नुवन्ति नापि प्रत्यावृत्य पश्चाद्द्रष्टुमुत्सहन्ते। भाटकघोटकानामवस्थापि प्रायेण तादृश्येव। अन्तरा-न्तरा वृतिमवलम्ब्य भित्तिमवलम्ब्य लौहशलाकामयीं वेष्टनीं वावलम्ब्य एकैको रक्षिपुरुषो निमीलिताक्षः प्रदीपहस्तः परमतत्त्वद्वितयस्य ध्याने निमग्नो वर्तते। तत्र प्रथमं—मा तावत् सार्जनमहोदयोऽनेन पथा गच्छतु, द्वितीयं—कश्चन चौरो वा मत्तो वा स्वयमागत्यात्मानं ग्राहयतु। ये तावल्लम्बमानं व्यजनं समाकृष्य सञ्चालयन्ति ये च रक्षाविधिं निर्वर्तयन्ति उभये एते इहकालं परकालं च युगपदेव संरक्षन्ति—न खलु ध्यानं विजहति, न वा कार्यं विस्मरन्ति। एतद्व्यतिरिक्तं च कुत्रापि पथिपार्श्वे वा द्विभूमस्थे गृहे वा मृदङ्गध्वनिर्मनुष्यकण्ठविनिःसृतेन ओयाक् ओयाक् ध्वनिना मिश्रितः मदमत्तस्य कलिकातानगरस्य विरक्तिमेवोत्पादयति। सुप्तप्रायमपि स्वप्तुं न प्रभवति कलिकातानगरम्।

वस्तुतस्तु नाहं कलिकातां वर्णयितुमुपविष्टो नापि वालेख्यमङ्कयितुम्। गौरचन्द्रो हि सभास्थलाद् गृहं प्रत्यावर्तते इति—ऐतिहासिकनवाख्यानस्य सार्थक्याय एतानि वाक्यानि व्ययीक्रियन्ते। न खल्वेतद् विस्मरणीयं भवद्भिः।

तावत्यां रजन्यां सभां समुपस्थाय गौरचन्द्रोऽपश्यद् रुद्धं तावत् सभागृहस्य द्वारं न खलु तत्र प्रवेशः सम्भवति इति। प्राकृतजनो हि एतावतैव नैराश्यमुपगत इत एव पणाद्विमुखः पलायिष्यत। परं गौरचन्द्रस्याध्यवसायोऽप्रतिवध्यः, सङ्कल्पोऽविचाल्यः, साहसं च दुर्जयम्। असाध्यमपि कदापि साध्येत गौरचन्द्रस्त्वभीष्टान्न विचलेत्। प्राभविष्य-महं बहुभिर्मनोहारिणीभिरुपमाभिर्वाच्यमिदं समुज्ज्वलीकर्तुं परं तत्र प्रयोजनाभावः। यो ह्यसम्भवमपि वास्तवं विधातुं विनिबद्धपरिकरस्तस्य प्रतिज्ञाविषये उपमाप्रयोगो न केवलं धृष्टता किन्तु पूर्णवातूलतैव।

स्वयं तावद् गौरचन्द्रः स्त्रुयत्तोलिन्याः सम्पादकस्य गृहमुपस्थितः। तेन साकं च सभ्यानां गृहेषूपस्थायापेक्षितसभ्यसंख्यां पूरयित्वा समवेताः सर्वे सभास्थलं प्रापुः।

असाधारण्याः सभाया इदमधिवेशनमतीव सार्थकमभूदिति नैतत् पृथग् वक्तुमावश्यकम्। क्रमेण च प्रस्तावो भाषणं वादः अनुवादः प्रतिवादः वितर्कः वितण्डा – कियद् वा वर्ण्येत। अहं तावत् क्षुद्रबुद्धिः क्षुद्रो मानवः कथङ्कारं नाम वाक्यसागरं तं मसीरेखयाङ्कयेयम्। साहारामरुभूमिश्चेत् पत्रमभविष्यत्, मिशरस्य शिखामन्दिरम् (Egyptian pyramid) च लेखनी भूमध्यसागरश्च मसीभाजनं तथापि रजन्या अस्याः कार्यविवरणं लिखितुमुदसहिष्ये वा न वेति यथार्थया वक्तुं न शक्यते। मदीयाया-मिदानीन्तन्यामवस्थायां वर्तमानेन चोपकरणजातेन तु कथमपि नोत्सहे। इदमत्र भवद्भिरवधेयम्, यानि तावदुदाहरणानि समुल्लिखितानि सर्वाणि तानि भारतबाह्यान्येव। पाण्डित्यं चेदस्ति, पाण्डित्यं चेत् प्रकटनीयं तर्ह्यवश्यमेवमेव विधेयम्। किं बहुना न खल्वहं तत् कार्य्यविवरणमत्र प्रकाशयितुमुत्सहे। सद्यस्तस्यापठने यस्य संसारयात्रा न निर्वहेत् स सभासम्पादकस्य पुस्तके पठतु यदि पठितुमिच्छेत्। प्रतीक्षणं चेत् सम्भवेत् तर्हि श्वः प्रातः सम्पादकस्याभिमतेन साकं वृत्तपत्रेषु वाचनीयम्।

स्त्रीपुरुषयोः सम्यक् साम्यविधानाय गौरचन्द्रेण यथारीति प्रस्तुतम्। यथाविधि च गौरचन्द्रस्य प्रस्तावोऽसौ परिगृहीतः, अनुमोदितोऽवलम्बितः सभापुस्तके च लिखिताकारेण विपरिणमितः। किञ्चित्त्वत्र वक्तव्यम्। सत्यस्य जयस्तावद् ध्रुवः, जयात् पूर्वं युद्धमप्यवश्यम्भावि, अन्यथा कुत्र वा जयः। अत एव गौरचन्द्रस्य प्रस्तावं प्रतिहत्य तस्य च विरोध-प्रयासमास्थाय केचन स्वां दुर्बलतां साहसिकतां च प्रकटयामासुरिति नैतत् पृथग् वक्तुमावश्यकम्।

तेन च जयेन प्रोल्लसितः, सभाभङ्गात ऊर्द्ध्वं रजन्या द्वितीयं प्रहरमतिवाह्य कर्णवालिशरथ्याम् (Cornwallis Street) अवलम्ब्य गृहं प्रत्यावर्तमान

आसीद् गौरचन्द्रः। एतस्यैव ज्ञापनार्थं मदीयोऽयं प्रयासः। बहव एव विषया विस्मृता मया वर्णयितुम्। तेषु चैको यथा—मिर्जापुररथ्यायाः कुत्रचित् स्थाने स्त्रुचक्तोलिन्या निर्माणशालासीत् प्रतिष्ठिता। विचित्रसभावेष-समाच्छादितो गौरचन्द्रस्ततो गृहं गच्छन्नासीत्। अपरञ्च, शकट-शुल्कोपयोगि द्रविणं पार्श्वे नासीदिति गौरचन्द्र एकक एव पादचारेणा-गच्छत्। अनेन चार्थाभावेनेतिवृत्तस्यास्यादृष्टं सुप्रसन्नम्। गौरचन्द्रश्चे-च्छकटं परिचाल्यागमिष्यत्, नैव प्राभविष्याम वयं तमनुगन्तुम्। अत एव समवलम्ब्य धैर्य्यं निरुध्य च निश्वासं निःशब्दपदसञ्चारं मया गौरचन्द्रेण च साकमागच्छन्तु भवन्तः।

येषां मानसक्षेत्रस्य परिसरः स्वल्पः तादृशाः क्षुद्रप्राणा मनुजाः ग्रस्यन्त उन्मादेन। गौरचन्द्रस्तु विराट् पुरुषः, नाध्यगच्छदुन्मत्तताम्। तथापि न खल्वसावाभ्यन्तरीणतरङ्गविक्षोभेण न विचलितः। न खलु प्राकृतिकबलसंघर्षः सर्वथा शक्यते परिहर्तुम्, भूधरोऽपि भूकम्पेन विचलति। अत एव गौरचन्द्रः पथि गच्छन्नन्तरान्तरा तिष्ठेत्, अन्तरान्तरा च विविधाभिरङ्गभङ्गिभिः प्रसभं दक्षिणहस्तस्य सञ्चालनं विदध्यात्, वामकरतले च दक्षिणेन करमुष्टिना सशब्दमाघातं कुर्य्यात् इति नैतच्चित्रम्। एकपार्श्वस्थ-पादपथादपरपार्श्वस्थपादपथम्, पुनरपि तस्मात् पार्श्वात् पार्श्वान्तरम्—मुहुर्मुहुर्गौरचन्द्र इत्थमेवाचलत् एतदपि नैव नाभ्युपगम्यते मया। मतेरस्थैर्येण पदविक्षेपोऽप्यस्थिरः सञ्जात इत्यपि स्वीकरोम्येव। परम् अत्र बीजमासीत्।

सभायां गौरचन्द्रः कृतकृत्यः सिद्धकामः सञ्जातः। न खलु सभायां निर्धारितां प्रतिज्ञामवगत्य पुनरपि वसुमती प्रत्यवस्थातुं प्रभवेत्, विनैवायासं पुरुषत्वलाभमनुमन्येत, निखिलमपि नारीकुलमुपायान्तराभावेनानिच्छदपि तस्या एव सरणिमनुसरेत्—न हि प्रमोद ईदृशो निरोद्धुं शक्यते। कामं गौरववार्त्तेयं मोदवार्त्तेयं प्रतिदेशं प्रतिनगरं प्रतिग्रामं च घण्टाघोषं घोषयिष्यते, तथाप्यद्यैव रात्रौ वङ्गप्रदीपाख्ये पत्रे एतद्विषयकः प्रबन्धस्तत्सम्पादकेन विले-खनीयो न वेति दोलायमानमतिरासीद् गौरचन्द्रः। अत एव तेन सर्पगतिर-

वलम्बिता,अत एव चान्तरान्तरा सहसा निश्चलतयावस्थितम्। कदाचिच्चिन्तयति वङ्गप्रदीपस्य गृहं गच्छेयम्, तदात्व एव रथ्याया दक्षिणं पार्श्वमागच्छति, पुनरपि मन्यते अनेन समयेन प्रायेण निद्रितः स्याद् वङ्गप्रदीपः, सद्य एवावस्थाय सशिरःकम्पं चिन्ता। तदानीमेव सिद्धान्तयति स्वगौरवं परमुखेण व्यक्तमेव शोभनम्, सिद्धान्तसमनन्तरमेव वेगेन रथ्याया वामपार्श्वे आगमनम्। क्षणाच्च युगपत् सर्वेषामेव भावानां समावेशो भवति तस्य मानसे, तदानीमेकस्य पादस्योत्तोलनेनापरः पादः स्खलति, पदद्वयं यावदग्रे सरति पदमेकं प्रत्यावर्तते, स्वस्थानावस्थितयोरपि पदयोः, देहप्रतिमा द्विर्वामं द्विश्च दक्षिणतो विकम्पते। किं वहुना, गौरचन्द्रस्य आपाततः परिदृश्यमानस्य तस्यास्थिरभावस्य कारणमासीदिति मया प्रदर्शितम्। कारणञ्च तद् वङ्गप्रदीप एव। वङ्गप्रदीपो हि वङ्गदेशीयभाषयोपनिबद्धं वङ्गोन्नतिकेन्द्रीभूतं भुवनप्रथितं वृत्तपत्रम्–येन वृत्तान्तोऽयं न विज्ञायते तस्य नाम महाराजराजा-बाहादुरप्रभृतीनां नामसूचितो निष्कासनीयम्। सति प्रसङ्गे, वङ्गप्रदीपगतमन्यदग्रे।

पूर्वमेवोक्तम्–न खलु मुधा किमप्युच्यते मया—पथिपार्श्वे स्थाने स्थाने रक्षिपुरुषा अवर्तन्त। कश्चन च रक्षिपुरुष आलोकस्तम्भमेकं देहयष्ट्यावलम्ब्य निमीलितनयनोऽचिन्तयत्–व्रजवासिनीनां गोपयुवतीनां भाण्डं भंक्त्वा नवनीतं मुषित्वा किषणजी ता अतीव समुद्वेजयति। यशोदामातुरनुरोधेन कयापि किमपि नोच्यते, किञ्च तदानीं मादृशः सावधानो रक्षिपुरुषोऽपि नासीत्। इदानीं कोम्पानिराज्ये मम पुरतश्चेत् सङ्घटेतायं वृत्तान्तस्तर्हि किषणजी नवनीतभाण्डतो यावद्धस्तमुत्तोलयेत् तावदेव—भगवद्ध्यानमग्नेन रक्षिपुरुषेण परमार्थत एव यावत् प्रसारितो दक्षिणः पाणिस्तावदेव—अहो दैवी गतिश्चित्रा—गौरचन्द्रस्य शरीरयष्टिस्तस्य पाणेः प्रान्तं प्राप्ता। ततश्च संस्पर्शस्ततश्चोभयोर्ध्यानभङ्गः। न खलु महान्तोऽपि तत्त्वज्ञाः प्रभवन्ति भावाद् भावान्तरापत्तेः कारणं विनिर्देष्टुम्, अतः किषणजीं विचिन्तयता रक्षिपुरुषेण कथमकस्मात् 'श्वशुरा' इत्युक्तं तत् कथं मया

विज्ञायेत, स त्ववोचत् 'श्वशुरा' इति। गौरचन्द्रोऽपि वङ्गप्रदीपं विचिन्तयन्नासीत् सोऽपि सहसावदत्–क्या ह्याय। चित्तवृत्तीनां घातप्रतिघातेनैव नाटकस्य समुत्पत्तिः, शब्दस्योपरि शब्दनिपातेनैव कोलाहलस्य समुत्पत्तिः, अयमेव नैसर्गिको नियमः। अत एवात्रापि तस्य कार्य्यं संवृत्तम्। रक्षिपुरुषेण पूर्वं केवलं श्वशुरा इत्युक्तम् इदानीमुक्तम्, "श्वशुरा बाओरा, मातोयारा" इति। अगतिकतया च गौरचन्द्रस्य मुखेन 'ग्रओ' इत्युच्चरितम्। रक्षिपुरुषेण पुनरप्युक्तम् 'चल थानापर', सर्वाणि चाङ्गानि चञ्चलानि विहितानि। गौरचन्द्रोऽप्याङ्ग्ल्या भाषया प्रत्युत्तरं प्रतिपद्य ततोऽप्यधिकतरं व्यधादङ्गसञ्चालनम्। फलञ्च—उभयोर्वेगेन गमनम्, पुरतो गौरचन्द्रः पश्चादारक्षिकपुरुषः, क्रमेण च परमार्थत एव नरधावनम्, आनुषङ्गिकश्च शब्दः 'गृह्यतां चोरः' "मातोयारा" इत्यादि।

धावनम् धावनम् धावनम्। न खलु विजानाति गौरचन्द्रः कथं स धावतीति तथापि धावति। न खलु तस्य धीरताया असद्भावः, इयत्यां रात्रौ सभासंग्रहणं सभातश्चैकाकी वा प्रत्यागमनं न खलु कापुरुषः कर्तुं प्रभवेत्। नापि तस्य शरीरे बलं नासीत् ज्वरोच्छिष्टः प्लीहोदरो वङ्गाधिवासी प्रायेणेदृग् वेगवान् न भवति, तथापि धावनं—श्रमेण धावनम्। आरक्षिकपुरुषोऽपि धावति, तदपि श्रमेणैव। कति वा संसारे प्रत्यावृत्य पश्यन्ति – इयमेव गतिः संसारस्य।

धावतां तावदिमौ, परं पाठकपाठिका इदानीं सर्वथैव ग्रन्थकृदधीनाः। इदानीमहमिच्छामि चेन्मारयेयम्, इच्छामि चेत् परिरक्षेयमेताः। इदानीं मम करुणैकायत्ता इमाः संवृत्ताः। अत एव ग्रन्थकृतामीदृशः सम्मानः अत एवैवं बिभ्यति जना ग्रन्थकृद्भ्यः। अपि न प्रत्यहमेव प्रत्यक्षीकरोषि दक्षिणाप्रदानेन स्मितमुखेन ग्रन्थकृत्करकवले उपनिपत्य सुशीलः सुबोधश्च पाठकोऽन्ते रुदन्नपि न लभते निस्तारम्। कोमलतमायामपि शय्यायां प्रसभं शयनेन यस्या अस्थिभङ्गस्य सम्भावना तामपि सुकोमलप्राणां पाठकस्य मनोरथप्रियतमां नायिकामारोप्य समुत्तुङ्गं गिरिशृङ्गम् "इदानीं पातयामि

इदानीं पातयामि" इति कृत्वैव विमुञ्चति ग्रन्थकारः। बहुतरमश्रुपातं बहुतरं विच्छेदं बहुतरं च दुःखमनुभाव्य आशायाः सुखप्रान्तं संस्पर्श्य धीरं शान्तं च नायकं पितृपैतामहस्य वासभवनस्य पक्षद्वारे इष्टकाबद्धजलावतारस्याधस्ताद्, अगाधे सागरगर्भे निमज्ज्य भद्रजनवत् किञ्चिदपसरति। एषैव रीतिर्ग्रन्थकाराणाम्। प्रभुत्वं वर्तत इत्येवेदृशं कौशलम्। अहमपि तावद् ग्रन्थकार एव।

गौरचन्द्रस्तावदनन्तक्षेत्रं व्याप्यानन्तकालपर्यन्तमारक्षिकपुरुषताडितो धावेत्, मुहूर्त्तेन वा रक्षिपुरुषस्य कराले कवले कवलितः स्यात्, अथवा विपत्प्रशान्तमहासागरे सन्तरणलीलां सन्दर्श्य अपरिलक्षितः पाठकैरवितर्कितश्च पाठिकाभिर्वेलाभूमिमासाद्य हास्यराशिं विकिरेत्—सर्वमेतत् कुर्य्यात् परं मम सम्मतिस्त्वपेक्ष्यते। अत एवोक्तं मया—पाठकपाठिकयोर्जीवितमरणे ग्रन्थकृदायत्ते इति।

सास्प्रतन्तु भवतां धैर्य्यं परीक्षितुं मया तावद्विश्रामः क्रियते। भवन्तश्च तावद् चिन्तयन्तस्तिष्ठन्तु।

आत्म-विनिग्रहः।

[निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री]

अयि आत्मनीना गैर्वाणीप्रचारकाग्रण्यः! मयि परमकृपयामुमात्म-विनिग्रहं साभिनिवेशमाकर्णयत—यत एकैकेनाप्ययमासेवनीयः सर्वदा सर्वथा श्रेयोऽर्थितल्लजेन। कोऽयम् आत्म-विनिग्रहो नाम? उच्यते—आत्मनः अन्तःकरणस्य विशेषेण निग्रहणम् नियमनम्, विषयाटवीषु अभीक्ष्णम् आहिण्डिष्णोः मानस मर्कटस्य आत्मानन्दाऽरण्यानी निकुञ्ज-विहरणोन्मुखीकरणम् इत्येतत्। आत्म-शब्दार्थः अपरिमितः; आत्म-शब्द उपलक्षणं दशेन्द्रियाणामपि। मन एव दशेन्द्रियाणाम् अध्यक्षायते; 'मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं तच्चाऽन्तर्गोलके स्थितम्' इति पञ्चदशी उपदिशति।

'स्वस्मिन् निगृहीते स्वकुटुम्बकमपि सकलं निगृहीतं भवति'—इति द्राविडाऽऽभाणकः कश्चित् प्रथते बहोः कालादारभ्य।

'स्वभावतो विषयविषयाणि इन्द्रियाणि, न ब्रह्मविषयाणि'; शब्द-स्पर्श-रूप रस गन्धादिविषयास्वादमोहितानि खलु अमूनि निकामं सजन्ते स्रक् चन्दन वनिता-गीत वादित्राद्युपभोगसातत्ये। विषयाः किल एते अन्वर्थनामधेयाः—विषिण्वन्ति=अवबध्नन्ति—स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्ति इति यावत्, विषयाकारतापन्नानि कुर्वन्ति इत्येतत्।

'आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं सदा चित्तम्।
आत्मैकाकारतया तिरस्कृताऽनात्मदृष्टिं विदधीत॥'
'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
बन्धाय विषयाऽऽसक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम्॥'

उच्चावचेषु अवाङ्मनसगोचरेषु अनिर्वचनीयेषु अवीच्यधःपातननिष्णातेषु तेषु तेषु भोगसाधनेषु इषुवद् मनःप्रवृत्त्यनुसारं सारासारविवेचनं विनैव

अनारतं स्वारस्येन व्याप्रियमाणानि च प्रीयमाणानि च क्षणम् अक्षाणि अमूनि खलु अन्तेऽतितरां निर्विण्णानि, नित्यानन्दघन-घन-निर्विशेषे परे ब्रह्मणि विलयनम् अभिलष्यन्ति ; कैवल्यं च आसादयन्ति आदर-नैरन्तर्य-सत्कारसंसेवनाद्यभ्युपायैः सद्गुरुप्रतिबोध-पुरःसरैः ;

वशीकृते मनस्येषां सगुण-ब्रह्म शीलनात्
तदेवाऽऽविर्भवेज्ज्योतिरपेतोपाधिकल्पनम् ॥
निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।
ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेष-निरूपणैः ॥
'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याऽचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥'
'शैवा वयं न खलु तत्र विचारणीयं
पञ्चाक्षरी-जप-परा नितरां तथापि ।
चेतो मदीयमतसी-कुसुमावभासं
स्मेराननं स्मरति गोपवधू-किशोरम् ॥'
'ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा तन्निर्गुणं निष्क्रियं
ज्योतिः किञ्चन योगिनो यदि परं पश्यन्ति पश्यन्तु ते ।
अस्माकं तु तदेव लोचन-चमत्काराय भूयाच्चिरं
कालिन्दी-पुलिनाङ्गनेषु विहरन्नीलं महो धावति ॥'
'वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात्
पीताम्बरादरुण-बिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दु-सुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात्
कृष्णात् परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥'
'तवाऽमृतस्यन्दिनि पाद-पङ्कजे
निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ?
स्थितोऽरविन्दे मकरन्द-निर्भरे
मधुव्रतो नेक्षुरकं हि वीक्षते ॥'

'मृद्वीका रसिता, सिता समशिता स्फीतं निपीतं पयः,
स्वर्यातेन सुधाऽप्यधायि, कतिधा रम्भाधरः खण्डितः ?
सत्यं ब्रूहि मदीय जीव ! भवता भूयो भवे भ्राम्यता,
'कृष्णे'त्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्गारः क्वचिल्लक्षितः ॥'
'रमन्ते योगिनोऽनन्ते निर्गुणे परमात्मनि'।

तथा च, अयम् आत्म-विनिग्रहः श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

'अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यम् आत्म-विनिग्रहः ॥
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहङ्कार एव च।
जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःखदोषानुदर्शनम् ॥
... ...

इत्यादिना प्रबन्धेन,

एतज् ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥'

इति आत्मज्ञान-साधनतया उपदिष्ट इति अस्मदादिभिः सन्ततम् आत्म-विनिग्रहणे प्रयतितव्यम् इति शम् ॥

योषिद्धर्मः

प्रियपाठकमहाभागाः, उपहृतानि खलु भवद्भ्यः सहधर्मिणीचर्यामधिकृत्य भगवतो वात्स्यायनस्य सूत्राणि सोपस्काराणि, साम्प्रतं वेदस्मृतिपुराणेतिहासेभ्य आर्ययोषितां धर्मांश्च समाचारांश्च प्रतिपादयिष्यामः। प्रथमतः पुनः प्राचीनभारते योषितो भृशमुत्पीडिताः पुरुषैः, तासां च दोषाणामेवोपवर्णनमार्यशास्त्रेषूपलभ्यते न पुनर्लेशतोऽपि गुणानाम्, तासामस्वातन्त्र्यमेव भारतवर्षस्य पराधीनतायां निदानमित्यादीन्याधुनिकानां संस्कृतम्मन्यानामुच्चावचानि प्रलपितानि प्रमाणोपन्यासपुरःसरं निराक्रियन्ते। प्रबन्धेऽस्मिन् स्त्रीप्रशंसापराणि वराहमिहिराचार्यपद्यान्युदाहृत्य व्याख्यायन्ते।

जये धरित्र्याः पुरमेव सारं
पुरे गृहं सद्मनि चैकदेशः।
तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री
रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारः॥ १॥

धरित्र्या वसुन्धरायाः जये विजये सति, पुरमेव नगरमेव सारं श्रेष्ठम्। सप्तद्वीपां वसुमतीं विजित्यापि स्वपुरमेव श्रेष्ठतयाकलयति वीरः। तत्र च पुरे गृहम् एव सारम्। पुरेऽपि मातेवा जन्मनः सुखदुःखयोः साक्षि गृहमेव श्रेष्ठम्। तत्रापि सद्मनि गृहे च एकदेशः शयनकक्षः सार इति विभक्तिविपरिणामेनान्वयः। "सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीवं वरे त्रिषु" इत्यमरोक्तेः। तत्रापि तस्मिन्नपि शय्या सारा श्रेष्ठा, या किल कान्तेव समाश्लिष्य सादरमपनयति निखिलं खेदम्। तत्रापि शय्यायां रत्नोज्ज्वला विविधमणिमाणिक्याद्युचिताभरणसन्निवेशसमुज्ज्वलकान्तिः वरा रूपयौवनलावण्यसौशील्यादिगुणगणसम्पन्नतया स्पृहणीयतमा स्त्री कामिनी राज्यसुखस्य सारं ब्रह्मानन्दसहोदरविगलितवेद्यान्तरसर्वेन्द्रियसन्तर्पणालौकिकानन्दा-

तिरेकप्रदायित्वात्। को वा वरकामिनीप्रेमरसं निर्विशन् राज्यसुखं न तृणाय मन्येतेति भावः।

उक्तञ्च—

राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम्।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम्॥ इति॥ १॥

रत्नानि विभूषयन्ति योषा भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या।
चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम्॥ २॥

योषाः स्त्रियः रत्नानि मणिमाणिक्यादीनि विभूषयन्ति विशेषेण शोभयन्ति। वनिताः स्त्रियः पुनर्न रत्नकान्त्या मणिमयूखेन भूष्यन्ते अलङ्क्रियन्ते। एतदेव प्रतिपादयति—वनिताः स्त्रियः अरत्ना रत्नविवर्जिताः चेतो मानसं हरन्ति आवर्जयन्ति, रत्नानि पुनरङ्गनाङ्गसङ्गं विना कामिनीगात्रसंसर्गम् अनवाप्य नो चेतो हरन्ति इत्यनुषङ्गः, 'यावत् स्त्रिया अङ्गे न श्लिष्यन्ति तावच्चित्तहराणि न भवन्ती'ति भावः। असाधुदर्शिनः खलु ते ये रत्नानां स्त्रीजनभूषकत्वमातिष्ठन्ते ये वा रत्नानामङ्गनागात्राणां च साधारणभूषणभूष्यभावमभिप्रयन्ति। उत्सार्य्य मात्सर्यं निष्पक्षपातया दृष्ट्या समीक्ष्यते चेदङ्गनागात्राण्येव परिवर्धयन्ति रत्नानां शोभामिति प्रतिभायात्। सर्वथाहार्यशोभाविरहिता अपि तरुण्यः समावर्जयन्ति मानसानीत्यनुभवसिद्धमेव सर्वेषाम्, मणयस्तु यावदङ्गनाङ्गसमुचितसन्निवेशसौभाग्यं नासादयन्ति तावद् विच्छाया इव प्रतिभासन्ते। तदुक्तं राजशेखरेण—

'अङ्गं चङ्गं णिअगुणगुणालंकिअं कामिणीणं
पच्छाअन्तो उण तणुसिरिं भाइ णेवच्छलच्छी।'

भारविणा च—'न रम्यमाहार्यमपेक्षते गुणः' इति। कविकुलचूडामणिनापि कालिदासेन भङ्ग्यन्तरेण नारीगात्राणामेवालङ्कारत्वं प्रतिपादितं—'किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्' इति। पश्चात्त्येनापि विपश्चिता कवयितम्—

Loveliness needs not the foreign aid of
ornaments,

But is, when unadorned, adorned the most.

विसृत्वरशिखासहस्रभासुराणां समग्रजगदुद्भासकानामपि मणिरत्नानामङ्गनाङ्गानां पुरतो निष्प्रभत्वं तदलङ्कार्य्यत्वं चेत्यहो विश्वातिशायि रामणीयकमङ्गनागात्राणाम् ॥ २ ॥

आकारं विनिगूहतां रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठतां
तन्त्रं चिन्तयतां कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् ।
मन्त्रिप्रोक्तनिषेविणां क्षितिभुजामाशङ्किनां सर्वतो
दुःखाम्भोनिधिवर्त्तिनां सुखलवः कान्तासमालिङ्गनम् ॥ ३ ॥

"वरा स्त्री राज्यसुखस्य सार" इति प्रथमश्लोकप्रतिपादितेऽर्थे युक्तिलवन्यस्यते—आकारमिति । आकारं बहिराकृतिं विनिगूहतां प्रच्छादयताम् । यथा सुखदुःखभयक्रोधादयो मानसा विकारा अपरैर्मुखादिसन्दर्शनेन नाभ्यूह्येरन् तथा बहिर्मुखादिविकारान् निपुणं प्रच्छादयताम् । आकारादयो हि प्रायेण सूचयन्त्यान्तरं भावम् । तदुक्तम्—

आकारेणैव चतुरास्तर्कयन्ति परेङ्गितम् ।
गर्भस्थं केतकीपुष्पमामोदेनेव षट्पदाः ॥

इति । किञ्च,

आकारैरिङ्गितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।
नेत्रवक्त्रविकारैश्च लक्ष्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥

इति । तथा च कौटिल्यः—'आकृतिग्रहणमाकारः । तस्य संवरणमायुक्तपुरुषरक्षणमाकार्यकालात्' इति । रिपुबलं शत्रुसैन्यं जेतुम् अभिभवितुं समुत्तिष्ठताम् प्रयतमानानाम् । राज्ञा हि निरन्तरमरिजयाय प्रयतनीयमिति नीतिविदः । समुत्तिष्ठताम् इत्यत्र परस्मैपदं चिन्त्यम्, उदोऽनूर्ध्वकर्मणीति सूत्रेणात्मनेपदप्रसङ्गात् । तन्त्रं स्वराष्ट्रगतं शुभाशुभम् । "तन्त्रं स्वराष्ट्र-

चिन्तायामावापः परचिन्तने" इति वैजयन्ती। चिन्तयताम् अनुध्यायताम्। कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम्। कृताश्च अकृताश्च कृताकृताः। व्यापाराणां कर्मणां शाखा विस्तारः व्यापारशाखाः। शतं व्यापारशाखाः शतव्यापारशाखाः। "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति सूत्रस्यानित्यत्वाभ्युपगमादसंज्ञायामपि समासः। कृताकृताः शतव्यापारशाखाः ताभिः आकुलं व्याप्तम्। राज्ञः कर्तव्येषु स्वपरराष्ट्रचिन्ताया एव मुख्यत्वं सर्वेषां सम्मतम्। तत्र स्वराष्ट्रस्य मङ्गलार्थं बहव उपाया आस्थेया राजभिः। कृत्स्नमायव्ययजातं पर्यवेक्षणीयम्, विमार्गप्रस्थिताः प्रजा दण्डेन नियमनीयाः, विवादाश्च प्रशमनीयाः, इष्टापूर्तानि च प्रवर्तनीयानि एवमुच्चावचानि कर्माणि सदैवानुष्ठेयानीति नास्ति लेशतोऽपि सुखं नाम।

तदुक्तं कालिदासेन [शा. ५।६]—

नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम्॥ इति।

मन्त्रिप्रोक्तनिषेविणाम्। मन्त्रिभिः सचिवैः यत् प्रोक्तं कथितं नीतिशास्त्रविहितं नियमजातमित्यर्थः, तन्निषेविणां सादरमनुतिष्ठताम्, मन्त्रिमतानुसारेणैव व्यवहरताम्। यन्त्रपुत्रिकायाः कुतः सुखमिति भावः। सर्वतः सर्वस्मादपि, अङ्गादङ्गात् सम्भूतात पुत्रादपि, इतरेषां तु कथैव नास्ति। तथाच कौटिल्यः—'कर्कटकसधर्माणो हि जनकभक्षा राजपुत्राः' इति। उक्तं च कामन्दकीये [७।१-२]—

प्रज्ञात्मश्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणम्।
लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः॥
राजपुत्रा मदोन्मत्ता गजा इव निरङ्कुशाः।
भ्रातरं वापि निघ्नन्ति पितरं वाभिमानिनः॥

इति। अत एव दुःखाम्भोनिधिवर्तिनां निरन्तरं दुःखसागरे निमग्नानाम् अहर्निशं दुःखमेवानुभवताम् इति यावत्। क्षितिभुजां नृपाणां कान्ता-

समालिङ्गनम् अनुरक्तसुन्दरीसमाश्लेषः सुखलवः सुखलेशः। उक्तञ्च दशकुमारचरिते-—"अधिगतनीतिशास्त्रेण चादावेव पुत्रदारमपि न विश्वास्यम्। आत्मकुक्षेरपि कृते तण्डुलैरियद्भिरियानोदनः सम्पद्यते, इयत ओदनस्य पाकायैतावदिन्धनं पर्याप्तमिति मानोन्मानपूर्वकं देयम्। उत्थितेन च राज्ञा क्षालिताक्षालिते मुखे मुष्टिमर्धमुष्टिं वाऽभ्यन्तरीकृत्य कृत्स्नम् आयव्ययजातम् अह्नः प्रथमेऽष्टमे वा भागे श्रोतव्यम्। द्वितीयेऽन्योन्यं विवदमानानां जनानामाक्रोशादह्यमानकर्णः कष्टं जीवति।...तृतीये स्नातुं भोक्तुं च लभतेऽवसरम्। भुक्तस्य यावदन्धसः परिणामस्तावदस्य विषभयं न शाम्यत्येव। चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्तं प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति। पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमायासमनुभवति। तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्योन्यं मिथः सम्भूय दोषगुणौ दूतचारवाक्यानि शक्याशक्यतां देशकालकार्यावस्थाश्च स्वेच्छया विपरिवर्तयन्तः स्वपरमित्रमण्डलान्युपजीवन्ति। बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् गूढमुत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति। षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः। सोऽस्यैतावान् स्वैरविहारकालो यस्य तिस्रस्तिपादोत्तरा नाडिकाः। सप्तमे चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः। अष्टमेऽस्य सेनापतिसखस्य विक्रमचिन्ताक्लेशः। पुनरुपास्यैव सन्ध्यां प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा द्रष्टव्याः। तन्मुखेन चातिनृशंसाः शस्त्राग्निरसप्रणिधयोऽनुष्ठेयाः। द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्यायमारभेत। तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत किल। कथमिवास्याजस्रचिन्तायासविह्वलमनसो वराकस्य निद्रासुखमुपनमेत्। पुनः षष्ठे शास्त्रचिन्ताकार्यचिन्तारम्भः। सप्तमे तु मन्त्रग्रहो दूताभिप्रेषणानि च" [उः ८] इत्यादि॥ ३॥

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजनकं
न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् क्वचिदपि कृतं लोकपतिना।
तदर्थं धर्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततो
गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः॥ ४॥

लोकपतिना ब्रह्मणा स्त्रीभ्यो योषिद्भ्योऽन्यत् अपरं क्वचिदपि कुत्रापि

स्वर्गे वा मर्त्ते वा रसातले वा रत्नं श्रेष्ठं वस्तु। वक्ष्यति च "द्विपहयवनितादीनां स्वगुणविशेषेण रत्नशब्दोऽस्ति" इति। "जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते" इति वैजयन्ती। न कृतं न स्पृष्टम्। स्त्रीरत्नं कीदृशम्? श्रुतं नाममात्रेणाकर्णितमेव। दृष्टं चक्षुर्गोचरीभूतमेव। स्पृष्टम् अवयवैकदेशेन स्पर्शस्य विषयीभूतमेव। स्मृतं चिन्तितम्, प्रत्यक्षस्य वार्त्ता दूर आस्ताम्, मनसा ध्यातमपि नृणां पुंसाम्। "नृ च" इति पाक्षिको दीर्घाभावः। ह्लादजननं सुखकरम्। तदुक्तं कामन्दकीये [१।५२]—

नामापि स्त्रीति संह्लादि विकरोत्येव मानसम्।
किं पुनर्दर्शनात्तस्या विलासोल्लासितभ्रुवः॥

इति। इतरेषु रत्नेषु कानिचिद् दृष्टान्येव परितर्पयन्ति नेत्राणि कानिचिच्च स्पृष्टान्येव शीतलयन्त्यङ्गानि, एकमपि तु नाम्ना न प्रीणयति न वा स्मरणपथमनुप्राप्तं ह्लादयति। स्त्रीरत्नं तु रत्नान्तरविलक्षणं लोकोत्तरमेव रत्नं वेधसा विनिर्मितं यत् खलु नाम्ना श्रवणसरणिमनुप्रपन्नमपि जनयति मनःप्रह्लादम्, चक्षुर्विषयमवतीर्णमपि स्नपयति ज्योत्स्नारसेन नयनयुगलीम्, स्वल्पं स्पृष्टमपि पीयूषपूरेणाप्लावयति, स्मृतिपदमुपारूढमपि प्रतिपादयत्यमन्दमानन्दम्। तदर्थं तस्या एव कृते धर्मार्थौ धर्मा अनुष्ठीयन्ते, अर्थाश्चोपार्ज्यन्ते। "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते" इति न्यायेन दिव्याङ्गनानङ्गरसलिप्सयैव यागादीननुतिष्ठन्ति विवेकिनः। तदर्थमेव चायासयत्यात्मानमर्थोपार्जनेन। कामिनीसम्भोगसाधनत्वेनैव धर्मार्थयोरुपयोगः, अन्यथा तयोरकिञ्चित्करत्वम्। मोक्षस्त्वन्य एव तदर्थमल्पीयांस एव प्रयतन्ते। ततः स्त्रीभ्य एव सुतविषयसौख्यानि पुत्राधिगतिः इन्द्रियसौख्यं च। अबलाः स्त्रियः, गृहे भवने लक्ष्म्यः श्रियः अतः सततं निरन्तरं मानविभवैः सम्मानप्रदर्शनेनार्थादिप्रदानेन च मान्याः पूज्याः। तथाचोक्तं भगवता मनुना [९।२६-२८]—

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन॥

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
अपत्यं धर्मकार्य्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह ॥

किञ्च,

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा
पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥
यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राऽफलाः क्रियाः ॥ [३।५५-५६]

किञ्च,

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।

भगवती श्रुतिरप्याह--जायेदस्तम् । जायैव गृहमिति तदर्थः ॥

वक्ष्यते चात्रैव—

स्त्रीणां गुणा यौवनरूपवेष-
दाक्षिण्यविज्ञानविलासपूर्वाः ।
स्त्रीरत्नसंज्ञा च गुणान्वितासु
स्त्री व्याधयोऽन्या चतुरस्य पुंसः ॥

उक्तञ्च भगवता व्यासेन—

यस्य भार्या शुचिर्दक्षा मिष्टान्नप्रियवादिनी ।
आत्मगुप्ता भर्तृभक्ता सा स्त्रीरित्युच्यते बुधैः ॥
या च भार्य्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवक्त्री च सा जरा न जरा जरा ॥
निर्विण्णे निर्विण्णा मुदिते मुदिता समाकुलाऽऽकुलिते ।
प्रतिबिम्बसमा कान्ता संक्षुब्धे केवलं भीता ॥ ४ ॥

येऽप्यङ्गनानां प्रवदन्ति दोषान्
वैराग्यमार्गेण गुणान् विहाय।
ते दुर्जना मे मनसो वितर्कः
सद्भाववाक्यानि न नाम तेषाम् ॥ ५ ॥

येऽपि नरा अङ्गनानां स्त्रीणां गुणान् उत्कर्षान् विद्यमानानपि विहाय परित्यज्य वैराग्यमार्गेण निर्वेदप्रतिपादनमुखेन दोषान् प्रवदन्ति कीर्तयन्ति ते दुर्जनाः मत्सरिणः खला इति मे मनसः चित्तस्य वितर्क आशङ्का। उक्तञ्च—"यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः" इति। दृश्यन्ते हि केचन सन्न्यासमार्गमनुप्रपन्ना ये स्त्रीणां जाज्वल्यमानानपि गुणनिकरान् गज-निमीलिकयाऽवधीरयन्तस्तासां दोषकीर्तने सहस्रजिह्वतामात्मनः प्रकटयन्ति। अहं तावदिमान् पिशुनत्वेन सम्भावयामि, सर्वथाऽश्रद्धेयमेतेषां वचनम्। तेषां तानि वाक्यानि न नाम सद्भाववाक्यानि परमार्थवचनानि न भवन्ति। दुराग्रहवशवर्तितयैव तैरेवं प्रलप्यते, न खलु भूतार्थव्याहृतिस्तेषां सम्भाव्यते ॥ ५ ॥

प्रब्रूत सत्यं कतरोऽङ्गनानां
दोषोऽस्ति यो नाचरितो मनुष्यैः।
धार्ष्ट्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता
गुणाधिकास्ता मनुनात्र चोक्तम् ॥ ६ ॥

हे वैराग्यमार्गपथिकाः, सत्यं प्रब्रूत परमार्थतः कथयत न तु दुराग्रह-ग्रहिलतया मिथ्या वदत, अङ्गनानां स्त्रीणां कतरो दोषोऽस्ति कः प्रधानो दोषो विद्यते यो मनुष्यैः पुरुषैः नाचरितो नानुष्ठितः। प्रमदासु तावत् पुरुषैर्दौःशील्यादयो बहवो दोषा उद्भाव्यन्ते, परं सत्यं कथयत इमे दोषाः पूर्वं पुरुषैराचरिता वा न वा? यथा पुरुषेषु साधवो दुष्टाश्च दृश्यन्ते प्रमदा-स्वपि तथैव। एतावानत्र विशेषः—प्रमदासु यास्तावद्दुष्टास्ताभिर्गतानुगतिकतया पुरुषकृष्टमेव वर्त्मानुस्रियते, न त्विदंप्रथमतया किमप्यनुष्ठीयते। पुम्भिः पुरुषैः धार्ष्ट्येन धृष्टतया निर्लज्जतया प्रमदाः स्त्रियो निरस्ताः लीलालया इमे

दोषनिकरस्य इति दोषदुष्टतया चित्रिताः। ताः स्त्रियो गुणाधिकाः दया-दाक्षिण्यसौशील्यादिभिर्गुणैः पुरुषेभ्योऽधिका विशिष्टाः। अत्र अस्मिन् विषये मनुना महर्षिप्रवरेण च उक्तम् ॥ ६ ॥

किमित्यपेक्षायामाह—

सोमस्तासामदाच्छौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरम्।
पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

सोमः चन्द्रमाः तासां नारीणाम्, सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी। शौचं पावित्र्यम् अदात् प्रसादीकृतवान्। गन्धर्वः गानमेव धर्मो यस्य तादृशो देवयोनिविशेषः। शिक्षितां गिरं निखिलजनश्रवणसुभगां समीचीनां वाचम् अदात् इति पूर्वतोऽनुषङ्गः। पावकः यः खलु निखिलानि वस्तुजातानि स्वतेजोमहिम्ना पवित्रीकरोति सोऽग्निः सर्व-मेध्यत्वं सर्वास्वप्यवस्थासु पावित्र्यं स्पर्शनयोग्यत्वं चादादिति शेषः। तस्मात् निष्कसमाः स्त्रियः, एवं विविधगुणगणविशिष्टतया सदा पवित्रतया च रत्नमालेव सदैव सादरं सानुरागं च कण्ठे धारयितुं योग्याः।

यद्यपि मुद्रितपुस्तके 'अग्निश्च सर्वभक्षित्वम्' इति पाठस्तथापि स न सम्यग् लगतीति याज्ञवल्क्यवचनानुसारेण "पावकः सर्वमेध्यत्व"मिति पाठः कल्पितः। यद्यपि श्लोकोऽयं मनुप्रणीतत्वेनोदाहृतं तथापि मुद्रितासु मनु-संहितासु नैवोपलभ्यते। याज्ञवल्क्यसंहितायां [१।७१] पुनः किञ्चित्-परिवर्तिताकार उपलभ्यते। तथाच तत्र पाठः—

सोमः शौचं ददावासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम्।
पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितः सदा ॥ इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्याश्च पृष्ठतः।
अजाश्वा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणाः पादतः पादयोर्मेध्याः पवित्राः। ब्राह्मणानां पादग्रहणं सर्वैः कर्तुं युज्यत इत्यर्थः। गावः च तथा गावः पृष्ठतः पृष्ठभागे मेध्याः

पवित्राः। तासामार्द्रपृष्ठत्वविधानं सर्वथा युज्यत एव। अजाश्वाः छागा घोटकाश्च मुखतः मुखे मेध्याः पवित्राः। तद्भुक्तावशेषतृणादिस्पर्शेऽपि नोच्छिष्टत्वदोषशङ्केत्यर्थः। स्त्रियो योषितः तु सर्वतः सर्वेष्वङ्गेषु स्पर्शालिङ्गनाधरपानादिष्वित्यर्थः, मेध्याः पवित्राः ॥ ८ ॥

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित्।
मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ ९ ॥

स्त्रियो योषितः अतुलम् असमम् इतरवस्तुवैलक्षण्येन पवित्रम्। नपुंसकत्वमेकत्वं चार्षम्। एताः कर्हिचित् कदापि न दुष्यन्ति दुष्टतामापद्यन्ते। हि तथाहि मासि मासि प्रतिमासं प्रवर्तमानं रजः शोणितम् आसां दुष्कृतानि पापानि मनसा सङ्कल्पितानि अपकर्षति विनाशयति। स्त्रियो हि स्वभावत एव पवित्राः संयतेन्द्रियाश्च, यदि कदाचित् कारणविशेषवशात् कापि पापचिन्ता समुदियादासां मानसे तर्हि समनन्तरया रजःप्रवृत्त्यैवामूर्निष्कल्मषतां नीयन्ते ॥ ९ ॥

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ १० ॥

"यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः। यत्रैता हि न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः" इत्युक्त्वेदानीं स्त्रीणामनादरकरणे दोषः प्रदर्श्यते महर्षिणा मनुना—जामयः स्वसारः कुलस्त्रियश्च अप्रतिपूजिता असम्मानिता उत्पीडिता इत्यर्थः। यानि गेहानि शपन्ति आक्रोशन्ति तानि कृत्याहतानीव आभिचारिक्या क्रियया समाक्रान्तानीव समन्ततः सर्वतो विनश्यन्ति नाशं प्राप्नुवन्ति। यथाभिचारक्रियया समूलमुन्मूल्यन्ते वंशास्तथा स्त्रीणामाक्रोशेनापि, अतः सर्वथा सम्माननीया एव नार्य इति फलितम् ॥ ११ ॥

जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृतो नृणाम्।
हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः सुखम् ॥ ११ ॥

जाया भार्या वा भवतु जनित्री जनयित्री माता वा भवतु, नृणां मनुजानां सम्भवः समुत्पत्तिः स्त्रीकृतो नारीमूलक एव। हे कृतघ्नाः,

यस्याः प्रसादेन समधिगतं युष्माभिर्जन्म, या च कुलानां वः प्रतिष्ठापिका तयोर्जननीभार्ययोः निन्दां कुर्वतां कुत्सां प्रचारयतां वः कुतः सुखम् श्रेयो भवेत्। उक्तञ्च :—

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरे भग्नव्रते शठे।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥

इति। अहो युष्माकं कृतघ्नतायाः प्रकारः। यया खलु दशमासानरुन्तुदां वेदनां विषह्य यूयं गर्भे धृताः, यया च निरययन्त्रणामनुभूय यूयं प्रसूताः, यया चाविगणितशरीरपातं यूयं परिरक्षिताः स्तन्यपीयूषदानेन च लालितास्तामेव निखिलगुरुश्रेष्ठां मातृदेवीं विनिन्दथ। किमेवं कुर्वतां वः सहस्रधा न विदीर्यते रसनया। यया च युष्माकं बीजं ध्रियते यया च युष्मदर्थमपत्यानि प्रसूय युष्मत्कुलस्य स्थितिः सम्पाद्यते सर्वथा यन्मूलं युष्माकं वंशगौरवम् तामपि कुलप्रतिष्ठां शरीरार्धभूतां सहधर्मचारिणीं विनिन्दथ ! ॥ १२ ॥

दम्पत्योर्व्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रतिष्ठितः।
नरा न तमवेक्षन्ते तेनात्र वरमङ्गना ॥ १२ ॥

दम्पत्योः जायापत्योः व्युत्क्रमे व्यभिचारे—पुरुषस्य परस्त्रीगमने स्त्रियाश्च परपुरुषसंसर्गे, यो दोषो दुष्टता स शास्त्रे धर्मशास्त्रादौ समः प्रतिष्ठितः तुल्यतया व्यवस्थापितः। यथा मनुना परपुरुषरतां नारी-मुद्दिश्योक्तम् —

व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम्।
शृगालयोनिञ्चाप्नोति पापरोगैश्च पीड्यते ॥९।३०

तथा परदारगामिनं पुरुषमप्यधिकृत्योक्तम्—

न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते।
यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ ४।१३४।

विष्णुपुराणेऽप्युक्तम् [३।११।१२२-२३] —

परदारान्न गच्छेच्च मनसापि कदाचन ।
किं वाचास्थिबन्धोऽपि नास्ति तेषु व्यवायिनाम् ॥
मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुषः ।
परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥

ब्रह्मवैवर्तपुराणेऽप्युक्तम्—

इहार्तिर्निन्द्यः सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्मसु ।
परत्रैवान्धकूपे च यावद्वर्षशतं वसेत् ॥

इत्यादि । "यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम्" इति धर्मशास्त्रवचनमप्यत्र साक्षिभूयमावहति । नराः शास्त्रेषु बहुशो विघोषितं दोषं न अवेक्षन्ते परदारोपसेवननिषेधं न प्रतिपालयन्तीत्यर्थः, स्त्रियः पुनरवेक्षन्ते इति शेषः । निवर्तन्ते च परपुरुषसंसर्गात् । तेन कारणेनात्र व्यभिचारविषये अङ्गनाः स्त्रियो वरं नरापेक्षया श्रेयस्यः । व्यभिचारो हि स्त्रिया वा भवतु पुरुषस्य वा भवतु तुल्यतया दोषभाक् । परं पुरुषैः शास्त्रमर्यादा विभज्यन्ते, स्त्रीभिस्तु न तथा इति स्त्रिय एव श्रेयस्यः । अत्रेदमपरमपि द्रष्टव्यम्, कदाचित् कस्याश्चित् स्त्रियाः सञ्जाते स्वल्पेऽपि शीलभ्रंशे पुरुषैः सहस्रचक्षुष्कत्वमात्मनः प्रकटय्य महता दण्डेन योज्यते वराकी, स्वयं पुनर्निर्विशङ्कमेवाचर्य्यते परदारगमनम् । सुष्ठु खलूक्तम्—

खलः सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ इति ॥ १२ ॥

बहिर्लोम्ना तु षण्मासान् वेष्टितः खरचर्मणा ।
दारातिक्रमणे भिक्षां देहीत्युक्त्वा विशुध्यति ॥ १३ ॥

न केवलं स्त्रीणां व्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं विहितं स्मृतिकारैः, पुरुषाणामपि धर्मपत्नीव्यतिक्रमे गरीय एव व्यधायि प्रायश्चित्तमिति प्रायश्चित्तशरीरं प्रदर्शयति—बहिर्लोम्नेति । दारातिक्रमणे परस्त्रीनिषेवणे बहिर्लोम्ना

खरचर्मणा यस्य खलु गर्दभचर्मणो बहिर्लोमानि न शातितानि प्रत्युत देदीप्यमानानि गर्दभत्वमेवावबोधयन्ति परिदधानस्य, तादृशेन गर्दभचर्मणा षट् मासान् अर्द्धसंवत्सरं न त्वेकद्वानि दिनानि वेष्टितः समाच्छादितशरीरः भिक्षां देहीति द्वाराद् द्वारं भिक्षां याचमानः ततः गुरुपातकात् विशुध्यति विमुच्यते। अत्र प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वमेवापराधस्य गुरुत्वमनुष्ठातुश्च खरकल्पत्वं गमयति ॥ १३ ॥

न शतेनापि वर्षाणामपैति मदनाशयः ।
तत्राशक्त्या निवर्तन्ते नरा धैर्येण योषितः ॥ १४ ॥

मदनाशयः कामभोगाभिलाषः वर्षाणां शतेनापि पुनः पुनश्चरितार्थोऽपि न अपैति नापगच्छति न शाम्यतीत्यर्थः । उक्तञ्च—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥

तत्र कामविषये नराः पुरुषाः अशक्त्या इन्द्रियसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वा निवर्तन्ते विरमन्ति न तु वशीकृतेन्द्रियतया । योषितः पुनः धैर्येण संयमेन निवर्तन्ते । "मनसो निर्विकारत्वं धैर्यं सत्स्वपि हेतुषु" इति कोषः । इतोऽपि पुरुषापेक्षया श्रेयस्त्वं नारीणाम् । कामभोगाभिलाषस्य सर्वतो बलीयस्त्वेपि पुरुषा वार्द्धके गलितेन्द्रिया असामर्थ्यात् स्त्रीसङ्गान्निवर्तन्ते, स्त्रियः पुनः सत्यपि सामर्थ्येऽनितरसाधरणेन संयमबलेन निवर्तन्ते पुरुषसंसर्गात् ॥१४॥

अहो धाष्टर्यमसाधूनां निन्दतामनघाः स्त्रियः ।
मुष्णतामिव चौराणां तिष्ठ चौरेति जल्पताम् ॥ १५ ॥

अनघाः दोषलेशास्पृष्टाः स्त्रियः निन्दतां कुत्सयमानानाम् असाधूनां दुर्जनानां धाष्टर्यं निर्लज्जता च साहसं च अहो! अहो इत्याश्चर्ये । केषामिव ? मुष्णतां प्रसह्य पथिकजनस्य सर्वस्वम् अपहरताम्, तिष्ठ चौरेति जल्पतां यस्य स्वमपहरति तमेव पलायमानम् उद्दिश्य तिष्ठ चौर तिष्ठ रे तस्कर तिष्ठ तिष्ठ क्व यासि, इति जल्पताम् आक्रोशतां चौराणां लुण्ठाकानाम् इव । अहो औत्तराधर्यम् ! स्वयं पापं समाचरन्तः पुरुषा न केवलं नापत्रपन्ते नारीभ्यः

प्रत्युत सर्वथा शुद्धशीलासु स्त्रीषु अविद्यमानानेव दोषानुद्भाव्य ता विनिन्दन्ति । स्वयं स्त्रीष्वपराध्यन्तः स्वापराधांस्तास्वारोपयन्तीति किमतः परं विस्मयास्पदं स्यात् । तथाचाङ्ग्लानामाभाणकः—"Attack is the best defence" इति । इमे हि दुरात्मानस्तेषां दस्यूनां सरणिमनुसरन्ति ये प्रसह्य पथिकान मलमल्लकशेषान् विधाय कण्ठगतान् प्राणानादाय कथञ्चित् पलायमानांस्तान् उद्दिश्य चौरङ्कारमाक्रोशन्ति ॥ १५ ॥

पुरुषश्चटुलानि कामिनीनां
कुरुते यानि रहो न तानि पश्चात् ।
सुकृतज्ञतयाङ्गना गतासू-
नवगुह्य प्रविशन्ति सप्तजिह्वम् ॥ १६ ॥

पुरुषः कामिनीनां जातकामानां रमणीनां रहो निर्जने यानि चटुलानि प्रियाचरितानि कुरुते । कुरुते इत्यात्मनेपदेनात्मन एव परितृप्त्यै तत्तद् विदधाति तासां तृप्तिस्त्वानुषङ्गिकीति प्रतीयते । पश्चात् किञ्चित्कालादूर्ध्वं प्रौढप्रायतामुपागतायां तस्यां तानि न कुरुते । अहो दौर्जन्यं जनानां यत्ते कुसुमितयौवनानां कान्तानां प्रियं विधाय स्वयञ्च स्वर्गसुखं निर्विश्य व्यतिगतायं कियत्यांचित् कालकलायां दुःस्वप्नविस्मारं विस्मृत्य तं ब्रह्मानन्द-सहोदरं सुखातिशयमौदासीन्यमेवावलम्बन्ते । अङ्गनाः स्त्रियः पुनः सुकृतज्ञ-तया कृतवेदित्वातिरेकेण पूर्वानुभूतं प्राणवल्लभप्रतिपादितं सुखलवं स्मारं स्मारं गतासून् व्यपेतप्राणानपि प्रियान् अवगुह्य सानुरागं समालिङ्ग्य सप्तजिह्वं चितानलं प्रविशन्ति, पत्यनुरोधान्निरययन्त्रणासदृशीं दाहयन्त्रणामपि न गणयन्ति, मृत्युमपि तृणीकुर्वन्ति॥ १६ ॥

स्त्रीरत्नभोगोऽस्ति नरस्य यस्य
निःस्वोऽपि सम्प्रत्यवनीश्वरोऽसौ ।
राज्यस्य सारोऽशनमङ्गनाश्च
तृष्णानलोद्दीपनदारु शेषम ॥ १७ ॥

यस्य नरस्य स्त्रीरत्नभोगः वरकामिनीसम्भोगः अस्ति, असौ सुभगः निःस्वोऽपि अकिञ्चनोऽपि सम्प्रति सम्भोगकाले अवनीश्वरः पृथिवीपतिः। 'सम्प्रति' इत्यत्र 'माम्प्रति' इति कैश्चित् पठ्यते, मम मतेनेति च व्याख्यायते। यद्यपि तस्य काणवराटिकापि नास्ति तथापि यथेच्छं दिव्याङ्गनानङ्गरसमनुभवन्नसौ राज्यसुखमेवानुभवति। तथाहि, राज्यस्य सारः स्थिरांशः श्रेष्ठांश इति यावत्। अशनम् रसनातर्पणविविधान्नपेयोपयोगः, अङ्गनाश्च वरवनितासम्भोगश्च। शेषम् अवशिष्टं वैभवादि तृष्णानलोद्दीपनदारु आकाङ्क्षानलसमुत्तेजकमिन्धनमेव। धनरत्नादिना कदापि कस्यापि तृप्तिर्नोपजायते, केवलं यथाधिकाधिकं वैभवमुपनमेत् तथैव प्रयत्नो भवति। परार्ध्यभोजनेन वराङ्गनानिषेवणेन च सौख्यं प्रत्यक्षसिद्धमेव सर्वेषाम्। अनयोरपि भोजनसुखमङ्गनोपभोगसुखस्य शततमीमपि कलां न स्पृशति, तस्य केवलं रसनेन्द्रियतर्पकत्वात् तदितरस्य पुनः सर्वेन्द्रियसन्तर्पकत्वात् स्वर्गसुखतोऽपि स्वादीयस्त्वाच्च। तेन सर्वथाङ्गनैव राज्यसुखस्य प्रधानमुपकरणं तच्च यस्य स्वायत्तं किं तस्याकिञ्चित्करेण विभवेन ॥ १७ ॥

कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
मन्दवल्गुमृदुपीडितस्वनाम्।
उत्स्तनीं समवलम्ब्य या रतिः
सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः ॥ १८ ॥

प्रथमयौवनान्विताम् अभिनवतारुण्यविमण्डिताम्। मन्दः अल्पः वल्गुः रम्यः मृदुः मधुरः पीडितः स्तब्धः स्वनः शब्दः यस्याः ताम्। कान्तेन शनैः सोपचारं समालिङ्गिता मृदुमन्दमनोहराव्यक्तभाषिणीम् उत्स्तनीम् उद्गतस्तनां समुद्भिद्यमानकुचां कामिनीं जातमन्मथां योषितं समवलम्ब्य परिष्वज्य या रतिः निरतिशया प्रीतिः सञ्जायते सा धातृभवने वेधसो गृहे ब्रह्मलोकेऽपीत्यर्थः नास्ति न विद्यते इति मे मतिः इत्यहं मन्ये। ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं कति वा शास्त्राणि न परिशील्यन्ते, कति वा व्रतानि न परिपाल्यन्ते कियद् वा तपो न तप्यते, कियान् वा क्लेशो न सह्यते, परं सर्वमेतन्मूषक-

ग्रहणाय शिखरिखननायासमेवानुहरति। अहो जनानां व्यामोहः, अहो तेषां वल्मीके हिमाद्रिभ्रमः यत् ते मुग्धकान्तास्तनसङ्गतोऽपि केलिविश्रान्त-कान्तावदनकमलवल्गत्कान्तिसान्द्रनकारादपि वेदाभ्यासजडस्य विषय-व्यावृत्तकौतूहलस्य ब्रह्मणो लोकं सातिशयं मन्यन्ते। वस्तुतस्तु वामलोचनाविलासस्य पुरतो ब्रह्मलोकसुखं नितान्तत एवाकिञ्चित्करम् ॥१८॥

तत्र देवमुनिसिद्धचारणै-
र्मान्यमानयितृसेव्यसेवनात्।
ब्रूत धातृभवनेऽस्ति किं सुखं
यद्रहः समवलम्ब्य न स्त्रियम्॥ १९ ॥

तत्र धातृभवने ब्रह्मलोके देवमुनिसिद्धचारणैः देवैर्मुनिभिः सिद्धाख्यै-र्देवयोनिविशेषैः कुशीलवैश्च मान्यानां पूज्यानां मानयितॄणां पूजयितॄणां सेव्यानां सेवनार्हाणां च सेवनात् परिचर्यातः अन्यत् किं सुखम् अस्ति यत् रहः निर्जने स्त्रियं कामिनीम् अवलम्ब्य आश्रित्य न अधिगम्येत। ब्रह्मलोके केवलं स्वापेक्षया समुन्नतानां स्तुतिगीतय एव अनवरतं प्रवर्तन्ते। किं ततः सहृदयानां सुखलेशोऽपि जायते ॥ १९ ॥

आब्रह्मकीटान्तमिदं निबद्धं
पुंस्त्रीप्रयोगेण जगत् समस्तम्।
व्रीडात्र का यत्र चतुर्मुखत्व-
मीशोऽपि लोभाद् गमितो युवत्याः ॥ २० ॥

निगमयति—आब्रह्मेति। इदं प्रत्यक्षतः परिदृश्यमानं समस्तं समग्रं जगत् आब्रह्मकीटान्तं सर्वलोकपितामहाद् ब्रह्मण आरभ्य निकृष्टतमं कीटं यावत् पुंस्त्रीप्रयोगेण स्त्रीपुरुषसम्प्रयोगेण निबद्धं संग्रथितम्। अत्र स्त्री-पुरुषसमागमे का व्रीडा का लज्जा यत्र ईशोऽपि योगिनामग्रगण्यो वृन्दारक-वृन्दानामपि वन्दनीयः संयमिनां धुरि कीर्त्तितो देवदेवोऽपि युवत्या लोभात् त्रिभुवनललनाकुलललामायमानायास्तिलोत्तमायाः सौन्दर्यसन्दर्शनलालसया चतुर्मुखत्वं गमितः मुखचतुष्टयोपेतत्वम् आपादितः। विचार्यतां तावत्

कथं वोच्चावचप्राणिजातसमाकुलं जगदिदं समुत्पन्नम्। ब्रह्मण आरभ्य सरीसृपं यावत् समग्रं प्राणिजातं मैथुनधर्मेणैव सृष्टमित्यत्र सर्वश्रुतिस्मृति-पुराणेतिहासानामैकमत्यम्। तर्हि यत् खलु सर्वैः समाचर्यते, यः खलु धर्मः समुच्छ्रितनीचनिर्विशेषं सर्वैरेव प्राणिभिः परिपाल्यते तत्र का लज्जा सचेतसाम्? "का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतानान्यप्यायास्यन्ते मदनेन। तथाहि कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामातनोति. ज्योत्स्ना-प्यन्धकारमनुवर्तते। छायाऽपि प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते। तडिदपि जलदे स्थिरतां व्रजति। जरापि यौवनेन सञ्चारिणी भवति।"* दृश्यतां यस्य धैर्यस्य तुला नास्ति, यस्य संयमस्यौपम्यं नोपलभ्यते सोऽपि योगीश्वर-स्तिलोत्तमासन्दर्शनलाम्पट्येन मुखचतुष्टयं प्रादुष्कृतवान्। गीतायामपि श्रीभगवता प्रोक्तम्—

"धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ" इति। अतएव सर्वैरेव धर्माविरुद्धेन मार्गेण तृतीयः पुरुषार्थोऽर्जनीय इति सिद्धम्॥ २०॥

---

* कादम्बरी।

समालोचनम्

अर्थसंग्रहः। महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करप्रणीतः। परमहंस-रामेश्वरभिक्षुकृतार्थसंग्रहकौमुदीसहितः। बी-ए बिरुदविमण्डितेन डि. भि. गोखेलमहोदयेन परिष्कृतः आङ्गलभाषामयेणानुवादेन च संयोजितः। पुण्यपत्तनस्थ-ओरियेण्टाल्-बुक्-एजेन्सीसंस्थातो डाक्तार एन्. जी. सर्देशाइमहोदयेन प्रकाशितः। मूल्यं सार्धं रूप्यकम्। (Published by Dr. N. G. Sardesai, Oriental Book Agency, Shukrawar Peth, Poona)

पूर्वमीमांसाशास्त्रं हि पारिभाषिकशब्दबाहुल्याद् यागाद्यनुष्टानज्ञान-सापेक्षत्वाच्च सुतरामेव दुर्बोधं जिज्ञासुभिर्विशेषतश्च शास्त्रेष्वकृतपरिश्रमै-र्बालैः। अत एव च शास्त्रस्यास्य सुगमत्वसम्पादनाय विरचितानि सुबहूनि प्रकरणपुस्तकानि तैस्तैः पण्डितप्रकाण्डैः। एष्वेव च प्रकरणग्रन्थेष्वन्य-तमोऽयमर्थसंग्रहो महामहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करविरचितः। परमर्थ-संग्रहोऽप्ययमन्तरेणाध्यापकव्याख्यानं नैव सुकरमवबोद्धमित्यस्यापि विरचिताष्टीका मीमांसाशास्त्रपारङ्गमैर्विपश्चिद्भिः। टीकास्त्विमा मूलग्रन्थतः सुतरामेव दुरवबोधा भवन्तीति नैतत् परोक्षं प्रेक्षावताम्, एषा पुना रामेश्वरभिक्षुविरचितार्थसंग्रहकौमुदी विविधापेक्षितविषयविन्यास-भासुरापि सारल्यातिशयेनातिमात्रं मनोरमा संवृत्तेति प्रमोदते नश्चेतः। सम्पादकेन च गोखलेमहोदयेनाधुनिकीमेव शैलीं समवलम्ब्य महतायासेन परिष्कृतं मूलं च टीका च, छेदादिसन्निवेशेन, समुद्धतानामंशानामाकरस्थल-प्रदर्शनेन विषयविभागादिनिर्देशेन पाठान्तराद्युपनिबन्धनेन चातिमात्रं हृदयङ्गमत्वं नीतोऽयं सटीकोऽर्थसंग्रहः। अन्ते च सन्निविष्टा विषमतम-शब्दानां सव्याख्यानाकारादिक्रमेण सूचिः सर्वथा संवर्धयत्येवोपयोगितां ग्रन्थस्य। अर्थसंग्रहस्य बहून्येव मुद्रणानि प्रत्यक्षीकृतान्यस्माभिः परं

तेषामेकमप्येतस्य समशीर्षिकां नारोहतीति सावधारणमुच्यते। ईदृशमतिमनोहरमपि पुस्तकमन्तरान्तरा परिदृश्यमानैर्मुद्रणप्रमादैर्नितरामुद्वेजयति हृदयानि सहृदयानाम्। तथाच चुलुकीकृतमीमांसारहस्यानां पण्डितप्रवराणां किञ्जवडेकरशास्त्रिमहोदयानां प्रस्तावनायामपि बहवोऽक्षरविच्युतय उपलभ्यन्ते। आशास्यते च पुनर्मुद्रणावसरेऽवश्यमत्रावदध्यात् सर्देशाइमहाभाग इति। अवश्यं संग्राह्यमिदं पुस्तकं दर्शनतत्त्वबुभुत्सुभिरिति शिवम्।

श्रीश्रीरामगीता। टाकीनिवासि-काव्यतीर्थ-स्मृतिविनोद-विद्याभूषणोपाधिक-श्रीइन्दीवरकृष्णदेवशर्मकृतया सान्वयसारसङ्कलनीसमाख्यया टीकयोपेता तत्कृतानुवादसहिता (वङ्गाक्षरैर्मुद्रिता) च। मूल्यमाणकषट्कम्।

ब्रह्माण्डपुराणान्तर्गतस्याध्यात्मरामायणस्योत्तरकाण्डस्थेयं परमोपादेयोपदेशपरम्पराप्रतिपादिनी रामगीतावश्यमेवानुशीलनीया संसारतापसन्तप्तान्तरैर्मोक्षमार्गं प्रपित्सुभिर्मनुजैः। अत्र च मूलग्रन्थस्य द्वाषष्टिः श्लोका अतीव विषमा अपि श्रीमत इन्दीवरकृष्णविद्याभूषणमहोदयस्य व्याख्यानकौशलेनातिमात्रं सुखबोध्याः सञ्जाताः। येषां च संस्कृतभाषायां तादृशी व्युत्पत्तिर्नास्ति तेषां कृते सन्निविष्टे विस्तृते वङ्गभाषामयेऽनुवादे प्रसङ्गक्रमेण बहवो विषयाः समीचीनया सरण्या विचारिताः। आशास्यते च समग्रमप्यध्यात्मरामायणं विस्तृतटीकानुवादादिभूषितं प्रकाश्यानुग्राह्यपक्षे स्थापयिष्यन्ति स्वदेशवासिनो विद्याभूषणमहाभागा इति शिवम्।

EXTRACTS FROM OPINIONS

ON

Chhandogyamantrabhashya

EDITED BY

DURGAMOHAN BHATTACHARYYA, M. A.,

Kavya-Sankhya-Puranatirtha

With a Foreword

BY

Mm. Dr. GANGANATH JHA

(Published by the Sanskrit Sahitya Parishad.

Price—3-12 ; for Members—Rs. 3 only)

1. Mahamahopadhyaya **Dr. Haraprasad Shastri** (Wrote in the Indian Historical Quarterly) :

It has all the excellences of a commentary—clear, concise, expressive and lucid. The editor's work has been done with great care, accuracy and thought. The Samavedin will certainly be thankful to Durgamohan Bhattacharyya for his numerous appendices and indices.........he has done a scholar's work......and therefore deserves thanks from every one who has any pretence of scholarship.

2. **Prof. F. W. Thomas** (Boden Professor of Sanskrit, Oxford) :

You have produced a good edition with careful citation of various readings and useful Indexes......your Introduction contains a valuable account of the work and its

author whose date is satisfactorily settled. Your discussions show that you have carefully studied the writings of earlier scholars including Winternity, Oldenberg and Stonner and that you bring critical ability to bear on them.

3. **Prof. M. Winternitz** (Prague):

This is a highly interesting Vedic text, the commentary and the Indices are very useful.

4. **Prof. A. B. Keith** (Regius Professor of Sanskrit, Edinburgh):

I am glad the work is now adequately edited and provided with the necessary indices which are indispensable for the utility of texts of this kind. The work seems to have been carefully and competently executed and to serve a useful purpose.

5. **বসুমতী**—"...এই সর্ব্বাঙ্গসুন্দর পুস্তকখানি যেমন আনুষ্ঠানিক হিন্দুর পক্ষে পরমোপযোগী হইবে, তেমনই বেদবিদ্যানুশীলন-তৎপর ইতিহাস-জিজ্ঞাসুর পক্ষে আদরণীয় হইবে। ভাষ্যকারের বঙ্গীয়ত্ব-হেতু এই গ্রন্থ বাঙ্গালীর গৌরবের বস্তু। তথ্যপূর্ণ ভূমিকা-রচনা, অত্যাবশ্যক অনুক্রমণিকা-সন্নিবেশ এবং সুনিপুণ গ্রন্থ-সম্পাদনের দ্বারা সম্পাদক মহাশয় তাঁহার বিদ্যাবত্তা, শ্রমশীলতা ও সাবধানতার পরিচয় দিয়াছেন।"

Reg. No. C. 1073.
Vol. XV, No. 11.] [March, 1933.

१८५४ शकीये फाल्गुने १५श-वर्षस्य ११श-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—
श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सह-सम्पादकः—
श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, वार्षिकमूल्यम्—३ रूप्यकत्रयम्
श्यामबाजार, कलिकाता। Foreign price—7s.

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.
Printed at
Metropolitan Printing and Publishing House, Limited,
56, Dhurrumtalla Street, Calcutta.

संस्कृत-साहित्य-परिषद्ग्रन्थमाला

मुद्रापित-ग्रन्था:*

		मूल्यम्			
			साधारणानाम्		सदस्यानाम्
२ ।	कालीतन्त्रम्—सटीकानुवादम्	,,	॥/०)	,,	॥०)
३ ।	शङ्करीसङ्गीतम्	,,	।/०)	,,	।/०)
४ ।	मुक्तिवाद:—गदाधर-भट्टाचार्य्य विरचित:, सटीकाद्वय-भाष्यानुवादसहित:	,,	२)	,,	१॥०)
५ ।	दुर्गापूजातत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतम्, शारदीयदुर्गोत्सवप्रमाणप्रयोगतत्त्वरूपम्	,,	३।०	,,	३\
६ ।	पितृदयिता—अनिरुद्धभट्टकृता, सामवेदीय-सन्ध्या-श्राद्धादिपद्धतिरूपा	,,	१।०)	,,	१)
७ ।	दुर्गोत्सवनिबन्धकदम्बम्—दुर्गोत्सवविवेकादि-ग्रन्थपञ्चकात्मकम्	,,	॥०	,,	।/०
८ ।	कारकोल्लास:—भरत-मल्लिककृत:, सोदाहरण-कारकनिर्णयरूप:	,,	/०)	,,	/०
९ ।	ऋग्वेदभाष्योपक्रमणिका—सायणकृता, आङ्गल-भाषाटिप्पणसमेता	,,	॥।०)	,,	॥/०)
१० ।	ग्रहयागतत्त्वम्—रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
११ ।	प्रभाकरविजयम्—नन्दीश्वरविरचित-प्रभाकर-सम्प्रदायानुसारि-मीमांसाग्रन्थ:	.	१।०)	,,	१)
१२ ।	तीर्थतत्त्वम्—रघुनन्दन-भट्टाचार्य्यकृतम्	,,	।/०	,,	।/०
१३ ।	पवनदूतम्—लक्ष्मण-सेन-सभाकवि-धोयीकविकृतम्	,,	॥।०)	,,	॥/०)
१४ ।	नलदमयन्तीयम्—(सप्ताङ्कनाटकम्) श्रीकालीपद-तर्काचार्य्यकृतम्	,,	१।०)	,,	१)
१५ ।	प्रशस्तपादभाष्यम्—जगदीश-सूक्तिसहितम्, नवीनया सूक्तिदीपिकया भाषाभाष्येण च समलङ्कृतम्	,,	२)	,,	१॥०)
१६	यात्रातत्त्वम्—श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्य-कृतम्, विष्णोः रथयात्रादि-द्वादशयात्रापद्धतिरूपम्	,,	३\	,,	५०
१७ ।	ऋक् प्रातिशाख्यम्—उवट-भाष्यानुसारिण्या व्याख्यया समेतम्		२॥०	,,	२)
१८ ।	प्रमेयरत्नावली—बलदेव-विद्याभूषणकृतो वैष्णवदर्शनग्रन्थ:		१।०)	,,	१)
१९ ।	छान्दोग्यमन्त्रभाष्यम्—गुणविष्णु-विरचितम्	,,	३॥।०)	,,	३)

---

* देवनागराक्षर-मुद्रितनामानि पुस्तकानि देवनागराक्षरेण तथा वङ्गाक्षरमुद्रितनामानि वङ्गाक्षरेण मुद्रापितानीति बोद्धव्यम् ।

"भारते भातु भारती"

संस्कृतसाहित्य-परिषत्
श्यामबाजार, कलिकाता ।
१८५४ शकाब्दे
सौरचैत्रस्य द्वाविंशदिवस.

सबहुमानमावेदनम्—

महोदयाः, आगामिनि सौरचैत्रस्य अष्टाविंशदिवसे कुजवासरे सायं सप्तमहोरायां परिषदो मासिकाधिवेशने भवितारौ। तत्र भवतामुपस्थितिः साग्रहं प्रार्थ्यते इति।

विनीत—
श्रीअमरेश्वरठाकुर-वेदान्तशास्त्रिणः
श्रीसत्येन्द्रनाथ-वसुजस्य च
सम्पादकयोः।

आलोच्यविषयाः—

१। नूतनसभ्यनामप्रचारः।
२। विगतसभाकार्य्यविवरणम्।
३। निबन्धयोः पाठः—
(क) 'लौकिकनिर्वचनम्' इतिशीर्षकस्य
निबन्धकः—श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः।
(ख) 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु' इतिशीर्षकस्य च
निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्गशास्त्री।
४। विविधाः।

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम् ॥

March, 1933.	१८५४ शकीये फाल्गुने १५श-वर्षस्य ११श-संख्या	Vol. XV. No 11.

तन्त्रस्य प्राचीनता

[निबन्धकः—श्रीप्रभातचन्द्रचक्रवर्त्ती काव्यतीर्थः, एम, ए,
पि, आर, एस्, पि, एच्, डि।]

सुप्राचीनं तन्त्रशास्त्रम्। प्रचलतां तन्त्राणां प्राचीनता नातिगभीरापि तन्त्रोक्तानां कर्मकलापानामुपासनाविधेश्च वैदिकयुगादेव प्रवृत्तिरिति ज्ञायते। मनुसंहिताटीकाकर्त्रा कुल्लूकभट्टेन श्रुतिं द्विधा विभज्य तन्त्रस्यापि श्रुतिरित्याख्या चक्रे। अद्यत्वे शाम्भवीविद्यापरपर्य्याये शास्त्रविशेषे निरूढमपि तन्त्रं पुरा प्रायेण सर्व्वेषामेव शास्त्राणां प्रतिपादकमासीत्। शैवागमः शाक्तागमश्च प्राधान्येन तन्त्रनाम्नैवाभिधीयेते। काश्मीरीयः शैवागमोऽपि तन्त्रमित्येवाख्यायते। वेदाः सर्व्वधर्म्ममूलम्—'वेदोऽखिलो धर्म्ममूलम्।' वेदेभ्य एव भारतीया आर्य्यास्तेषाम् अध्यात्मचिन्तामूलीभूतानि सूत्राण्युपलेभिरे। चर्चिते धर्मानुष्ठानस्येतिवृत्ते इदमेव ज्ञायते यद् बहोः कालाद् वेदोक्तैः सन्ध्यावन्दनादिभिः सहैव ववृधिरे भारते वर्षे पौराणिक्यस्तान्त्रिक्यश्च विविधानां देवानामर्चापद्धतयः। अविश्लेषेण

प्रतिष्ठितानामपि वैदिकधर्मवेद्यां मन्वादिस्मृतीनां पुराणानां तन्त्राणाञ्चासीत् किञ्चन प्रातिस्विकं वैशिष्ट्यम्। यथाहि पुराणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः प्रधानदेवतात्वेनोपवर्णितास्तथा तन्त्रेऽपि शिवशक्ती प्राधान्येनोपास्यदेवते। पुराणविशेषे च शक्तिमाहात्म्यं शक्तिपूजाप्रकरणञ्च विशेषेणालोचिते। पुराणेषु देवीपुराणकालिकापुराणप्रभृतीनि सन्ति च भूयांसि शाक्तपुराणान्यपि। अद्यापि तान्त्रिकः पौराणिकश्चेत्युभयविधिनैवार्च्यते महामाया। तान्त्रिका मन्यन्ते—शिवशक्तिसंयोगादर्द्धनारीश्वरविग्रहाद् वा विश्वस्य जगतः सृष्टिर्जातेति, सांख्योक्ताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां सहास्ति साम्यं तन्त्रोक्तस्य शिवशक्तितत्त्वस्य। परं साङ्ख्यीया प्रकृतिरचेतना जगत्कारणीभूता तान्त्रिकी महाशक्तिः पुनश्चेतनेत्यस्ति च भेदोऽपि। अनुष्ठानदिशा वेदपुराणतन्त्रोक्तासु क्रियासु संश्च भेदः परिलक्ष्यते; आचमने, घटस्थापने, अङ्गन्यासे जपादौ च भिन्न एव विधिर्वेदे पुराणे तन्त्रे च। सत्स्वपि प्रकारभेदेषु यावत्प्रास्थानिक्या उपासनायाश्चरमं लक्ष्यमेकमेवेत्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि। ये नाम देवाः पुराणेषूपलभ्यन्ते तेष्वनेकेषामेव बीजमन्त्रा ध्यानानि पूजापद्धतयश्च तन्त्रेष्वप्यवलोक्यन्ते। वैदिकयज्ञकर्माङ्गीभूतानि पशुहननादीन्याथर्वणिकानि च मारणोच्चाटनवशीकरणादीनि पुनस्तान्त्रिकधर्मानुष्ठानेष्वन्तर्भवन्ति परिलक्ष्यन्ते। वैदिकी गायत्रीव तन्त्रेऽपि बहुदेवतानां गायत्र्यः समुपलभ्यन्ते। एतद्व्यतिरिक्तानि च यमादीनि योगाङ्गानि योगसाधनप्रणाल्यश्च तन्त्रे विशेषेणोपदिदिशिरे। तदेतत् पश्यतः स्वत एव मनसि जागर्त्ति यदस्तु नाम नामतो भिन्नो वैदिकः पौराणिकस्तान्त्रिको वा धर्मः, मूलन्तु सर्वेषामेकमेव, भेदः परमाचारे प्रस्थाने च। तदनेन प्रबन्धकेनानुमीयते—यत् पुराणपरायत्ते भारते आसीत्तन्त्रस्याप्यलघीयः प्राधान्यम्, वेदपुराणयोरानुगत्येऽपि तस्य स्वकीयं किञ्चन स्वरूपम्। तन्त्रस्य स्वातन्त्र्यं तावन्न केवलं भूतशुद्धौ षट्कर्मसु पञ्चतत्त्वसाधनायां वा निबद्धं, परं प्रवृत्तिवर्त्मनापि यन्निवृत्तिकौशलं ब्रह्मानन्दापरपर्य्यायमुपलब्धुं तमेत तद्विघोषणमेव तन्त्रस्य

वैशिष्ट्यमिति जानीमः। अत एवाभ्युपगन्तव्यं यदार्य्याणां धर्म्यकर्मणि न खलु हीयते पुराणात् तन्त्रप्रभाव इति।

ऋग्वेदे शक्तेर्मूर्त्तिभेदाः कालीताराप्रभृतयः समुल्लिखिता दृश्यन्ते। ऋग्वेदे प्रधानाः स्त्रीदेवताः उषा इला सरस्वती शची मही अग्नायी इत्येताः। यद्यपि वैदिकयुगे ऋषयो जलाग्निप्रभृतीनां प्राकृतशक्तीनां तदधिष्ठातृदेवताविशेषाणां वोपासनायामासन् प्रवृत्तास्तथापि विशिष्य शक्तिरिति नाम्ना नास्ति कस्या अपि देवतायाः समुल्लेखः। ऋग्वेदस्य परिशेषे विष्णुपत्न्या लक्ष्म्या नामोल्लेखो दृश्यते। यदि च ऋग्वेदे शक्तितत्त्वं सुस्पष्टं न भासते तथापि महाशक्तेर्नामान्तरं मायापदमसकृदुल्लिखितं दृश्यते। उक्तञ्च—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते (ऋग्वेद) इति, अश्विनीयुगलञ्च मायामाशिश्राय। अथेदानीं प्रष्टव्यं मायेति कः पदार्थः, यच्छक्त्या बहुरूपं धर्त्तुं शक्नुयात्, यत्प्रभावेण च लौकिकमलौकिकञ्च सर्वं साधयितुं प्रभवेत् न तन्मायातिरिक्तं किमपि। शास्त्रे माया भगवच्छक्तित्वेनोपवर्णितास्ति। पुराणेषु तन्त्रेषु वा शक्तेरेव नाम माया वा महामाया वा। मार्कण्डेयपुराणे सृष्टिस्थितिलयकारणीभूताया महामायाया लोकोत्तरं रहस्यमुपवर्णितम्। साङ्ख्यीया प्रकृतिरपि मायात्वेनोपवर्णिता—'मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्' इति। वेदान्तेषु सदसद्भ्यामनिर्वचनीयस्वरूपाया अविद्यापरपर्यायाया मायाया विशेषेण समुल्लेखः प्राप्यते। मायावादं विवृण्वद्भिर्वैदान्तिकैः मायोपहितमिति मायोपाधीति मायाकल्पितमिति च बहुधैव मायाशब्दो व्यवाहारि। माया शक्तिश्चेत्यभिन्नौ पदार्थौ। न खलु निर्गुणं ब्रह्म मायामनाश्रित्य प्रभवति सृष्ट्यादिकर्मणी। श्रूयते—वेदान्तमार्गप्रवर्त्तकैः श्रीशङ्करभगवत्पादैरपि शक्तेरलौकिको महिमा स्वीकरणीय इति तत्कृतं दक्षिणामूर्त्तिस्तोत्रमेवात्र प्रकृष्टं प्रमाणम्। 'प्रपञ्चसारा'भिधस्तन्त्रग्रन्थोऽप्याचार्य्यपादकृत इति मन्यन्ते बहवः।

ऋग्वेदे शिवः शिवा चेति शब्दद्वयं दृश्यते; परं मन्यते—नेदं

परमस्य पुंसः परायाः शक्तेश्च वाचकत्वेन व्यवहृतमिति। ऋग्वेदीयं देवीसूक्तं (ऋग्वेद—१०।१२५) मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यमिव महाशक्तेः स्तुतिरूपमित्यत्र मन्ये सर्वेषामविसंवाद एव। या नाम वस्वादित्यादिदेवानां चराचरब्रह्माण्डस्य च प्राणशक्तित्वेन व्यराजत सा एव शाक्तानां शक्तिर्वैष्णवानां नारायणी शैवानां शिवा विश्वस्य जगतस्त्वाद्या शक्तिर्वा मूलं कारणं वेति सर्वत्र कीर्त्यते। ब्राह्मण उपनिषदि च अम्बा अम्बालिका अम्बिका उमा हैमवती अन्नपूर्णा काली कराली दुर्गेति च महाशक्तेः प्रचरन्ति नामानि दृश्यन्ते(१)। तैत्तिरीये शतपथे च ब्राह्मणे अम्बिका रुद्रस्वसेत्युक्तम्(२)। माया विद्या अविद्या प्रकृतिः शक्तिश्चेत्यनर्थान्तरम्, भेदः पुनरभिधाने। शक्तिं वियोज्य शक्तं शाक्तं वा पदार्थं याथार्थ्येनावबोद्धुं न वयं प्रभवामः। विश्वान्तर्विराजमानां शक्तिमिमां मानवा चिरायैव पूजितवन्तः। शक्तितत्त्वं वा शक्तिवादो वा न तावन्नूतनं वस्तु। शक्तिवादमालम्ब्य विश्वस्य तावतां पदार्थानां विश्लेषणे कृते सर्वाण्येव वस्तूनि शक्तेः कणरूपाणीति प्रतिपश्यामः। उपनिषदां परा विद्या (यया तदक्षरमधिगम्यते) तथा तन्त्रस्य परा वाक् परा शक्तिर्वा वस्तुतोऽभिन्ने। सर्वा विद्यास्तस्या एव महाविद्यायाः स्फुरणमात्रम्। मानवानां ज्ञानविज्ञाने च बुद्धिप्रज्ञे च स्मृतिमेधे च सर्वा कार्य्यकरी शक्तिश्च महाशक्तेरेवांशरूपाणि। शक्तितत्त्वमिदं देवीमाहात्म्ये विशेषतो विवृतमस्ति। सूक्ष्मदृष्ट्याऽवलोकयतां विश्वस्य जगतो बहिरन्तः सर्वत्रैव शक्तेर्विलासः परिस्फुरेत्। अत एव शास्त्रकृद्भिर्ब्रह्माण्डं शक्तिमात्रासमूहात्मकमिति निरदेशि(३)—'शक्तिमात्रासमूहस्य विश्वस्यानेकवर्त्मनः' इति।

ऋग्वेदसंहितायां देवविशेषत्वेन शिवनामनि स्पष्टमनुल्लिखितेऽपि रुद्रस्तावद् विशेषेणोल्लिखितः। रुद्रस्य रुद्ररूपता रौद्रकर्माणि च बहुत्र वर्णितानि। मन्ये अयमुग्ररूपो रुद्र एवोत्तरकाले तन्त्रादौ भैरवनाम्ना प्रसिद्धिमगमदिति। ब्राह्मणानां निरुक्तिदर्शनादेतदेव मनस्यापतति यद्

१। दक्षिणामूर्त्त्युपनिषत्, अन्नपूर्णोपनिषत्, देव्युपनिषत् त्रिपुरोपनिषच्च द्रष्टव्याः।
२। तै: ब्रा: १।६।१०।४। ३। वाक्यपदीय ३।२ (साधनसमुद्देशः)।

रोदनाद् भीमगर्जनाद् वा रुद्रस्य रुद्रसंज्ञा (यदरोदीत्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्)। ऋग्वेदस्य किञ्चन सूक्तं रुद्राध्याय इति प्रसिद्धम्। वेदेषु प्रधानदेवतात्वेन रुद्रोऽपूज्यत इत्यत्र नास्ति संशयलेशः। रुद्रयागो रुद्रपूजा च वैदिकयुगादेव भारते वर्षे प्रवृत्ते। यथा हि पुराणोक्तेषु पञ्चसु देवेषु शिवः प्राथम्यमधिचकार तथा प्राचीनकाले रुद्रपूजा रुद्राध्यायपाठश्च यज्ञादीनां प्रधानमङ्गमासीत्।

यजुर्वेदस्य वाजसनेय्यां संहितायां—शिवस्त्र्यम्बकः कृत्तिवासाः पिनाकहस्तश्चेति पुराणप्रसिद्धानि शिवस्य नामान्युपलभ्यन्ते (१)। व्याघ्रकृत्तिः पिनाकी वा पिनाकपाणिर्वेति नामनी पुराणेषु तन्त्रेषु च बहुत्रोपलभ्येते। शिवनाम्नो मङ्गलमयतामवबुध्यमानाः प्राचीना ऋषयः श्रद्धया तस्मै नेमुः त्वमस्मान् मा हिंसीः (मा मा हिंसीः) इत्युक्त्वा काले काले च सकरुणमस्तुवन्। 'त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्', इत्यादिसंहितांशमवलोक्य सुस्पष्टं प्रतीयते यत् तदानीं यथा कथञ्चनापि शिवपूजा नियतं प्रचलितासीत्।

शतपथब्राह्मणे (२) शिवस्य रुद्राद्यष्टौ नामानि (रुद्रः, सर्वः [शर्वः], पशुपतिः, उग्रः, अशनिः, भवः, महान् देवः, ईशानश्च) दृश्यन्ते। अथर्ववेदे शिवशक्त्योर्विविधानि नामान्येव केवलं नोपलभ्यन्ते, तत्र विविधास्तान्त्रिका आचारा विशेषेण तन्त्रोक्तानां षट्कर्म्मणामपि बहूनि निदर्शनान्युपलभ्यन्ते। आथर्वे भवशर्वमृडपशुपतिभूतपतिप्रभृतीनि सर्वाण्येव शिवनामानि सन्ति। (३)

तदेवं ज्ञायते यत् तन्त्रोक्ता शिवशक्त्युपासना नाधुनिकी परं स्मरणातीतकालादेवेयं धर्मभूमौ भारते वर्षे प्रचलिता वर्त्तते। कौलाचार्य्यास्तन्त्रशास्त्रं वेदात्मकमिति प्रत्यपादयन् (४)। वैदिकस्य विधेरविरोधेनैवंभूतोपासना प्रावर्त्तत ; कालक्रमेण च यज्ञानुष्ठानादिषु वैदिका-

१। यजुर्वेद (वाजसनेयी संहिता) ३।६०-६३। २। शतपथ ६।१।३।१८। ३। अथर्ववेद,११।१।२२। ४। कुलार्णव २।८६।३।

चारेषु स्त्रीणां दशामनुप्रपन्नेषु पौराणिकधर्मानुष्ठानानीव तान्त्रिकानुष्ठानान्यपि काश्मीरात् कुमारिकापर्य्यन्तं समग्रे भारते स्वं प्रभावं वितनितुं कल्पान्यासन्। तान्त्रिकी दीक्षा तान्त्रिकविधानेन शक्तिपूजा चार्य्यधर्म्मस्य प्रधानवैशिष्ट्यविधया बहोः कालात् समाद्रियेते। अद्यापि बहूनां गेहे महामाया कुलदेवतेति पूज्यते। इष्टलाभार्थं वा शत्रुदमनार्थं वा भवोच्छेदाद्यर्थं वा चिरादेव नरा येन केनापि रूपेण महाशक्तिमर्चयन्तो वर्त्तन्ते। अर्चनया भगवतीं परितोष्य रामो दुर्ज्जयं रावणं जेतुमलमासीत् व्रजाङ्गनाश्च कात्यायनीव्रतमनुष्ठाय भगवन्तं गोविन्दं पतित्वेनाविन्दन्। ईदृशी शक्तिपूजा मातृरूपेण साधना चान्यासामपि जातीनां प्राचीनेष्वितिहासेषूपलभ्येते।

वैदिके साहित्ये न केवलं शिवशक्त्योर्भिन्नाकाराणि नामान्येवावलोक्यन्ते परं बहुत्र तन्त्रविहितानुष्ठानानां केषाञ्चन तान्त्रिकाचाराणां प्रतिच्छायाऽपि स्पष्टं दृश्यते। तन्त्रस्य वामाचारवीराचारप्रभृतिषु प्रसिद्धेष्वाचारेषु प्रचरत्स्वपि यत्तदा तान्त्रिकानुष्ठानस्योपकरणानि मद्यमांसादीनि यज्ञाङ्गत्वेन साधनाया वैधोपायत्वेन वा परिगृहीतानीत्यत्र नास्ति संशयः। वयमिह कौलाचारप्रधानाङ्गस्य सुरापानस्यैव विशेषेणालोचनमिच्छामः। वेदस्यैकाधिकस्थले सोमरसस्य मधुनो मद्यस्य वा पानप्रसङ्गमवलोक्य मन्यामहे यत्तदा मद्यमैकान्ततोऽपेयमदेयमग्राह्यं नासीत्। किं बहुना तदानीमपि मद्यपानं मन्वाद्यनुशिष्टानां पञ्चानां महापातकानामन्यतमत्वेन नागण्यत। ऋग्वेदस्यानेकत्र सोमरसपानवृत्तान्तो वर्त्तते। देवा ऋषयश्च (प्रधानतो यज्ञस्य ऋत्विजः) श्रद्धया यथाविधि सोमरसं पपुः। एतस्मादेवैतेषां 'सोमपा' इति नामान्तरमासीत्। सोमरसस्य च प्रसिद्धसोमलतानिर्य्यासंसम्भूतमद्यविशेषत्वे वा तेजस्करपानीयत्वे वा नास्ति सन्देग्धव्यं किञ्चित्; मधु अमृतमिति शब्दद्वयी सोमरसस्य नामान्तरमिति कृत्वा तत्र तत्र व्यवहृता। रागात्मकत्वेन पुनरयं क्वचित् 'राजा' इत्युच्यते ("सोमं राजानम्")।

सोमरसस्यौग्रंच वर्णयन्त ऋषयः सुरापानवार्त्तामपि स्पष्टमुद्‌लिखन्। तदुक्तम् ऋग्वेदे—यथा हि दुर्मदः सुरां निपाय महता विक्रमेण युध्येतैवमेव हृदयस्थः सोमरसोऽपि जनान् वीर्य्यवत्तरान् करोतीति।(१) वैदिके सौत्रामणीयागे सुरापानं विधीयते। अनेन यज्ञप्रसङ्गेन सुरापानस्य दोषोद्घाटनं कुर्वाणेन कात्यायनर्षिणा स्फुटं किमप्युपहसितम्—घटशः पीयमानापि या न पिबतः स्वर्गमुपदिशेत् सा सुरा लवशः पीता यज्ञादौ ऋत्विजः कथमपि न स्वर्गं गमयेत्। (२) अथर्ववेदे विविधविधया सुरापानस्य विशेषेणातिथये सुरादानस्य समुल्लेखो वर्त्तते।(३) तैत्तिरीय-ब्राह्मणे सोमरसः सुरा च क्रमेण देवानां मनुष्याणाञ्च श्रेष्ठं पानीयं वस्त्विति कृत्वा निर्देशोऽस्ति। यथा मानवानां सुरा प्रधानं पानीयम् एवं देवानां सोमरसः परममदनीयं वस्तु। (४) सुराया नामान्तरं रसः। सम्भाव्यते—मधुनः पुष्पस्य गुडस्य पर्य्युसितान्नस्य गलितफलादेश्च रसात् समुत्पन्नमिति सुरा साधारण्येन रसनाम्नाऽभ्यधायि। शतपथ-ब्राह्मणे सुरा अन्नजलौषधीनां रसत्वेनाभिहिता। (५)

सुराया मध्वित्यन्यन्नाम। ऋषयो मेनिरे—समुद्रवनस्पतिगो-प्रभृतयः सर्वे पदार्था एव मधु क्षरन्तीति। किमन्यत् पार्थिवो धूलिकणोऽपि मधुमयः ("मधुमत् पार्थिवं रजः")। इदञ्च मधु अमृततुल्यं जीवन-शक्तिप्रदञ्च। जगदम्बाऽसुराणां युद्धे परिश्रान्ता मधु पीत्वा शक्ति-मार्ज्जयदिति सप्तशत्यामपि प्रतिपादितम् (६)। तदेतज्ज्ञायते—यतो रसो मधु वा निःसरति, यस्य चोपयोगेन शरीरे शक्तिः संक्रामति तदेव केनचनार्थेन सुराशब्दवाच्यम्। अत एव तान्त्रिका रसस्राविणं यावन्तं पदार्थं मद्यमिति, पदार्थानां कठिनांशं मांसमिति च निर्दिदिशुः। तेषां युक्तिबलेन येऽन्नपानादीनपि गृह्णन्ति तेऽपि सुरापायिणः।

१। ऋग्वेद—१०।८६।१। २। यदुदुम्बरवर्णानां घटीनां मण्डलं महत्। पीतं न गमयेत् स्वर्गं किं तत् क्रतुगतं नयेत्॥ भाजा श्लोकः। ३। अथर्व १०।२।५; ४। तै, ब्रा, १।३।३।३, ५। शतपथ १२।७।१।७, तथा १२।८।१।४। ६। गज गर्ज क्षणं मूढ मधु यावत् पिबाम्यहम् (चण्डी)।

यैर्वैदिकस्मार्त्तैर्वचनैः सुरापानं निषिद्धत्वेन व्यवस्थापितम्, तान्त्रिकेषु तत्तात्पर्य्यमन्यदेव। ते ब्रुवन्ति—अविधिपूर्वकं सुरापानमेव शास्त्रप्रतिषिद्धं लोकगर्हितञ्च। परं देवताविशेषोद्देशेन निवेद्य क्रियाङ्गतया वैधभावेन यदि सुरां पिबेयुस्तर्हि न तन्निन्दितं न वा निषिद्धम् प्रत्युत श्रेयस्करमेव। तान्त्रिकाः सुरापानस्याध्यात्मिकीं व्याख्यामप्यामनन्ति—

ब्रह्मरन्ध्रात् क्षरेद् या तु सोमधारा वरानने।
पीत्वानन्दमयीं तां यः स भवेन्मद्यसाधकः॥ इति।

अस्य तात्पर्य्यञ्चैतत्—ब्रह्मरन्ध्राद् या चिदानन्दमयी सोमधाराऽमृतविन्दुर्वा विनिर्गच्छति—योगशक्त्या यस्तां पिबेत स एव वस्तुतो मद्यसाधकः। इदमवलोकयतां किं न मनस्युदियात्—यत् साधकपेया सुरा न शौण्डिकालयविक्रेयम् मद्यं परमानन्दमयस्यात्मनोऽमृतवर्षणम् इति। अस्यामृतकणस्य स्वादमनुभवतैव गीतं साधकोत्तमेन रामप्रसादेन—'सुरापान करिने आमि सुधा खाइ जय काली बले' (नेदं मम सुरापानं जय कालीति वदतः सुधापानमिदं पुनः)।

विधानतः सुरापानं कदापि निन्दितं धर्मविगर्हितञ्च नासीत्। देवासुराणां मध्येऽनेकेषामेव सुरापानवार्त्ता श्रूयते। आचारचिन्तामणितन्त्रे लिखितम्—कौलचूडामणिना रावणेनानुष्ठिते भैरवीचक्रे निमन्त्रितौ रामलक्ष्मणौ यथाविधि पात्रादिकमगृह्णताम्। रावणस्य शक्तिर्यथाऽसीमा मद्यपानशक्तिरपि तथाऽद्भुता। एतदप्युक्तं तन्त्रे—अतिरिच्यमानेन पानदोषेण हतबुद्धिर्लङ्केश्वरो विननाश (अतिपानफलाद् यस्माद् रावणो निधनं गतः)। रेवतीरमणस्य बलरामस्य सुरापानोन्मादवार्त्ता बहुष्वेव पुराणेषूपलभ्यते।

मद्यपानवर्ज्जं पशुवलिमांसाशनस्त्रीसम्भोगाद्याचाराश्च (तान्त्रिकाचाराः) प्राचीने काले धर्म्मकार्यस्य वैधाङ्गरूपेणानुष्ठिता अभूवन्नित्यत्र प्रभूतं प्रमाणम् उपलभ्यते। तान्त्रिको यथा—'वामे रामा रमणकुशला दक्षिणे पानपात्रम्' आदाय कौलाचारमनुतिष्ठति, वैदिकयुगे यज-

मानोऽपि तथा सपत्नीक एव वेदविहितं यज्ञादिकं पानाहारांश्च समपादयत्। एवंभूतयज्ञसंयोगादेव स्त्रियाः पत्नीति नाम बभूव (१)। यज्ञादौ स्त्रिया अपि प्रभूतं प्राधान्यं प्रभूता च प्रतिष्ठाऽऽसीत्। पत्नीं विरहय्य कृतो यज्ञः किलाफलोऽभवत् (२)। भैरवीचक्रलतासाधनादीनां वृत्तान्तेऽनालोचितेऽपि बहुष्वेव तान्त्रिकाचारेषु स्त्रीसाहचर्य्यं विशेषेण परिलक्ष्यते। एतद्भजं योनिपुष्पस्य योनिमुद्राया योनिपीठपूजायाश्च वार्त्ता तन्त्रशास्त्र आलोचिता। शतपथब्राह्मणे योनिरुत्तरवेदित्वेन(३) यज्ञपात्रत्वेन चाभिहिता। अन्यत्र निषिद्धोऽपि परस्त्रीसम्भोगः सामवेदीयवामदेव्योपासनाया अङ्गत्वेनोपवर्णित उपनिषदि (छा० उ० १३।२)।

वैदिकयागे पशुवधस्य कर्त्तव्यताऽश्वमेधादियागानां संज्ञात एव स्पष्टं ज्ञायते। देवताविशेषस्य तोषाय तदानीमपि पशुर्व्यशस्यत। वरुणस्य तृप्तये नरबलीकरणस्य (शुनःशेफस्य) आख्यानम् ऋग्वेदे वर्त्तते। तदन्यस्य पाकबलिशाकबलिप्रभृतेर्बलेर्वार्त्ताऽथर्ववेदे समुल्लिखितास्ति(४)। अभ्यागतानामृषीणां भोजनार्थं मधुपर्केण सह मृगादिपशुमांसस्यापि दानविधिरासीत्। दैवे पैत्रे च कर्मणि मांसभोजनस्य व्यवस्थाऽऽसीत्। मांसेन पितृपुरुषाणां श्राद्धक्रियाऽपि तदानीमप्रथत।

अन्यच्च, अथर्ववेदे तन्त्रोक्ताभिचारिकी क्रिया बाहुल्येन दृश्यते। पानपात्रस्य, चक्रस्य, वामदेव्योपासनाया रक्तवसनाया योषितः सुभगादेव्या मधुमतीदेव्याश्च विवृतिरथर्वणे परिदृश्यते। तन्त्र उत्तममध्यमादिभेदेन पानपात्रं विचारितम्, वामदेव्यसाधनाऽप्युक्ता। 'लोहितवाससो योषितो' लोहितवसनां तान्त्रिकसाधनावतीं भैरवीं स्मृतिपथमारोपयन्ति। संहितातो ब्राह्मणाच्च यानि तावत् प्रमाणान्युल्लिखितानि तत एव स्पष्टं ज्ञायते यत् तान्त्रिकाचारनाम्नाऽप्रथितापि शिवशक्तिसाधनपद्धतिर्बहोः कालाद् भारते वर्षे प्रचरतीति। यैरुपकरणैर्यन्त्रमन्त्रादिभिश्च कौलाः

१। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (पा. ४।१।३३) २। तै० ब्रा० २।२।२।६, ३। शत० ब्रा० ७।३।१ २८, ४। अथर्व कुन्तापसूक्त १३१।११-१२।

शक्तिसाधनामादधति तेष्वनेकान्येव वैदिकयुगादागतानि। ईश्वरमुखोच्चारितत्वेन यदि वेदस्य प्रामाण्यमविसंवादि (तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्) तदा स्वयं शिवमुखाद्विनिर्गतं तन्त्रशास्त्रमप्यभ्रान्तत्वेन परिगणनीयम्। ऋग्वेदीयदेवीसूक्तस्य सप्तशत्याश्च विना भाषावैषम्यं नास्त्यर्थगतः कोऽपि भेदः। यस्य योगमार्गस्य हिरण्यगर्भः प्रवर्त्तयिता यश्च पातञ्जलादिषु योगदर्शनेषु विस्तरेणोपनिबद्धः तन्त्रेऽपि तस्यैव साधनप्रणाली समुपदिष्टा; तान्त्रिकाश्च तान्येव योगाङ्गानि साधनभेदेनानुतिष्ठन्ति। एभिः कारणैस्तन्त्रोक्तो धर्म्मो योगसाधनप्रणाली च वेदविरुद्धाविति वा शास्त्रविरुद्धाविति वा न मन्तव्यम्।

उपनिषदां ब्रह्मविद्या यथा रहस्याख्यया प्रथते एवं तन्त्रोक्तयोगप्रक्रियापि महारहस्यसंज्ञयाभिहिता। उपनिषदां जीवब्रह्मणोस्तादात्म्याभिन्नेनाद्वैतसिद्धान्तेन मुक्तितत्त्वेन च सह तान्त्रिकसाधनायाश्चरमलक्ष्यस्य नास्त्यणीयोऽपि वैलक्षण्यम्। अत्र च तन्त्रस्यैकद्वानि वचनान्युद्‌ध्रियन्ते—

'जीवः शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः।" कुलार्णवतन्त्रम्

'न वेदाध्ययनान्मुक्तिर्न शास्त्रपठनादपि।
ज्ञानादेव हि मुक्तिः स्यान्नान्यथा वीरवन्दिते॥' कुलार्णव १।१०५

'देहान्ते शाश्वती मुक्तिरिति शङ्करभाषितम्॥' कुलार्णव १४।७

'ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविचक्षणाः।' कुलार्णव ६।३०

तन्त्रे प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेत्युभयविधमार्गस्य विधानमेव प्रदर्शितम्। येषां स्त्रीमद्यमांसादिपदार्थानामुपभोगेन प्राकृतानामास्तां धर्मलाभः पतनमेव भवति नियतम्, तान्त्रिकास्तमेव प्रवृत्तिमार्गं द्वारीकृत्य चरमां सिद्धिं लिप्सन्ते—

'यैरेव पतनं द्रव्यैः सिद्धिस्तैरेव चोदिता।' कुलार्णव

तथा—'येनैव नरकं याति तेनैव मोक्षमाप्नुयात्॥'

परमिदमत्र स्मरणीयम्—स्थूलदृष्ट्या प्रवृत्तिमार्गोपासका अपि कौलाचार्य्याः केवलं भोगार्थम् इन्द्रियवृत्तेः कृतार्थतार्थं वा कदापि मद्यपानं

पशुहिंसां स्त्रीसम्भोगादिकं वा वैधतया धर्माङ्गतया च न निरदिशन् (आत्मार्थं प्राणिनां हिंसा कदाचिन्नोदिता प्रिये)। एकतो लघीयसे स्वार्थाया-भिचारिकीं क्रियामनुष्ठाय अपरतश्च भोगायावैधं मद्यपानादिकमाश्रयीकृत्य साम्प्रतिकाः कौलमार्गावलम्बिनः पवित्रं तन्त्रोक्तधर्मं लोकेष्वधन्यं निन्दनीयञ्च प्रत्यपादयन्। महदिदं परितापपदं नाम। यस्याः साधनाया उन्नतायादर्शाय बौद्धधर्मयाजका अपि शिरो नमयाम्बभूवुः, यस्या निदर्शनं तिव्वत-चीन-प्रभृतिषु जनपदेष्वद्यापि परिलक्ष्यते, या वैष्णवेषु शैवेषु चानालक्षितमनुप्रविष्टा (अन्तःशाक्ता बहिः शैवाः सभायां वैष्णवा मताः। नानारूपधराः कौला विचरन्ति महीतले॥) यया साधनया प्रदर्शितेन पवित्रेण मातृभावेनोपास्य रामप्रसादकमलाकान्तरामकृष्णप्रभृतयो महान्तः पुरुषा अक्षयपदलाभेन धन्याः समभवन् तस्याश्चिरप्रवृत्तायास्तान्त्रिक-साधनायाः कथामात्रेणापि जना जुगुप्सया नासाकुञ्चनं विदधति। किमतः परं परितापपदं स्यात्। आपाततः प्रवृत्तिमूलतया प्रतीयमानाया अपि तान्त्रिकसाधनायाश्चरमं लक्ष्यं निवृत्तिमार्गस्य त्यागो वैराग्यञ्च। विना निवृत्तिं शान्तिर्नास्ति (त्यागाच्छान्तिर्निरन्तरम्)। अत एव शास्त्र-काराः प्राहुः—

'न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला॥

केवलभोगेन परमार्थरूपा निवृत्तिर्नैव लभ्यते प्रत्युतोत्तरोत्तरं कामना वर्द्धते एव—

'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते॥'

भारतीया उपासका त्यागस्येमं महोपदेशं जगत्युच्चैः प्राचारयन्। यदि केऽपि तान्त्रिकाचारं दृष्ट्वा मन्यन्ते इत्थं प्रवृत्तिमार्गमुपास्य न केऽपि परमार्थं लभेरन् तदा वयमुत्तरयामः प्रवृत्तिद्वारा निवृत्तेरनुमार्गणमेव तान्त्रिकाचार्य्याणां मुख्यमुद्देश्यम्। यत्र बहूनामाचाराणां बहूनाञ्च

साधनानुष्ठानानां प्रवृत्तिरुद्दिष्टा—तत्रैव तन्त्रशास्त्रे 'अक्रियैव परा पूजा' इत्युक्त्वा सर्वविधानत्याग एव परमो धर्म इति जोघुष्यते। कलौ आगमोक्तेन विधिना साधनानुष्ठानमेव मुमुक्षुभिः कर्त्तव्यमिति स्वयं महादेवेनोक्तम् (महानिर्वाण २।७)। सन्न्यासग्रहणं विरजाहोमो ब्रह्म-दीक्षा च तन्त्र उक्तानि। तत्त्वमसीत्यादीन्युपनिषदां महावाक्यानीव तन्त्रेऽपि परतत्त्वविषयाणि बहून्येव वचनान्युपलभ्यन्ते। तन्त्रोक्तानि कुण्डलिनीशक्तिर्ध्यानं लययोगः षट्चक्रभेदः सहस्रारस्थदिव्यब्रह्मपुरञ्च साधनासाम्राज्येऽपूर्वाणि वस्तूनि। एतदनुरूपा साधनाप्रणाली नान्यत्रोप-लभ्यते।

कालस्येङ्गितम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[निबन्धकः—स्वर्गततारकनाथस्मृतिरञ्जनः]

भो दुर्योधनस्यान्तश्चरसहचर दातृशिरोमणे कर्ण, त्वय्यप्यशेषाणि सत्कर्माणि नियतमेवावर्तन्त। त्वं तावदमरस्य पुत्त्रः, शूरः, कृतास्त्रः, तथापि जनन्या अपराधेन—अबलायाः स्त्रिया अपराधेन सहिष्णुतया प्रथितस्य महाशयस्य ते महति मानसे, धार्मिकस्य वीरस्य ते धर्मानुगते मानसे एवं क्रोधायाश्रयं दत्त्वा न खलु त्वया शोभनमनुष्ठितम्। ब्रूहि कर्ण, ब्रूहि तावत्, अपि नाम सहिष्णुप्रवरस्य ते मातुरपराधसहनक्षमं धैर्यं नासीत्। अथवा कोऽत्र तवापराधः, कालस्य छायापातः सञ्जातः, जगत कालस्याधिकाराभिमुखं प्रसरति स्म, अत एव तवापि पदस्खलनं समजनि, त्वं तावन्मातृद्वेषी संवृत्तः। भवतु तद् यथा तथा वा, किमिति भ्रातृणा-मप्युपरि विद्वेषस्ते जातः? न खलु विजानद्भिरेव तैर्वञ्चितस्त्वम्। एवन्तु सुविदितमेवासीत्त्वया। तत् किमिति त्वं भ्रातृद्रोही सञ्जातः?

तव बुद्धिभ्रंश एव संवृत्तः। कालस्य साहाय्यार्थमेवावतीर्ण आसीस्त्वम्। जन्मनो व्यभिचारादेव तपःसम्पन्नस्यापि सर्वत्रैव प्रतिहतास्ते प्रयत्नाः। पुनः पुनर्लक्ष्यभ्रष्टोऽसि जातः, न च स्वल्पेष्वपि कार्येषु दृष्टं त्वया साफल्यम्। मातृद्वेषिणः परिणाम ईदृश एव भवति। अतः खलु ब्रवीमि सूर्यपुत्रोऽपि त्वं साक्षात् कलिकालांश एव। अहो दौर्भाग्यमस्माकम्! अस्माभिरद्यापि त्वदीयकर्मसूत्रांशोऽच्छिन्न एव रक्ष्यते। अपि नामालक्षितेन त्वया कायव्यूहावलम्बनेन अस्मदीयजीवभावेन साकमैकात्म्यं स्वीकृतम्। प्रभूतं ते तप आसीत्, परं भ्रातृद्वेषेणानुतप्तस्य जीवितस्य कीदृशः परिणामः सञ्जातः! धरातलेन ग्रस्तं ते रथचक्रम्, चिराय खलु विलुप्तं त्वदभिशप्तहृदयाद् गुरुदत्तं दिव्यास्त्रजालम्, कालस्य कठोरेणेङ्गितेन त्वदीयं वीरहृदयमपि व्यथितम्। हृतसर्वस्वो दुःस्थः पथिक इव विभीषणसमरमहाश्मशानेन विनष्टाशस्त्वं पञ्चत्वं गतः। विस्मयविमूढेन जगता दृष्टं मातृद्वेष्टाशेषं पुण्यसम्भारं सञ्चित्याप्यन्ततो विफलकाम एव संवृत्तः। पित्रादिगुरुजनावमानी तदनाश्रवश्च विद्युद्विलायमेव विलीयते महाशून्ये, यद्वा तृणवदेवोर्ध्वशोषं विशुष्यति महाप्रान्तरे। भोः कर्ण, प्रज्ञावतापि विदितवेदितव्येनाप्यन्तिमकाले स्वापराधस्मरणपराङ्मुखेण त्वया विनिन्दितो धर्मः। एतत् सर्वथानुपयुक्तमेवासीत्तव। दुःखेनैव ब्रवीमि तव क्रोधस्त्वां तपस्यायाः फलाद् वियोजितवान्।

भोः शकुने! अपि नाम त्वमेव त्रेतायाः कालनेमिः? कलेः कपटतालक्षणेनांशेन गान्धारेषु परिगृह्य जन्म सहोदरापतेरन्नेन तदीय एवान्तःपुरे मन्ये तदीय एव चान्तर्हृदये संवर्धित आसीः, भागिनेयस्य दुर्योधनस्य हितानुध्यानमेव त्वदीयं नियतं व्रतमासीत्। गान्धारराज्यं भारतवर्षस्य प्रान्तसीम्न्येवावस्थितम्। तस्यामेव सीम्नि कपटपाशकस्य समुत्पत्तिः। अहो कुक्षण एव श्मशानभूमाविव गृध्रसमागमः प्रान्तभूमितः शकुनिः पाशकहस्तो हस्तिनापुरस्यान्तःपुरेऽभ्यगच्छत् प्रवेशावकाशम्। कलेः कर्मक्षेत्रे कपटताप्यपेक्षितमुपकरणम्। साम्राज्यस्य

राजसभायां राज्ञोऽनुमताः पुत्राः, पित्रादिष्टा एव पुत्राः, पित्रादिगुरुजनानां पुरत एव द्यूतक्रीडायां प्रसक्ताः, अनुगतभ्रातृतनयस्य पुत्रहितार्थिनो राज्ञो ज्येष्ठतातस्यादेशेन अभिप्रेतायां द्यूतक्रीडायां प्रसक्ताः। इच्छामय, त्वदीय-संसारलीलाभूमौ विचित्राभिनयसन्दर्शनमन्तरेण तदवबोधशक्तिं मादृशः क्षुद्रो जीवः कुतो वाधिगच्छेत् ?

महाराजस्य शान्तनोर्द्वितीयदारपरिग्रहादारभ्य सुहृद्द्यूते पाशकक्रीडनं यावत् कालप्रभावः शनैः परिवर्धमानः कुरुक्षेत्रमभिनीतवान्। कुरु-क्षेत्राभिनयस्य सुसम्पत्तयेऽन्यत्र कृतानि कालायोजनानि शनैः कुरुक्षेत्राभि-मुखान्यभवन्। राज्ञो गृहे आयोजनानां फलानि प्रजयावश्यमनुभवि-तव्यानि—राजा कालस्य कारणम्।

कालत्रयेऽप्यमितप्रभावो भगवान् व्यासः स्वावतारप्रयोजननिष्पाद-नाय यथाविधि सामग्रीं समाहृत्य भूभारहरणानन्तरं भगवद्वदनारविन्द-विगलितं कृष्णार्ज्जुनसंवादरूपं गीताशास्त्रं प्रचारयामास।

इत्थं च कलिकालशक्तौ प्राबल्यं दृढमूलत्वञ्चाधिगतायां तत्काल-समुत्पन्ना महापुरुषा अपि नैव प्रबभूवुः कालशक्तिं प्रतिहत्य सत्यं प्रति-ष्ठापयितुम्। श्रीभगवान् नरनारायणरूपेणावतीर्य युगप्रलयमध्यत एव युगधर्मस्यानुकूल्यं स्वीकृत्य गीताया महावाक्यानि प्राचीचरत्। योग्य-कर्षकेण योग्यक्षेत्रेषूप्तं बीजं स्वत एव यथाकालमङ्कुरितं क्रमेण पत्र-पुष्पफलभारावनतमहामहीरुहे परिणमति। गीताया अप्युदात्तं वचनं भारतस्य कर्मक्षेत्रे यथाकालम् आर्त्तानामवसन्नानां च जीवानां हृदया-काशे परिस्फुरत् कल्याणमेवावहेत्, निर्वाणोन्मुखो दीपः पुनः स्नेहेन सिक्तः पुनरपि प्रज्वलितोऽन्धकारं तिरयेत्। इत्थञ्च गीतायाः प्रयो-जनोपलब्धिर्गीतायाः पठनपाठनादिकञ्च लुप्तप्रायस्यार्यवर्णाश्रमसमाजस्य विलोपं प्रतिबध्नीयात्। धर्म्यसमाजस्य चेदृशीं पौनःपुनिकीं प्रतिष्ठा-मवसादमुखे जीवा अनुभविष्यन्ति। अवतीर्णस्य—युगधर्मस्थापनाय

नराकारेणावतीर्णस्य भगवतः कार्य्यं कदाप्यसाफल्येन नोपहन्येत यथाकालं नियतमेव साफल्यमधिगमिष्यति।

अवतारस्य प्राथमिके कर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समरसम्भाराः सम्भृताः। समागताश्च वीराः स्वाभीष्टं पक्षं परिगृह्य सज्जेषु रथेष्वस्त्राद्युपकरणैः साकं दर्शनीयदिव्यमूर्त्या प्रकाशमविन्दन्त।

युगे युगे नैमिषारण्यस्य पुण्यभूमौ गोष्ठ्यां समवेता महर्षयो जगतो हितार्थं शास्त्रार्थान् प्रचारयन्ति। भगवान् नरनारायणो मरणराज्ये द्वापरयुगावसानस्य परिचायकभूमौ पवित्रश्मशानस्थल्याः शस्त्रानलदग्धदीप्तवीरनिकरशरीरकान्तिपूरसमुद्भासितां दिङ्मण्डलीं प्रति भविष्यद्दृष्टिं विनिक्षिप्य निर्वाङ् निश्चलश्च स्थितः। क्षणं च गजानां बृंहितानि तुरगाणां ह्रेषणानि वीराणां बाह्वास्फोटनानि रथचक्राणां संक्रीडितानि रणतूर्याणां तुमुलारावः दिव्यानां च शङ्खानां गगनमेदिनीविदारी विषमो निनादः सर्वमेवैकपदे स्तब्धतामीयुः, मन्ये बलीयसोऽनेहसः सर्वङ्कषो वज्रनादः सर्वान् परिभूयात्मानं प्रत्यतिष्ठिपत्। तस्मिन्नेव च मुहूर्त्ते—अवश्यम्भाविनो व्यतिकरस्य सम्भारसमावेशावसरे वीरश्रोतृवृन्दानां पुरतः कुलपतेरिव कालनियन्तुः कृष्णस्य वदनकमलाद्विनिःसृता मकरन्दविन्दवो दक्षिणानिलवीजिता योग्याधारे रक्षिताः। त एव श्रीमद्भगवद्गीता—कलेः शास्त्रार्थप्रचारः।

कालस्य प्रभावः—कालस्य गतिरव्याहतैव। श्रीमतोऽर्जुनस्यापि चित्ताकाशे कालस्य छायापातः समजनि। प्राक्तनसुकृतिप्रभावेण जगद्गुरोः सर्वज्ञस्य भगवतः सान्निध्यात् तस्य प्रागदर्शनमभूत्। दृष्टश्च तेन—समरोऽयं वर्णाश्रमधर्मविलोपानुबन्धीति। एतेन च समाक्रान्तमस्य मानसं विषादेन। उक्तश्च तेन—गोविन्द नाहं योत्स्ये। लब्धावसरा धार्त्तराष्ट्रा मां रणे निहन्युश्चेन्निघ्नन्तु नाम इति।

संशयाकुलमानस इदानीमर्जुनः। यदा तावद् युद्धस्यास्य परिणामेन जगति विस्तारमासादयेत् कालस्य प्रभावः तदा न खलु युद्धमिदं

वैधकर्मतया युज्यते विनिर्देष्टुम्। यतो विधिबोधितं कर्म कदापि नैव संसाधयत्यहितं जगतः, प्रत्युत हितमेव नियतं सम्पादयति, प्रकृतेन पुनर्युद्धेन कथमपि कल्याणं नोपजन्यते। कुलस्त्रीणां च वैधव्येन व्यभिचारदोषस्य प्राबल्यात् समुत्पन्ना भविष्यत्कालीनाः प्रजाः, दूरे तावद् वार्त्ता वर्णाश्रमधर्मपालनस्य—वर्णाश्रमधर्मोचितैः संस्कारैरपि हीयेरन्। वर्णसङ्करोत्पन्नानां प्रज्ञा नैव प्रभवेत् पवित्रं वर्णाश्रमतत्त्वमवबोद्धुम्।

वर्णसाङ्कर्योत्पन्ना जीवा बुद्धिमन्तोऽपि कुटिलमतयो भविष्यन्ति। यद्यपि ते राजनीत्यादिषु जागतिककर्मजातेषु सविशेषामेव योग्यतां प्रकटयिष्यन्ति तथापि धर्मरहस्यविज्ञानाय नैव प्रभवेयुः। संशयदोलामधिरूढोऽर्जुन एवमेव विचिन्तयति, चिन्तयंश्च चिन्ताबीजं भगवते विज्ञाप्य यातनाव्यथितान्तःकरणस्य चाकाङ्क्षाः प्रकटय्य अनुमत्यपेक्षया सोत्कण्ठमुत्तरं प्रार्थयमानः स्थितः। इत ऊर्ध्वभाविनी प्रश्नोत्तरमालैव श्रीमद्भगवद्गीतेति प्रसिद्धा।

कर्म-चोदना

[निबन्धकः—के. ए. रामलिङ्ग-शास्त्री]

केयं कर्मचोदना नाम, कर्मणः सुकृत-दुष्कृतात्मकस्य चोदना प्रेरणा प्रवर्तना इति यावत्। अस्वतन्त्रोऽसौ जन्तुर्जननान्तरसम्पादितशुभाशुभकर्मफलोपभोगानुगुणम् उत्तमं च शरीरम् उपाददानः प्रकृतिपरवशः प्रतिक्षणं स्वीयवयोऽवस्था-चित्तवृत्त्यनुरूपं क्रीडनम् आतनोतीत्येतदतिरोहितमेव।

'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः॥

इति श्रीमद्भगवदुक्तेः,

'अवश्यमनुभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाऽशुभम्।
नाऽभुक्तं क्षीयते कर्म कल्प-कोटि-शतैरपि॥' इति स्मृतेश्च,

किंच,

'यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च
यावच्च यत्र च शुभाशुभमात्मकर्म।
तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च
तावच्च तत्र च विधातृ-वशादुपैति॥' इति नीतेश्च,

यद्यपि, बुद्धिपूर्वकारी सकलश्चेतनवर्गः 'सदा सुखं मे भूयात्' 'कदापि, दुःखं मा भूत्' इति सुखमात्रमेव सर्वदा सर्वथा अभिलषति, तथापि, जन्मान्तरीयपुण्य-पापानुरूपं सुखं च दुःखं च क्रमेण वा व्युत्क्रमेण वा अचिन्तितमेव आपतति। अहो! बलवती भवितव्यता—

'प्रायः शुभं च विदधात्यशुभं च जन्तोः।
सर्वङ्कषा भगवती भवितव्यतैव॥'

इति भवभूतिसुव्याहृतेः; 'अलङ्घ्या भवितव्यता' इति अभिनन्द-सूक्तेश्च;

'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयम् आत्मनः सुख-दुःखयोः।
ईश्वर-प्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा॥'

इति अभियुक्तसुभाषितात्; ईश्वरो न कमपि जीवं दुःखयति सुखयति वा स्वातन्त्र्येण। किं तर्हि? तत्तच्चेतनवर्गाणां प्रारब्धानु-सारमेव सुखं च दुःखं च अनुभावयतीति न ईश्वरस्य वैषम्यं वा नैर्घृण्यं वा जीव-वर्गेषु चिन्तनीयम्।

'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥'

'तत् सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्' इतिश्रुतिशीर्षोपदेशेन, 'आत्मा स भोक्तुः' इति श्रीमद्भगवत्पादीय-भाष्येण च यद्यपि जीवो नाम अयं न चिदात्मनो भिद्यते, तथापि बीजाङ्कुर-सदृशानादिभवसम्पादितप्रारब्ध-फलानुभवस्य मुक्तेषुवद् दुर्निवारत्वात्,

'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम्'

इत्युक्तरीत्या प्राणिजालानि जायन्ते च म्रियन्ते च, सुख्यन्ति च दुःख्यन्ति च ; शिशूनां शैशव-लीलायां सूक्ष्मेक्षिकया परिशीलितायाम्, सच्चिदानन्दमयत्वम् आत्मनः सम्यग् अवगम्यतैव। अपत्यपदवाच्यानि अमूनि जीवजालानि खलु द्वित्राणि सम्भूय दारुमयीः प्रतिबिम्बमयीर्वा देवताप्रतिमाः प्रतिष्ठाप्य भवनाङ्गने वा भवन-कुट्टिमे वा, स्फटिक-विद्रुमादिमालाभिरलङ्कृत्य वाद्यानि वादयित्वा घण्टां नादयित्वा गेयानि गायन्ति देवपूजां प्राह्णे च अपराह्णे च मध्याह्ने च किं बहुना सर्वदा च कुर्वन्ति, कर्पूरारात्रिकं दर्शयन्ति, नृत्यन्ति च ; शकटी रथ्यासु जवेन धावयन्ति, मण्डलीकुर्वन्ति, एकेन कृतं व्यायामं दृष्ट्वा अपरे च आरचयन्ति इति अनुभवसिद्धमिदं सर्वेषाम्। 'जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा…' इत्यादिश्रुतिरपि अमुमर्थं विशद-यत्येव। प्रतिसीरापिहिता नर्तक्यो नर्तकाश्च यथा किल हरिश्चन्द्र-नल-सनत्कुमारादिभूमिकाः चन्द्रवती-सीता-दमयन्त्यादिभूमिकाश्च धार-यन्तस्तत्तत्सन्दर्भानुगुणरसोचितभावविशेषैः सामाजिकानां हृदयानि कदाचिदाह्लादयन्ति, कदाचिद्रोदयन्ति, कदाचिद् विरञ्जयन्ति, कदा-चिन्मूर्च्छयन्ति, किङ्कर्तव्यतामूढानि च चमत्कुर्वन्ति, नन्वेवमेव अर्भक-वृन्दानि प्रतिसद्मं बालकेलीः कुर्वन्ति मातापित्रादिबन्धुजनान् सर्वान् प्रेक्षकान् परवशीकुर्वन्तीत्यहो अचिन्तनीयो भगवन्महिमा !

'भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे।
देवस्यैष स्वभावोऽयम् आप्त-कामस्य का स्पृहा ? ॥'

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादानां माण्डूक्यकारिकासूक्तेः।

इमानि तोक-निकुरम्बाणि चैतन्यानुप्रवेशपूर्वकजन्मग्रहणात् प्राक् कथम् आसन् ? अव्यक्तान्येव। मध्ये कियन्तंचित् कालं कथम् आसन् ? व्यक्तानि। येन केनचिन्निमित्तेन द्विहायनमात्रे त्रिहायणमात्रे वा वयसि अपमृत्युना अपहृतजीवितानि एतानि कथम् आसन् ? अव्यक्तान्येव। अत्र विविच्य वेदनीयं बहु विद्यते, तत्र का परिदेवना ?

'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे नैवं शोचितुमर्हसि॥
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय, नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही'॥

पुत्र-पौत्रादिबहुविधनामधेय-स्त्रीपुंसादिरूपधेयहायनद्वितय-त्रितयमात्र-प्राणधारणपर्याप्त-भागधेयभाजनानि अमूनि चिदानन्दमयस्य प्रतिबिम्बानि कनकमयानि सहसैव विलीयन्ते च, यत्र कुत्रापि तत्क्षणादेव उत्पद्यन्ते चेति वस्तुतत्त्वं परिशीलनीयं परीक्षकैः।

'यावद्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति, तावदायुः' इति श्रुतिशिखरव्याहृतेः जीवानां जन्म-मरणक्लेशाः सदैव सम्भवन्तीति विचिन्त्य, ऐहलौकिक-सुखसाधनतया परिगणितेभ्यः पुत्र-मित्र-कलत्र-पशु-धान्य-धनादिभ्यः पण्डितैर्विरक्तैर्भवितव्यम् इत्युपदिष्टप्रायम्। दिगन्तरलसत्कीर्तिरनन्तकवि-कुञ्जरो भारतचम्प्वाम्—

'धर्मभूरनुजैः साकं तद्गिरा तत्पुरं ययौ।
कर्म-चोदनया जीवः कायमन्यं विशन्निव॥'

इति वर्णयामास।

धर्मपुत्रो भीमादिभिः सोदरैः पितृव्य-वचनेन वारणावतंसं नाम नगरं प्रविवेश। यथा धर्मभूः जीवः विद्या-कर्म-वासनाद्यैः सह तद्गिरा = तस्य = परमात्मनः गिरा कर्म-चोदनया = कर्मणः सुकृत-दुष्कृतात्मकस्य कर्मणः चोदनया प्रेरणया प्रवर्त्तनया अन्यं देहं विशति, तादृशं हि तत्।

'कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः शाश्वतं फलमुत्तमम्।
रजसस्तु फलं दुःखम्, अज्ञानं तमसः फलम्॥'
'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः॥
तेषामादित्यवज् ज्ञानं प्रकाशयति तत् परम्।
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञान-निर्धूत-कल्मषाः॥'

"यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भाव-भावितः ॥'

'क्लेश-कर्म-विपाकाऽऽशयैरपरामृष्टः पुरुष-विशेष ईश्वरः'; तत्परामृष्टास्तु जीवाः ; अतोऽमीषां जीवानां कर्मबन्धोच्छेदार्थं 'वासुदेवः सर्वम्' इति भगवति वासुदेवे अनन्यभावनारूपिणी भक्तिः कर्तव्या सर्वैर्जीवैरिति शुभम् अयनम् उपदिश्यते ।

'न वासुदेव-भक्तानाम् अशुभं विद्यते क्वचित् ।
जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-भयं वाऽप्युपजायते ॥'

इति सर्वं समञ्जसम् ॥

समालोचनम्

सर्वलक्षणसंग्रहः । भिक्षुगौरीशङ्करेण संगृहीतः । तृतीयावृत्तिः । प्राप्तिस्थानम्—श्रीमती मनभरी देवी । ग्राम—पुट्री, पोष्ट्—जामालपुर, जिला—हिसार Vill. Puttri, P. O. Jamalpur. Dist. Hissar, Punjab. मूल्यम्—सार्धचतुराणकमात्रम् ।

"ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः । लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः ॥" इति "लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः" इति च लक्षणानां महानेवोपयोगः प्रदर्शितः शास्त्रकृद्भिः । अत्र च सुमनोहरे ग्रन्थे तत्तत्तन्त्रप्रसिद्धानां पदार्थानामकारादिक्रमेणोपनिबद्धानां सुबहूनि लक्षणानि सन्निविष्टानि । अतिमात्रमुपकारकमिदं पुस्तकं सर्वेषामेव संस्कृतभाषानुशीलिनां विशेषतश्च दर्शनशास्त्रे सम्यगकृतश्रमाणां व्युत्पित्सूनाम् । ईदृशमुपयोगावहं स्वल्पमूल्यञ्च पुस्तकं नैवापरं प्रत्यक्षीकृतमस्माभिरिति निर्मायमेव ब्रूमः । न्यायकोशादयश्च व्युत्पन्नजनमात्रोपकारका बहुमूल्याश्च नैव पार्यन्ते संग्रहीतुं सर्वैः । इदं पुनः सारतमञ्च

मिततमञ्च २७०० लक्षणसंग्रहात्मकं पुस्तकं केवलं सार्धचतुराणकमूल्यमिति सुशकमेव सर्वैरधिगन्तुम्। वाचकमहोदयानामवगमायात्रत्यानि द्वित्राणि लक्षणानि प्रदर्श्यन्ते—

"**उपलक्षणत्वम्**—स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम्, स्वार्थबोधकत्वे सतीतरार्थबोधकत्वम् वा २ स्वासम्बन्धिविशेष्यकेतरबुद्धिजनकत्वम् ३ कादाचित्कत्वे सति व्यावर्त्तकत्वम्, यथा काकादिकं देवदत्तगृहादेः।"

"**भाष्यम्**—सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥

सागरादिवर्णनस्य भाष्यत्वव्यावृत्तये सूत्रार्थैरिति पदवृत्तिव्यावृत्तये वाक्यैरिति, वार्त्तिकस्य तत्त्वनिरासाय सूत्रानुसारिभिरिति, वृत्तेस्तत्त्वव्यावृत्यर्थमुक्तं स्वपदानीति।"

एतावतैव शक्येत विस्पष्टमवबोद्धुं पुस्तकस्यास्य परमोपादेयत्वम्। यद्यपि क्वचिदत्र किञ्चित् स्खलितमुपलभ्यते (यथा—१०५पृष्ठस्थपादटीकायां 'रमिष्ये' इति पदम्) तथापि न तावता ग्रन्थस्यास्य लेशतोऽप्यपकर्षः, प्रत्युत प्रतिपृष्ठं प्रोद्भासमानानामुत्कर्षनिकराणां समुज्ज्वलीकरणमेव सिध्यति। अतिमात्रप्रशंसनीयोऽयमुद्यमो भिक्षुश्रीगौरीशङ्करस्य च श्रीमत्या मनभरीदेव्याश्च इति तौ सहस्रशः साधुवादानर्हतः। अवश्यं संगृह्यतां पुस्तकमिदं वाचकमहाभागैरिति शिवम्।

शम्भुचर्योपदेशः। बि, ए, बि, एल, बिरुदविभूषितेन श्रीमता महालिङ्गशास्त्रिणा विरचितः। प्राप्तिस्थानम्—3, Madhavapuram, Mylapore, Madras. मूल्यमाणकचतुष्टयम्।

के, एम्, वेङ्कटरमणिमहोदयविरचितस्य A day with Sambhuसमाख्यस्य पुस्तकस्य संस्कृतपद्यात्मकोऽनुवादोऽयम्। अत्र च कस्यचन बालकस्य प्रत्यूषसि शय्यात्यागत आरभ्य उषश्चर्या नदीचर्या स्नानचर्या जपचर्या भुक्तिचर्या छात्रचर्या उद्यानचर्या रात्रिचर्या अहिंसा

चर्या च मनोहरतमया भङ्ग्या समुपवर्णिताः। भाषाया माधुर्येण, उपदेशानां गुरुत्वेन भूमिकायाश्च गाम्भीर्येणातिमात्रं हृदयहारीदं पुस्तकमवश्यमेव पठनीयं बालकैरस्मद्देशीयैः। अत्रत्यस्य नदीवर्णनस्य समास्वाद्यतां रसः सहृदयैः—

एहि शम्भो नदीं यावः पुण्यां ग्रामविसर्पिणीम्।
या नः पूरयते क्षेत्रवापीकूपजलाशयान्॥
वन्दस्व सरितं देवीं सायं प्रातः समाहितः।
पुनाति सा नः संहृत्य बाह्याभ्यन्तरमामयम्॥
अस्याः शृणु कथां शम्भो मर्त्यधर्मानुसारिणीम्।
नानाचित्रचरित्राढ्या दीव्यत्येषा हि भूतले॥
जाता संलालिता यैषा दरीपर्वतपालिषु।
प्राप्तसंक्रमणा स्निग्धच्छायासु वनभूमिषु॥
आदौ बुद्बुदमात्राभा कुतोऽप्यारब्धनिर्गमा।
स्पन्दमाना नदीभूय शनैर्निर्याति सारणी॥
लङ्घयन्ती ततो वेगाद् गिरीनपि दरीरपि।
धावत्युत्पतति क्रीडत्यद्रिकूटात् पतत्यपि॥
सा प्रगत्य प्रगत्यैव कटकेष्ववरोहणी।
मध्येमार्गगतैरन्यैरासारैः समुपेयुषी॥
विशालसुभगाकारा प्रवहन्ती भुवस्तले।
प्रविशत्यध्वनि ग्रामान् क्रीडासक्तकुमारकान्॥
एवं वितीर्य लोकानां जलं सस्यविवर्धनम्।
नदी सिन्धुमवाप्नोति सुता मातुरिवाङ्कम्॥
आढ्यं दरिद्रमथवा पूतं पातकिनं च वा।
सा पुनात्यविशेषेण ग्रामे ग्रामे पुरे पुरे॥
नद्याः शुभाया इव ते जीवयात्रा प्रवाहिणी।
शम्भो परोपकारेण सार्थक्यं गन्तुमर्हति॥

अतिमात्रं रमणीयेऽप्यस्मिन् वर्णने "प्रविशत्यध्वनि ग्रामान् क्रीडासक्तकुमारकान्" "नदी सिन्धुमवाप्नोति सुता मातुरिवाङ्कम्" "उषस्युत्थानशीलं त्वामधिगन्तुं प्रियं मम" इत्यादीनि पदजातानि समुद्वेजयन्त्येव मानसानि सहृदयानाम्। आशास्यते च संस्करणान्तरे सुदूरमुत्सारयेयुरिमान् महालिङ्गशास्त्रिमहाभागा इति।

विषमपरिणयम्। श्रीमद्गजेन्द्रशङ्करलालशङ्करपाण्ड्ये एम्-ए, बी टी विरचितं पञ्चाङ्कात्मकं नाटकम्। ग्रन्थकृतैव रेवाकाण्टा एजेन्सी देवगड बारीयातः प्रकाशितम्। मूल्यं द्वादशाणकाः।

नवीनामेव रीतिमनुसृत्य विरचितमिदं वियोगान्तं पञ्चाङ्कं नाटकं पाण्ड्येमहाभागेन। यद्यप्यत्रत्यमाख्यानवस्तु वैचित्र्यावहं तथाप्यापादचूडं च्युतसंस्कृतिदोषदूषितत्वात् सर्वथानुपादेयमिदं सहृदयानाम्। यच्च ग्रन्थादौ ग्रन्थकृता विज्ञापितम्—"न वयं पाणिन्यादिव्याकरणस्याध्येतारः। न वास्माकमाधुनिकरूढ्यनुसारेण कृतसंस्कृतभाषाध्ययनेन भाषासंस्कारः सुलभः। तथा ये केऽपि दोषाः पण्डितजनानां दृष्टिपथं गता भवेयुस्ते तस्येरन्नित्यत्र न कश्चित् संशयोऽस्माकं हृदये वर्त्तते" इति। अत्र प्रथमत एतदेव वक्तव्यं न खलु विशुद्धतया संस्कृतभाषया प्रबन्धादिविरचने पाणिन्यादिप्राचीनव्याकरणज्ञानमपेक्ष्यते। भाण्डारकरमहोदयविरचितं ग्रन्थद्वितयमाप्टेमहोदयप्रणीतं च पुस्तकमधीत्यापि बहुभिः संस्कृतभाषायां व्युत्पत्तिरधिगतेति बहुशः प्रत्यक्षीकृतमस्माभिः। किञ्च, रसापकर्षकत्वमेव दोषाणां दूषकताबीजम्। प्रतिपदं चेच्छन्दोभङ्गेन वा लक्षणाननुगतपदप्रयोगेण वा विधेयाविमर्शादिना वा रसस्यापायो वापकर्षो वा तर्हि को वा व्युत्पन्नः पठिता तादृशप्रबन्धाध्ययने मनो बध्नीयात्, अव्युत्पन्नाः पुनर्बालाः प्रमादसहस्रदूषितस्येदृशस्य पुस्तकस्याध्ययनेन प्रामादिकानेव प्रयोगान् साधुतयाऽऽकलयेयुरिति तेषां महती हानिः। अत्रत्याश्च दोषा भूयांसश्च गरीयांसश्चेति न शक्यन्त उपेक्षितुम्। उक्तञ्च महाकविना माघेन—

मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ।
क्रियासमभिहारेण विराध्यन्तं क्षमेत कः ॥

आशास्यते चेत ऊर्ध्वं ग्रन्थकृता व्युत्पत्तिसमासादनाय प्रयास आस्थास्यते केनापि वा संस्कृतभाषाभिज्ञेन सुहृदा शोधयित्वा ग्रन्था मुद्रापयिष्यन्ते इति ।

यद्यपि लघीयस्यानया पत्रिकया न शक्यन्ते सर्वे दोषाः प्रकटयितुं तथापि ग्रन्थकृतस्तद्बान्धवानाञ्च प्रत्ययार्थं केचनात्र प्रदर्श्यन्ते ।

तृतीयपृष्ठे "स अस्यां दृढबद्धभावः" इत्यत्र सोऽस्यामित्यपेक्ष्यते । पञ्चमे पृष्ठे "प्रवर्तत अहो" इत्यत्र प्रवर्त्ततेऽहो इति पाठ्यम् । सप्तमे पृष्ठे "हस्तपादौ"इत्यत्र समाहारेण भाव्यम् । श्लोकानां प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोश्च चरणयोः सति सम्भवे सन्धिः करणीय इति दिङ्मात्रं प्रदर्शितम् ।

यद्यपि प्रायेण नोपलभ्यन्ते संस्कृतसाहित्ये वियोगान्तानि नाटकानि, यद्यपि च जागर्ति भामहवचनम्—

नायकं प्रागुपन्यस्य वंशवीर्यश्रुतादिभिः ।
न तस्यैव वधं ब्रूयादन्योत्कर्षाभिधित्सया ॥

इति, तथापि प्राक्तनकर्मपरिपाकवशेन निखिलगुणगणोपेतानामपि जनानां क्लेशस्य पराभवस्य वधस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षस्य च प्रयत्नसहस्रेणाप्यपलपितुमशक्यत्वात्, वियोगान्तनाटकानामेव दुरात्मदुश्चेष्टितप्रदर्शनद्वारा पापाचरणेषु प्रद्वेषबुद्धिसमुत्पादकत्वाज्जनमानसानां च निर्णेजकत्वाद् वियोगान्तनाटकविषये नास्माकं कापि विप्रतिपत्तिः परं पित्रा स्वहस्तेन विषपायनेन पुत्त्र्या घातनं न खलु सम्भवकोटिं प्रवेष्टुमीष्ट इति नो बुद्धिरिति शिवम् ।

मीमांसादर्शनम्

(पूर्वानुवृत्तम्)

[तै॰ ब्रा॰ १।६।५] इत्येवमादयस्तेषु सन्देहः—किं स्तुतिस्तेषां कार्यम् उत हेतुरिति ? किं प्राप्तम् ? हेतुः स्यादन्नकरणं होमस्य।

नन्वप्रसिद्धे कार्य्यकारणभावे न हेतूपदेशः। सत्यम् एवं लोके, विधायिष्यते तु वचनेन वेदे। शूर्पेण होमे कर्त्तव्येऽन्नकरणं हेतुरित्युप-

---

निगमात् संशयमाह—**तेष्विति**। विमर्शपूर्वकं **हेतु**रिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञां व्याचष्टे—**किमित्यादिना। होमस्य** होमसम्बन्धस्य इत्यर्थः। अत्र च पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रात् "अपूर्वत्वात्" इति हेत्वाकर्षार्थः सौत्रो 'वा'शब्दः, स च भाष्यकृता **स्यात्** इत्यनेनैव व्याख्यातः। यद्यपि 'शूर्पेण जुहोति' इति वर्तमानापदेशस्यार्थवादविधुरस्याविधायकत्वात् अर्थवादतयोपयुक्तस्य च 'तेन हि' इत्यादेः पूर्वाधिकरणन्यायेन वाक्यभेदेन पुनर्हेतुविधित्वासम्भवाद् अविहिते शूर्पहोमसम्बन्धे निर्विषयस्य हेतुविधानस्यासम्भवः, तथापि होमकर्तव्यताया वाक्यान्तरसिद्धत्वाच्छूर्पहोमसम्बन्धस्य शूर्पेणेत्यस्मादवगतेः, अनुष्ठानस्य च प्रयोगविधिनासिद्धेर्विध्यभावान्नार्थवादत्वम्, नाप्यानर्थक्यम्। "तेन ह्यन्नम्" इति शूर्पहोमसम्बन्धे अन्नकरणत्वरूपहेत्वपदेशान्यथानुपपत्त्या यद् यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यमिति विधिवाक्यानुमापकत्वात् अस्त्येति भावः।

ननु गृहीतव्याप्तिकस्य लोके हेतुत्वेन व्यपदेशात्, अन्नकरणत्वस्य च होमसम्बन्धेन सहागृहीतव्याप्तिकत्वात् कथं हेतुत्वमिति "स्यात्" इति सूत्रावयवं निरस्याशङ्कामाह—**नन्विति**। अत्र क्रियासामान्यवाचिना करोतिना ज्ञानाख्यः क्रियाविशेषो लक्ष्यते, तेन कार्यं गम्यं कारणं च गमकम्। गम्यगमकशब्दयोश्च कृदन्तत्वात् तत्परेण भावप्रत्ययेन सम्बन्धाभिधायिना भवितव्यम् "कृत्तद्धितसमासेषु सम्बन्धाभिधानं त्वतल्भ्याम्" इति स्मरणात्*, सम्बन्धस्य च कारकाणां क्रियोत्पादनशक्तिरूपत्वात् तस्याश्च व्याप्यव्यापकव्यवहारहेतुत्वेन व्याप्तिरूपत्वात् कार्यकारणभावशब्देन व्याप्तिर्गीयते। तेन व्याप्तिरूपे तस्मिन्नसिद्धे कथं हेतुव्यपदेश इत्यर्थः। **लोके** हेतुव्यवहारात्

---

* "कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनान्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यभिचरितसम्बन्धेभ्यः" इति वार्त्तिकवचनमिति मीमांसकादीनां भ्रममपाकुर्वता दीक्षितमहाभागेन वचनस्यास्य भर्तृहरिनिर्मितत्वं प्रतिपादितं "कृत्तद्धितसमासेभ्यः" इति कारिकायाम्।

दिश्यते। किं प्रयोजनम्? अन्यदपि दर्वीपिठराद्यन्नकरणं यत् तेनापि नाम कथं होमः क्रियेतेति? कुतः? तस्याप्यन्नक्रियायामर्थवत्ता। शक्यते च तेनाप्यन्नं कर्त्तुम्। एतद्धि क्रियत इत्युच्यते। न हि वर्त्तमानकालः कश्चिदस्ति यस्यायं प्रतिनिर्द्देशः। हेतौ च श्रुतिः शब्दः,

---

पूर्वमेव प्रमाणान्तरेण व्याप्तिसिद्धिरपेक्ष्यत एव, **वेदे तु** सिद्धवद्धेत्वपदेशान्यथानुपपत्तिकल्पितेन यद् यदन्नकरणं तेन तेन होतव्यम् इति **वचनेन** कार्यकारणभावस्य सम्बन्धो **विधायिष्यते** प्रतिपादयिष्यत इति सूत्रावयवेन परिहरति—**सत्यमित्यादिना**।

हेतुः स्यादित्यनेनोक्तमुपसंहरति—**शूर्पेणेति**। अत्र च समस्तस्य केवलहेतुपरत्वात् तदन्यथानुपपत्तिकल्पितसर्वान्नकरणसाधनत्वविधिप्राप्तत्वेन शूर्पस्य तच्छ्रुतेरवयुत्यानुवादत्वात् उपलक्षणार्थं शूर्पग्रहणम्, तेन शूर्पेणान्येन वा होमे कर्तव्य इत्यर्थः।

ननु "शूर्पेण जुहोति" इति श्रुतं विधिं परित्यज्य शूर्पश्रुतेरुपलक्षणार्थत्वं चाश्रित्य "तेन ह्यन्नम्" इति हेतुनिर्देशान्यथानुपपत्त्याऽश्रुतविधिकल्पने किं प्रयोजनमिति पृच्छति—**किमिति**। उत्तरम्—**अन्यदपीति**। शास्त्रस्य महाविषयत्वं तेन यस्य कस्यचिदन्नकरणस्य सर्वदा लाभात् पुरुषस्यानुष्ठानसौकर्य्यं प्रयोजनमिति भावः।

ननु शूर्पश्रुतेरुपलक्षणार्थत्वेऽपि **तेने**ति साधकतमार्थया तृतीयया कथं दर्व्यादीनां करणत्वप्राप्तिस्तेषामसाधकतमत्वादिति चोदयति—**कुत इति**। "अर्थवत्त्व"पदव्याख्यानेन परिहरति—**तस्यापीति**। दर्व्यादेरप्यन्नक्रियायामुपयोगमात्रमस्त्येवेत्यर्थः। तथापि **तेने**ति तृतीयोक्तसाधकतमत्वासिद्धिरित्याशङ्क्योपपत्तिपदं व्याचष्टे—**शक्यते चेति**। नात्र **तेने**ति साधकतमत्वमभिप्रेतं किन्तु लाङ्गलाद्यपेक्षया दर्व्यादीनामन्तरङ्गसाधनत्वम्, तावन्मात्रेण तृतीयोपपत्तिरिति भावः। यद्वा पूर्वभाष्य एवार्थवत्त्वपदेनापेक्षितं करणत्वं तृतीयालम्बनमभिधाय **क्रियत** इति वर्तमानक्रियतया**पदिष्टस्य** कथं होमसम्बन्धे हेतुत्वमुच्यते एकस्य युगपत् क्रियाद्वयायोगात् इत्याशङ्क्य "उपपत्ति"पदं व्याचष्टे—**शक्यते चेति**। अत्र **क्रियत** इति करोतिना तच्छक्तिमुपलक्ष्यैतस्यावर्तमानत्वमभिधीयते। अथवा लटा भूतभविष्यद्वाचिनोः लुङ्लटोः अर्थः क्रियायामेव लक्ष्यते, उभयथापि **तेनान्नं क्रियते** कर्तुं शक्यत इति, **अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्यामित्युपपत्तिशब्देनोक्त**मित्यर्थः।

ननु करोत्यादेर्मुख्यार्थपरित्यागेन लाक्षणिकार्थत्वं कस्मादाश्रीयते, तत्राह—**एतद्धीति**। कर्तुं शक्यत्वम्। तत्र हेतुः—**नहीति**। 'यस्मान्न **वर्त्तमानक्रियाकालः कश्चिद्**दर्व्यादिहोमसाधनम् **अस्ति यस्या**र्थस्यायं क्रियत इति **प्रतिनिर्द्देशो** व्यपदेशः तस्माल्लक्षणाश्रयणम्'इति योजना। यदा तु "वर्त्तमानः काल" इति पाठः तदा नहि

स्तुतौ लक्षणा। यदि य दर्वीपिठरादि न साक्षादन्नं करोतीति नान्नकरणमित्युच्यते, व्यर्थे तस्मिन् शूर्पस्तुतिरनर्थिका स्यात्। शूर्पमपि हि न साक्षादन्नं करोतीति तेन विनार्थेन शूर्पस्य स्तुतिर्नोपपद्यते ॥ २६ ॥

स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥ २७ ॥

न त्वेतदस्ति शब्दपूर्वकोऽयमर्थोऽन्नकरणं हेतुरिति। शब्दश्चान्नकरणं शूर्पहोमे हेतुरित्याह, न च दर्वीपिठरहोमे, तेन शब्दपूर्वं शूर्पं न च दर्वीपिठरादेसोदना ॥ २७ ॥

वर्त्तमानकालोऽन्नक्रियाया अस्मिन् प्रयोगे सम्भवति होमसाधनत्वानुपपत्तेः यस्य क्रिया इति प्रतिनिर्देश इति योज्यम्। एवम् "अर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम्" इति व्याख्यातम्। "अर्थवत्त्वम्" अन्यथा व्याचष्टे—**हेतौ चेति**। **शब्दो** हि-शब्दः **स्तुता**विति। सर्वजनाभिमतेनान्नकरणत्वेन प्राशस्त्यं लक्ष्यत इत्यर्थः।

ननु त्वत्पक्षेऽपि साधकतमार्थतृतीययापेक्षितसाधनत्वस्य क्त्वा शक्तिर्वर्तमानत्वस्य लटा वा भूतभविष्यत्त्वयोर्लक्षणापद्येतेत्याशङ्क्य सिद्धान्तेऽपि शूर्पविषये सा तुल्येति वक्तुं "व्यर्थे स्तुतिः—" इति सूत्रं तस्यार्थं सकलपूर्वपक्षसंकलनायात्रैवाह—**यदि चेति**। **व्यर्थे तस्मि**न्निति दर्व्यादेः साधकतमत्वाद्यभावेनार्थशून्ये तस्मिन् हेतौ शूर्पेऽपि तदभावेन **स्तुतिरनर्थिका स्यादि**त्यर्थः। एतदेव विवृणोति—**शूर्पमपीति**। तेन साधकतमत्वादिना विनेत्यर्थः।

स्तुतिस्त्विति। सिद्धान्तसूत्रम्। तत्र तु-शब्दार्थमाह—**[न तु] एतदिति**। हेतुपरत्वम्। "शब्दपूर्वत्वात्"इति व्याचष्टे—**शब्देति**। अन्नकरणत्वस्य होमहेतुताया मानान्तरागोचरत्वादिति भावः। ततः किमित्यत आह—**शब्दश्चेति। शूर्पहोमे** शूर्पेण होमे कर्त्तव्य इत्यर्थः। शूर्पेणेति तृतीयाश्रुत्या शूर्पस्य होमकरणत्वावगमादानुमानिकदर्व्याद्यप्राप्तेः होमस्य च शूर्पेण निराकाङ्क्षत्वाच्छूर्पहोम एव हेतुत्वमित्यर्थः। * तथाप्यन्नकरणत्वस्य शूर्पहोमसम्बन्धे हेतुत्वमेवेत्याशङ्क्य "शूर्पेण जुहोति" इति विधिसिद्धत्वेन हेत्वनपेक्षत्वात् स्तुतित्वमेवेति **स्तुतिरिति** सूत्रावयवो योज्यः। निगमनतया सूत्रशेषं योजयति—**तेनेति**। यस्माच्छब्दपूर्वकं शूर्पस्य करणत्वं यस्माच्च हेत्वपदेशस्य स्तुतित्वेनोपपत्तिः तस्माच्छूर्पश्रुतिविरोधाद्धेत्वपदेशानुपपत्त्यभावाच्च न दर्वीपिठरादेर्होमसाधनत्वचोदना तदनुमानमित्यर्थः। न च शूर्पश्रुतिरवयुत्यानुवादत्वान्न होमकरणत्वपरेति वाच्यम्, विध्युद्देशपातिन्यास्तस्यास्तदपेक्षितहोमकरणसमर्पकत्वे सम्भवत्यनुवादत्वकल्पनानुपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

---

* शूर्पेणेति तावत् करणविभक्तिश्रुत्यैवावरुद्धो होमो नानुमानिकबाधविकल्पसमुच्चयान् प्रतिपद्यते इति तन्त्रवार्त्तिकम्।

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥

इति पुनर्यदुक्तं तत् परिहर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद् यथा लोके ॥ २९ ॥

अस्मत्पक्षेऽर्थोऽस्ति। वाक्यशेषो हि स विधेस्तदा भवति। संवादश्च स्तुतिवचनत्वं तेन यथा वयं शूर्पेणान्नं क्रियमाणं जानीमस्तथा शूर्पेणान्नं क्रियत इत्यवगम्यते। तदा चावर्तमानं स्तोतुं वर्तमानमित्युपदिशति। त्वत्पक्ष एष दोषो यस्य ते हेतुर्विधिः। विधौ हि न परशब्दार्थः* प्रतीयते। न च वर्तमानमुपदिशन् वेदः शक्यमर्थं विदध्यात्।

ननु शूर्पविषयेऽपि साधकतमत्वक्रियावर्तमानत्वाद्यर्थाभावात् कथं स्तुतित्वमिति "व्यर्थे स्तुतिः" इति सूत्रार्थस्य पूर्वमुक्तत्वादनुभाषणार्थम् एतत् सूत्रमिति व्याचष्टे—**इति पुनरिति**। तस्य परिहारयोग्यतामाह—**तदिति** ॥ २८ ॥

सूत्रेण परिहरति—**अर्थस्त्विति**। "तु"-शब्दः शङ्काव्यावर्त्तकः। "अर्थ"-शब्दं व्याचष्टे—**अस्मत्पक्ष इति**। **अर्थो**ऽन्नकरणत्वादिरूपः। कुत इत्याशङ्क्य "विधिशेषत्वात्" इति व्याचष्टे—**वाक्येति**। तेन व्रीह्यादिः सर्वनाम्ना परामृष्टः। सत्यपि विधिशेषत्वे कथमर्थसत्त्वेत्याशङ्क्याह **संवादश्चेति**। विधिशेषतया स्तुतिवचनत्वे चानुवादत्वेन भवितव्यम्, अनुवादश्च मानान्तरसिद्धस्यैवेत्यर्थः। तथापि किमित्याशङ्क्य "यथा लोके" इति व्याचष्टे—**तेनेति**। "शूर्पेण क्रियते" इति श्रुत्या संकीर्त्यत इति अवगम्यत इत्यर्थः। एवमुपयोगित्वमात्रं करणविभक्त्यर्थमभिधाय वर्तमानान्नक्रियात्वाभिधानमुपपादयति—**तदा चेति**। तथा **अवर्तमानम्** अप्यन्नक्रियायोगित्वं शूर्पं **स्तोतुं वर्तमानं व्यपदिशति** श्रुतिरित्यर्थः। "अर्थस्तु विधिशेषत्वात्" इत्यस्य व्यतिरेकं दर्शयन् परपक्षे दोषमाह—**त्वत्पक्ष इति**। **एष इति**। मुख्यत्वाद्यग्रह इति। तत्रापि कथं तदग्रहो दोषस्तत्राह—**यस्येति**। **विधिर**ज्ञातज्ञापनं **हेतु**र्विधिवादित्वात् तवेत्यर्थः।

विधित्वेऽपि कुतो दोषापत्तिरित्यत आह—**विधौ हीति**।

न **परस्या**न्यस्य **शब्दस्यार्थः** प्रयोजनतया प्रतीयत इत्यर्थः। लक्षणायां हि परशब्दार्थः प्रयोजनं भवति। विधिपक्षे त्वपूर्वार्थविषयत्वान्न लक्षणा युक्तेत्याशयः। भवतु तर्हि मुख्यार्थत्वमत आह—**न हीति**। **वर्तमाना**न्नक्रियं साधकतमं च **उपदिशन् वेद** इत्यर्थः। एकक्रियाविशिष्टस्य शूर्पादेस्तदैव क्रियान्तरायोगात् साधकतमेन च पाकादिना होतुमशक्यत्वादिति भावः।

---

* मुद्रितेषु पुस्तकेषु परः शब्दार्थ इति पाठः।

अस्मत्पक्षे त्वेष परशब्दः परत्र वर्तते यथा लोके बलवान् देवदत्तो यज्ञदत्तादीन् प्रसहत इति। प्रकृष्टबलेऽपि बलवच्छब्दो वर्तमानो न सिंहं शार्दूलं वापेक्ष्य प्रयुज्यते, ये देवदत्तात्तु निकृष्टबलास्तानपेक्ष्य भवति। एवं "तेन ह्यन्नं क्रियते" इति प्रकृष्टान्नकरणेन संस्तवः शूर्पस्य निकृष्टान्यन्यान्यन्नकरणान्यपेक्ष्य भविष्यति ॥ २९ ॥

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात् सामान्यादिति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

यद्यपि च भवेदन्नकरणं हेतुर्दर्वीपिठरप्रकाराणां तथापि शूर्प एवावतिष्ठेत। शब्दादन्नकरणं हेतुरिति विज्ञायते। शब्दश्च शूर्पस्याह न दर्वीपिठरादीनाम्।

ननु त्वत्पक्षेऽपि मुख्यार्थाभ्युपगमे विरोधः, लक्षणाभ्युपगमे तु स एव दोष इत्याशङ्क्य लाक्षणिक एवार्थः स्वीकर्तव्यः विधिशेषत्वेनानुवादतया प्रमाणान्तरानुसारिण्या लक्षणाया अप्यदोषत्वादित्य[न्यथा] सूत्रयोजनं मत्वाह—**अस्मत्पक्ष** इति। तत्रापि "यथा लोके" इति व्याचष्टे—**यथा लोक इति**। "बलवच्छब्दः प्रकृष्टबले वर्तमानोऽपि" इति सम्बन्धः। यद्यपि भूम्नोऽतिशायनस्य च मतुवर्थत्वाद् विशेषाभिधानाच्च सर्वेभ्यः प्रकृष्टबलत्वं शब्दशक्त्या प्रतीयते, तथापि सिंहादीनामधिकबलत्वावगमान्न तदपेक्ष्यापि बलवति प्रयुक्तः। किन्तु देवदत्तान्निकृष्टबलानपेक्ष्य अधिकबले देवदत्ते स्तुत्यर्थलक्षणया प्रयुक्त इत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति**। शूर्पस्यापि लाङ्गलाद्यपेक्षया प्रकृष्टस्यैवात्यन्तप्रकृष्टत्वेन स्तुतिः 'तेन' इत्यादिना क्रियत इत्यर्थः ॥ २९ ॥

अभ्युपगम्यापि हेतुपरत्वं न दर्व्यादौ प्रसङ्ग इत्याह—**यदि च हेतुरिति**। "यदि च"त्यादिसूत्रभागं व्याचष्टे—**यद्यपि चेति**। **दर्वीपिठरप्रकाराणां** दर्वीपिठरजातीयानाम् **अन्नकरणत्वं हेतुर्यद्यपि भवेत्** तथापि स हेतुः **शूर्प एव व्यवतिष्ठेते**त्यन्वयः। **दर्वीपिठरप्रकाराणाम्** इत्यनेनात्यन्तसाधकतमत्वाभावेऽपि दर्व्यादिसाधारणं साधकतमत्वरूपं करणत्वं शूर्पस्य दर्शितम्।

ननु कथं शूर्पगतमेवान्नकरणत्वं हेतुः स्यादित्याशङ्क्य "निर्देशात्" इति सूत्रभागं व्याचष्टे—**शब्दादिति**। न त्वकरणत्वसत्तामात्रेणेत्यर्थः। हेतोः शब्दनिर्दिष्टत्वे सत्यपि कथं व्यवस्थेत्यत आह—**शब्दश्चेति**। शूर्पगतस्यान्नकरणत्वस्यैव हेतुत्व-

तद्धि निर्दिश्यते यस्माच्छूर्पेणान्नं क्रियते, तस्माच्छूर्पेण जुहोतीति। यथा यस्माद्बलवदुपध्मातोऽग्निस्तेन मे गृहं दग्धमिति नानग्निरपि बलवदुपध्मातो दहतीति गम्यते। अथ मतं येन येनान्नं क्रियते प्रणाड्या शूर्पादन्येनापि, तेन तेनापि होमः क्रियत इति। अव्यवस्था विधीनां स्यान्न केनचित्। प्रणाड्यान्नं क्रियते। तत्र यावदुक्तं स्याज्जुहोतीति, तावदेवान्नकरणेन जुहोतीति। अस्मत्पक्षे पुनः शूर्पं स्तूयते। तेन ह्यन्नं क्रियते इति वृत्तान्तान्वाख्यानं न च वृत्तान्तज्ञापनाय, किं तर्हि प्ररोचनायैव। तस्माद्धेतुवन्निगदस्यापि स्तुतिरेव कार्यमिति ॥ ३० ॥

माहेत्यर्थः। कथमिदमवगम्यते तत्राह—**तद्धीति**। शूर्पं हि होमसम्बन्धितया **निर्दिश्यते** प्रतिज्ञायत इत्यर्थः। अन्यस्मिंश्च प्रतिज्ञाते अन्यगतस्य हेतुत्वायोगात् शूर्पगतमेवान्नकरणत्वं हेतुरिति भावः।

तत्र सिद्धं वाक्यार्थमाह—**यस्मादिति**। "**शूर्पेण जुहोती**"ति इति। तेन वाक्यार्थः सिद्धो भवतीति शेषः।

ननु 'यस्माद् धूमवान् पर्वतस्तस्मादग्निमान्' इत्यादौ यथा न पर्वतगतत्वं विशेषणमादाय हेतुत्वं तद्वदिह किं न स्यादित्याशङ्क्य नेदं सामान्यतो दृष्टम्, किन्तु विशेषतो दृष्टम् अत उदाहरति—**यथेति**। न ह्यत्र बलवदुपध्मातत्वमात्रं गृहदाहकत्वे हेतुः, शङ्खादेरपि प्रसङ्गात्, तेनाग्निगतत्वेन विशेषितत्वं तद्वदत्रापीति भावः। "सामान्यादिति चेत्" इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—**अथ मतमिति**। **अन्येन** दर्व्यादिनेत्यर्थः। **तेनेति** तृतीया। सर्वनामार्थस्य शूर्पस्य बाधादन्नकरणत्वमात्रं हेतुः स्यादिति शङ्कार्थः। सूत्रशेषेणोत्तरमाह—**अव्यवस्थेति**। 'तथा सती'ति शेषः। अतिप्रसङ्गं विवृणोति—**न केनचिदिति**। सर्वेणापि यथाकथञ्चित् क्रियत इत्यर्थः। तत्र च विधिवैयर्थ्यमित्याह—**तत्रेति**। जुहोतीत्युक्तेऽपि येन केनचिद्धोतव्यमिति तावत् प्रतीयते। अन्नकरणेनेत्युक्तेऽपि सर्वस्यान्नकरणत्वात् सर्वेण च होतुमशक्यत्वाद् येन केनचिदित्येव प्रतीयते, ततो विधिरनर्थकः स्यादिति प्रत्ययस्यैव बाधः। तस्माद्धेतुत्वाभ्युपगमेऽपि शूर्पगतमेवान्नकरणत्वं हेतुरिति भावः। एवमभ्युपगम्यापि हेतुत्वं व्यवस्थामुक्त्वाभ्युपगमं त्यजन् स्वपक्षे हेत्वनभिधानात् हि-शब्दानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति—**अस्मत्पक्ष इति**। प्रसिद्धान्नकरणत्वाभिधानेन स्तुत्यर्थो **हि**शब्द इत्यर्थः।

ननु कथमस्य स्तुतिपरत्वं वृत्तान्तपरत्वप्रतीतेरित्यत आह—**वृत्तान्तेति**। वृत्तान्तस्य

तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ क॥

अथेदानीं किं विवक्षितवचना मन्त्रा उताविवक्षितवचनाः? किमर्थ-प्रकाशनेन यागस्योपकुर्वन्ति, उतोच्चारणमात्रेणेति? यद्युच्चारणमात्रेण, तदा न नियोगतो "बर्हिर्देवसदनं दामि" इत्येष बर्हिर्लवने विनियुज्येत। अभिधानेन चेत्, प्रकरणेन विज्ञाताङ्गभावो नान्यत्रोपकर्तुं शक्नोतीत्यन्तरेणापि वचनं बर्हिर्लवन एव विनियुज्येतेति। तदेवमवगच्छामः। उच्चारणमात्रेणैवोपकुर्वन्तीति। कुतः? "तदर्थशास्त्रात्"।

मानान्तरसिद्धतया तज्ज्ञानेऽनुप्रयोगात् स्तुतिपरत्वमेव वाक्यस्यावगम्यते इत्यर्थः। तस्माद् विधिवन्निगदानामिवैषामपि स्तुतिपरत्वमेवेत्यधिकरणार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। शूर्पस्यापि मुख्यकरणत्वाभावाद् विधौ च लक्षणायोगात् हेतुत्वानुपपत्तेरिति। **इतिः** अधिकरणसमाप्तिं द्योतयति ॥ ३० ॥

सङ्गतिं वदन् विषयसंशयौ दर्शयति—**अथेत्यादिना। इति**-शब्दादूर्ध्वं 'विचार्य्यते' इत्यध्याहारः। अत्र धर्मप्रमाणभूतविध्येकवाक्यतयार्थवादप्रामाण्येऽभिहिते सति, अविवक्षितार्थत्वेन मन्त्राणां तदन्तर्भावादप्रामाण्यहेतुप्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षवादिना प्रत्यवस्थानादस्यार्थवादविचारसङ्गतिः **अथ**शब्देनोक्ता। "कोऽर्थवादः? को वा न" इति कोष्ठशोधनिकात्मकस्याधिकरणद्वयस्यार्थवादाधिकरणशेषत्वादव्यवधायकत्वम्——**इदानीम्** इत्यनेन दर्शितम्। प्रकरणान्तरत्वाच्चास्य समनन्तरसङ्गत्यभावो न दोषाय। **विवक्षितम्** अनन्यपरं **वचनम्** अर्थाभिधानं येषां ते तथा। अत्र चार्थवतामपि वाक्यानामुभयथा प्रयोगदर्शनात् संशयः। विवक्षितवचनत्वमपि मन्त्राणां न विधित्वेन स्तुतित्वेन वा किन्तु विहितार्थप्रकाशकतया अनुष्ठानाङ्गत्वेनेति दर्शयन् संशयं विवृणोति—**किमर्थेति**। विनानुष्ठेयार्थस्मृत्येति नात्र चोऽर्थः। पूर्वोत्तरपक्षप्रयोजनमाह—**यद्युच्चारणेति**। पूर्वपक्षे सामान्यविनियोगस्य प्रकरणसिद्धत्वेऽपि यस्य "बर्हिर्देवसदनं दामि" इत्यादेर्विशेषविनियोगश्रुत्यभावस्तस्य नियोगतो बर्हिर्लवनादौ प्रयोगोऽप्रमाणमिति कर्मविशेषानादरेण यत्र क्वचन प्रयोगप्रसङ्गः।

सिद्धान्ते तु—सिद्धे सामान्यविनियोगे सामर्थ्यादेव विशेषविनियोगसिद्धेः, अन्तरेणापि वचनं कर्मविशेषादरः फलमित्यर्थः। **तत्र** एवं विचारे सतीत्यर्थः। ***एतदिति** मन्त्रोपकारकत्वम्। **एवमि**त्युक्तमुपकारकत्वप्रकारमाह—**उच्चारणेति**। यद्यपि कर्मकालप्रयोज्यानामपि मन्त्राणामर्थाभिधानार्थता प्रतीयते तथापि ध्यानादिनापि अनुतिष्ठा-

यदभिधानसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैनं शास्त्रं निबध्नाति "उरुप्रथा उरु प्रथस्व [वा-स० १।२२] इति पुरोडाशं प्रथयति" इति वचनमिदमनर्थकं यद्यर्थाभिधानेनोपकुर्वन्ति। अथोच्चारणमात्रेण, ततो वक्तव्यो विनियोगः, उक्तश्च। अतो नार्थाभिधानेन। यथा साक्षः पुरुषः परेण चेन्नीयते नूनमक्षिभ्यां न पश्यतीति गम्यते।

नन्वर्थवादार्थं भविष्यतीति चेत्, न हि। येन विधीयते तस्य वाक्यशेषोऽर्थवाद इत्युक्तम्। न च निरपेक्षेण विहितेऽर्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनं क्रियते। अतो नार्थवादार्थं वचनम्। तथाऽभ्रयादानसमर्था मन्त्राः

सितार्थस्मृतिसिद्धेरभिधानार्थत्वेऽपि अदृष्टकल्पनासाम्यादुच्चारणाभिधानार्थत्वसन्देहः उच्चारणं विनार्थप्रत्ययासिद्धेः प्राथम्यावश्यकत्वाभ्याम् उच्चारणार्थतैव न्याय्येति भावः।

एवं न्यायबलेन मन्त्रमात्रस्यादृष्टार्थतामुक्त्वा तद्विशेषेषु लिङ्गबलेनापि तद्वक्तुं पृच्छति—**कुत इति**। सूत्रेणोत्तरमाह—**तदर्थेति**। यस्मिन्नर्थे मन्त्रस्याभिधानसामर्थ्यं तस्मिन्नेव विनियोजकशास्त्रदर्शनान्न सामर्थ्यं विनियोजकमिति व्याचष्टे—**यदिति**। यद्यपि परिहारसूत्रक्रमानुरोधेनास्मिन् सूत्रे अभ्र्यादानशास्त्रमारभ्योदाहर्तव्यं तथापि कथञ्चिदुदाहृतैरपि प्रकृतमन्त्रानर्थक्यसिद्धेः व्यत्यासेनोपन्यास इत्यवगन्तव्यम्।

ननु सामर्थ्यस्यापि दर्शनात् कथं शास्त्रस्यैव विनियोजकत्वमत आह—**वचनमिति**। **इदमिति** वचनस्य प्रत्यक्षत्वाभिधानेनार्थाभिधानेनापकारस्य प्रतिपन्नत्वेनानादेयत्वं सूचयति। उच्चारणोपकारत्वपक्षे तु विनियोजकान्तराभावात् शास्त्रमर्थवदित्याह—**अथेति**। न च विनियोगे विगानम् इति वदन् **इदमि**त्युक्तं विवृणोति—**उक्तश्चेति**। नार्थाभिधानेनोपकुर्वन्तीत्यनुषङ्गः। मन्त्ररूपालोचनायामपि परेण विनियोगं दृष्ट्वा तदभावं प्रत्येष्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**तद् यथेति**। साक्षत्वं च प्रतिभासतो न वस्तुतः। लिङ्गप्रकरणानुमितमन्त्रविधिस्तुल्यर्थत्वेनाप्यर्थवत्त्वान्नानर्थकमिति चोदयति—**नन्विति**। परिहरति—**न हीति**। तत्र हेतु**र्यथेति येनेति**। विधिनैकवाक्यत्वमर्थवत्त्वे कारणमुक्तम् अर्थवादाधिकरणे इत्यर्थः। ततः किमत आह—**न चेति**। मन्त्रलिङ्गेन प्रकरणेन वा कल्पितस्य विनियोगविधेः स्वात्मसमीपे अर्थवादमपश्यतः स्वयमेव प्ररोचनाशक्त्याविर्भावेण निवृत्तापेक्षत्वान्न दूरस्थया स्तुत्या प्रयोजनमित्यर्थः। फलितमाह—**अत इति**। इह तु शास्त्रस्यार्थवादत्वाभावेऽपि गुणविधित्वमस्त्विति शङ्कां निराकर्तुमस्यैव सूत्रस्योदाहरणान्तरमाह—**तथेति**। **अभ्र्यादानसमर्था** अभ्र्यादानाभिधानसमर्था इत्यर्थः।

कलिकाता—ओरियेण्टाल सिरिज

१। **युक्तिकल्पतरुः**—महाराजश्रीभोजविरचितः। पण्डितश्रीईश्वरचन्द्रशास्त्रिसांख्य-वेदान्त-न्याय-दर्शनतीर्थेन संशोधितः। अत्र राजनीतिः, गृह-दुर्ग-नगरादिनिर्म्माणम्, छत्र-ध्वजचामरालङ्कारादिनिर्णयः, मणिरत्नाश्वगजादिपरीक्षा, शस्त्र-नौका-यानादिलक्षणानि च सविशेषं निरूपितानीति तत्तद्विषयमनुसन्धित्सूनां महोपयोगोऽयं ग्रन्थः—२॥०)

२। **चाणक्यराजनीतिशास्त्रम्**—विद्दर-जोहान् फ्यान् म्यानेन-कृताङ्गलभूमिका-समेतम्—॥৵०

३। **मुक्ताफलम्**—वोपदेवविरचितम् हेमाद्रिकृतटीकासहितम् वैष्णवानामत्युपादेय-तया परिगृहीतं भागवततत्त्वरत्नमिदं डाः श्रीनरेन्द्रनाथ-लाहा, पि-एइच. डि. लिखित-वृहदाङ्गलभूमिकया समलङ्कृतम्, खण्डद्वयात्मकम्—६)

४। **चाणक्यकथा**—रविनर्त्तकविरचिता। विशाखदत्तकृत-मुद्राराक्षससंवादिनीयं कथा सुललितपद्यमयी (द्वितीयाङ्कनावृत्तिः)—१)

५। **वक्रोक्तिजीवितम्**—श्रीराजानककुन्तलविरचितं स्वोपज्ञवृत्तिसमेतमतिप्रमाणभूत-मलङ्कारशास्त्रम्, डाः श्रीसुशीलकुमार दे, डि. लिट्. महोदयेन संशोधितम्—३॥०)

६। **पद्मपुराणम्**—स्वर्गखण्डस्य पञ्चाध्यायात्मक-शकुन्तलोपाख्यानम् पातालखण्डस्यैका-दशाध्यायात्मक-रघुवंशवर्णनञ्चात्र वङ्गदेशोपलब्धहस्तलिखितमादर्शमाश्रित्य संशोधितमध्या-पक-श्रीहरदत्तशर्म्मणा सुवृहदाङ्गलभाषामयभूमिकायां प्रमाणीकृतञ्च कालिदासीयशकुन्तल-रघुवंशयोर्वीजभूतत्वं पद्मपुराणस्य—२)

७। **जयमङ्गला**—श्रीशङ्कराचार्य्यविरचिता। ईश्वरकृष्णकृतसांख्यसप्ततिग्रन्थस्य टीकेयं डाः श्रीहरदत्तशर्म्मणा संशोधिता—२)

८। **योगचिन्तामणिः**—श्रीशिवानन्दसरस्वतीकृतिरतिप्राचीनो ग्रन्थोऽयं योगशास्त्रा-म्बुधिरिति शक्यते वक्तुम्—३)

९। **ब्रह्मसूत्रम्**—শ্রীমদ্ভাগবতভাষ্যসমেতম্। "অর্থোঽয়ং ব্রহ্মসূত্রাণাং শ্রীমদ্ভাগ-বতাভিধঃ" ইতি গারুড়বচনস্য যাথার্থ্যং প্রদিদর্শয়িষতা পণ্ডিত-শ্রীহরিদাস-বিদ্যাবাগীশেনাত্র শ্রীমদ্ভাগবতগ্রন্থাদুদ্ধৃতা গ্রন্থাংশা ব্রহ্মসূত্রভাষ্যতয়া নিরূপিতাঃ, ব্রহ্মসূত্রাণি চ বঙ্গভাষয়া বিশেষেণ ব্যাখ্যাতানি—২॥০

Reg. No. C. 1073.
Vol. XV, No. 12.] [March, 1933.

१८५४ शकीये चैत्रे १५श-वर्षस्य १२श-संख्या

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—

श्रीक्षितीशचन्द्र-चट्टोपाध्यायः

सह-सम्पादकः—

श्रीउपेन्द्रमोहन-सांख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्, वार्षिकमूल्यम्—३\ रूप्यकत्रयम्
श्यामबाजार, कलिकाता। Foreign price—7s.

Printed and Published by
Durgamohan Kavya-Sankhya-Puranatirtha, M.A.
The Sanskrit Sahitya Parishad, Shyambazar, Calcutta.
Printed at
Metropolitan Printing and Publishing House, Limited,
56, Dhurrumtalla Street, Calcutta.

EXTRACTS FROM OPINIONS

ON

PAVANADUTAM

Edited by—Prof. Chintaharan Chakravarti, Kavyatirtha, M.A.

(Published by the Sanskrit Sahitya Parishad.

Price—As. 12, for members—As. 10.)

Indian Antiquary—Vol. LVI, December, 1927, p. 234 :—

"It is a great improvement upon its predecessor......... The editing and publishing of the poem are both creditable and we congratulate Mr. Chakravarti on the result of his labours."

Calcutta Review—October, 1927, pp. 124-125 :—

"......He has tried to correct many of the inaccuracies found in the earlier version.......On the whole, the book has been excellently edited and we can congratulate the author on his success.........."

Modern Review—June, 1928 :—

"......The editor has collated all the available materials including the version published by the late M. Chakravarti in the J.A.S.B. and has added his useful introduction discussing all the issues about the poet and his work, and short notes in Sanskrit on difficult words and pharses. The different readings and emendations are generally happy. The collection of the verses of the poet from the anthologies will be found useful. We congratulate the editor and the Sanskrit Sahitya Parishat on the reliable edition of the poem."

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

इयं संस्कृत-साहित्य-परिषत् प्रतिभा रवेः।
भावालोकैर्मनःपद्मं प्रकाशयतु धीमताम्॥

April, 1933 | १८५४ शकीये चैत्रे १५श-वर्षस्य १२श-संख्या | Vol. XV. No. 12.

आत्मकारकः

[निबन्धकः—ज्योतिर्वाचस्पतिः]

प्रायेण हि ज्यौतिषिका अस्मद्देशीया लग्नस्य ग्रहाणां च तत्तद्राशिस्थितिमेवावलम्ब्य प्रवर्तन्ते कुण्डलीविचारे। यत्र कुत्रापि लग्नं भवतु ततो द्वितीयं राशिं द्वितीयं भावं तृतीयं च राशिं तृतीयं भावं परिकल्प्य द्वितीयराशिस्थितं च ग्रहं द्वितीयभावस्थं तृतीयराशिस्थितं च ग्रहं तृतीयभावावस्थितमाकलय्य क्रमेण फलानि ब्रुवते। तथाहि कस्यचिन्न्-त्मेषोदये जन्म, तर्हि मेषस्थं ग्रहं लग्नस्थं वृषस्थं द्वितीयस्थं कन्यास्थं षष्ठस्थं मन्यन्ते, मङ्गलञ्च लग्नाष्टमाधिपतिं शुक्रं द्वितीयसप्तमाधिपं शनैश्चरञ्च दशमैकादशाधिपतिं समाकलयन्ति। यद्यपि प्रायेण सर्वेष्वपि ज्योतिर्ग्रन्थेषु भावसाधनप्रणाली विस्तरतः समुपनिबद्धा, तथापि ज्योतिर्वित्सु स्वल्पैरेव व्यवहारकाले तस्या उपयोगः क्रियते, भूयांस एव विचारावसरे विहाय भावान् राशीनेव समनुगृह्णन्ति, लग्नाद्द्वितीयादिस्थानस्थितानेव ग्रहान् द्वितीयादिभावस्थान् मन्यन्ते। यैस्तावत् परमार्थत एव ज्योतिषशास्त्रे व्युत्पत्तिरधिगता विजानन्त्येव ते भावस्पष्टानि ग्रहस्पष्टानि च विचारस्य

जीवितमेव इति, परं तैरपि बहुत्र सर्वं विपर्यास्यते, बहुष्वेव स्थलेषु विंशोत्तर्य्या दशाया अष्टोत्तर्याश्च दशाया विचारस्य नियमा भावविचारेऽपि प्रवर्त्त्य सर्वं विप्लाव्यते, तेन च प्रसरन्ति बहवो विप्रतिपत्तयः। केचन हि भावविचारेऽपि दशाविचारविषयकं ग्रहाणां पारिभाषिकं शुभाशुभत्व-मतिदिशन्ति, केचन पुनः परित्यज्य राशीन् सर्वथा भावानेव समवलम्ब्य विचारायोद्युञ्जते। एतत् सर्वं राशिग्रहभावतत्त्वानाकलनविजृम्भितमेव। यद्यप्येतदापाततोऽप्रकृतं प्रतिभाति तथापि विस्तरेणोच्यते, राश्यादिविषयकं यथार्थज्ञानमन्तरेणात्मकारकस्य—अन्ततो गत्वा मत्प्रतिपादितस्यात्म-कारकस्य तत्त्वावबोधो दुःसम्पाद इति।

न खलु राशिविषये ग्रहविषये वोपलभ्यते विशेषतो मतविभेदो दैवज्ञानां प्राच्यानाम्। ते हि नाक्षत्रं राशिं—निरयनं राशिमेव राशिं व्यपदिशन्ति। यद्यपि प्रतीच्यैर्गणकैरत्र प्रत्यवस्थीयते तथापि नात्र तदिदानीं विचारणीयमित्युपेक्ष्यते। मदीयेऽस्मिन् प्रबन्धे सर्वत्र राशिशब्देन निरयनराशिरेव ग्राह्यः ग्रहशब्देन च विज्ञाताविज्ञाताः सर्वे ग्रहा रविचन्द्र-राहुकेतवश्चावबोद्धव्याः।

न खलु भावविषये कस्मिन्नपि ज्योतिर्ग्रन्थे विस्पष्टमुपवर्णनं मयोपलक्षितम्। प्रायेण प्राच्येषु पाश्चात्त्येषु च प्रबन्धेषु भावमधिकृत्य यद् यदुपनिबद्धं तस्य सर्वस्यालोचनेन महान् बुद्धिविभ्रम एवोपजायते इति मे मतिः। केषाञ्चन स्थलानामध्ययनेन भावा राशय एव विस्तृताः, एकस्या राशेर्बिन्दुविशेषादारभ्य तदुत्तरवर्त्तिनो राशेस्तमेव बिन्दुमभिव्याप्यावस्थिता इति प्रतीतिरुपजायते, स्थलान्तरस्य पुनरालोचनेन बिन्दुपरिमिता एव भावा इति भवति प्रत्ययः। भावस्पष्टनिर्धारणाय यास्तावत् प्रणाल्यः समुद्भावितास्तासामनुशीलनेन भावानां बिन्दुरूपत्वमेवावधार्यते, भावस्य बिन्दुव्यतिरिक्तत्वे च भावस्पष्टशब्दस्यैवानर्थक्यमापतेत्। भावग्रहयो-र्दृष्टिसम्बन्धस्यापि मूले कुठारः समर्प्येत। एवञ्च वाचकस्य मानसे भावमधिकृत्य पारमार्थिकी कापि प्रतीतिर्नैव प्रभवति पदं निधातुम्।

प्रतीच्येषु निबन्धेषु भावविशेषस्पष्टादारभ्य तद्द्वितीयभावस्पष्टं यावत् स एव भाव इति निर्धारितम्। तथाहि सिंहस्य विंशतितमेंऽशे लग्नश्चेत्, द्वैतीयीकस्य च भावस्य कन्याया ऊनविंशेंऽशेऽवस्थितिवशात्, कुजस्य च कन्यायाः पञ्चमांशे समवस्थानं तर्हि पाश्चात्त्यमतेन मङ्गलस्य लग्न एवावस्थानं बोद्धव्यम्, प्राच्यमतेन तु कुजस्य द्वितीयभावेऽवस्थितिरायाति, भावस्पष्टानां भावमध्यविन्दुत्वाभ्युपगमात् भावद्वितयमध्यविन्दोश्च भावसन्धितया व्यपदेशात्। अत एव प्रकृते कन्यायाः ४° ३०″ कलायामेव लग्नभावस्यावसानम्, तत एवारभ्य द्वितीयभावस्य प्रवृत्तिः।

एवं च जाग्रति मतविरोधे ज्योतिःशास्त्रस्य समूलकत्वमेव संशयदोलामधिरोहति। न खलु एकस्यामेव कुण्डल्यामेकस्यैव ग्रहस्य युगपल्लग्ने द्वितीये चावस्थितिः कथमपि सम्भवति। अत एवात्र मूले कोऽपि प्रमादो वर्तत इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम्। एतत्तु नितरामाश्चर्यास्पदं यद् यद्यपि पञ्चाशद् वर्षाणि ज्योतिःशास्त्रचर्चाऽऽङ्गलशिक्षासंस्कृतमतीनां मध्ये प्रचलिता तथापि कस्यापि दृष्टिर्विपर्ययेऽस्मिन्न निपतितेति।

वस्तुतस्तु भावा बिन्द्वात्मका एव। येषां हि गणितशास्त्रे स्वल्पोऽपि प्रवेशस्तैरवश्यमभ्युपगम्येत न खलु भावा बिन्दुव्यतिरिक्ता इति। इदानीं के तावदिमे बिन्दव इति विचार्यते। मम मतेन कालविशेषे स्थानविशेषे यैस्तावद् द्वादशभिर्बिन्दुभिः पृथिव्या राशिचक्रस्य प्रभावोऽनुभूयते त एव द्वादश बिन्दवस्तत्कालीना भावबिन्दवः। येषां च ग्रहनक्षत्राणां प्रभावो द्वादशस्वमीषु बिन्दुषु निपतति त एव तदानीं पृथिव्या उपरि स्वीयं प्रभावं विस्तारयितुं प्रभवन्ति, यस्य च ग्रहस्य नक्षत्रस्य वा यावान् प्रभावः (अल्पीयान वा भूयान वा) भावबिन्दुविशेषस्योपरि वर्तत तावानेव प्रभावः काले तस्मिन् पृथिव्यास्तस्मिन् स्थानेऽभिव्यज्येत। तदानीन्तनस्य च जातकस्याप्युपरि ग्रहनक्षत्राणां प्रभावस्तेनैव क्रमेण निपतति। अत्र चोपपत्तौ विशेषतोऽवधातव्यं वाचकमहाभागैः, उपरिष्टादात्मकारकग्रहमधिकृत्य यद् यद् वक्ष्यते तस्य सर्वस्यैव मूलमिति।

स्मर्यतां तावज्जैमिनीयं सूत्रम्—"आत्माधिकः कलादिभिर्नभोगः सप्तानामष्टानां वा" इति। सूत्रस्यास्यायमेव सरलोऽर्थः—राहुवर्जं सप्तसु ग्रहेषु राह्वन्तर्भावेण वाष्टसु ग्रहेषु यस्य ग्रहस्य कलानां सर्वत आधिक्यं स एवात्मकारको बोद्धव्य इति। टीकाकृद्भिश्चैतदन्यथैव व्याख्यातम्। तन्मतेन ग्रहाणां स्पष्टेषु यस्य ग्रहस्यांशाधिक्यं स एवात्मकारक इति। तथाच नीलकण्ठेन स्वरचितसुबोधिन्याख्यायां व्याख्यायामुक्तम्—"कलाया आदयः अंशाः तैः अंशैः अंशादिभिरिति यावत्" इति। वाराणसीस्थहिन्दुविश्व-विद्यालयाध्यापकेन विद्वद्वर्येण रामरतनझामहोदयेनापि स्वप्रणीतायां टीकायाम् "कलादिभिः कलाशब्दस्याप्यंशवाचकत्वाद् अंशादिभिः" इति विलिखितम्। एतदुपष्टम्भकतया च तेनोक्तम्—वृद्धवाक्ये भागशब्देनांशपदस्य प्रसिद्धत्वा-दृषिणा कलादिभिरित्युक्तम् इति। अत्र वृद्धः पराशरः ऋषिश्च जैमिनिः इति बोद्धव्यम्। एवञ्च यद्यपि जैमिनिना महर्षिणा महता कण्ठेन कलादि-भिरित्युद्घोषितं सर्वैरेव टीकाकृद्भिरत्र तथापि कलाशब्दस्यांशपरत्वप्रतिपादने महानेवाग्रहः प्रकटितः। मम त्वेतद् विसदृशमिव प्रतिभाति। जैमिनिना हि विनैवायासमंशादिभिरिति व्यलेखिष्यत तथा चेत्तेनामंस्यत। तेन तु तदकृत्वा कलादिभिरिति विस्पष्टमेवोक्तम्। अत्रैतदपि विचारणीयं यत "स ईष्टे बन्धमोक्षयोः" इत्येव तेनात्मकारकस्य लक्षणं व्यधायि। एते-नात्मकारकस्य जातकभाग्यनियन्तृत्वं कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुञ्च सामर्थ्यं सर्वथा सिध्यति। यस्य ग्रहस्य स्पष्टाधिक्यं स एवात्मकारक इति स्वीकारे यदा यदा प्रातरारभ्याऽऽसायमेकस्यैव ग्रहस्य स्पष्टाधिक्यं तदा क्षितितले वर्तमानाना-मखिलानामेव प्राणिनामेकस्यैव ग्रहस्यात्मकारकत्वादर्थाद् बन्धमोक्ष-नियन्त्रकत्वात् सर्वेषामेव प्रायेण फलानामैक्यं स्यात्। एतत् प्रत्यक्षविरुद्ध-मेव। अत एव सर्वथाऽसमीचीनमेवेदं मतमिति मे प्रतिभाति। मम मतेन न खलु महर्षिणा जैमिनिनात्र कलाशब्दो भावस्पष्टांशार्थतया प्रयुक्तः, किन्तु चयबलक्षयबलापरपर्य्यायिभावस्थितिबलार्थे एव प्रयुक्तः। यस्तावद् ग्रहः सर्वथा भावबिन्दोरुपर्येवावतिष्ठते तस्य षष्टिकलापरिमितं पूर्णं बलम्।

यथा यथा च ग्रहस्य भावविन्दुतो दूरेऽवस्थितिस्तथा तथा बलस्याप्यल्पीयस्त्वम्। "आत्माधिकः कलादिभिर्नभोगः" इत्यस्य "यो नाम ग्रहो भावविन्दोरासन्नतमः, चयबलेन क्षयबलेन वा यस्य कलाधिक्यं स एवात्मकारकः" इत्यर्थश्चेत् परिकल्प्यते तर्ह्येकतस्तावत् क्लिष्टकल्पनादोषनिर्मुक्तिरपरतश्च सूत्रस्य सङ्गतार्थत्वं सिध्यति। यां कामपि प्रमादपरिशून्यां कुण्डलीमादाय प्रचलितया प्रणाल्या मदुद्भावितया चानया प्रणाल्या विचारयन्तः सर्व एव प्रतिपद्येरन् सूत्रस्य मदुक्त एवार्थः समीचीनः टीकाकृतकल्पितश्च प्रामादिक इति।

विषयमिमधिकृत्य वङ्गभाषया मया पुस्तकमेकं प्रणीयते, तच्चाचिरादेव ज्योतिषपरिपत्तः प्रकाशयिष्यते। तत्रात्मकारकस्य ग्रहस्य तत्तद्राशिसमवस्थानफलानि विस्तरेणोपवर्णयिष्यन्ते। मया सहस्रशः प्रणाल्या एतस्याः प्रयोगः परीक्षितः, जन्मकालस्य पञ्चपनिमेषतारतम्येन ग्रहसंस्थानस्य लग्नस्य चाविशिष्टत्वेऽप्यात्मकारकग्रहपरिवृत्तितः सुमहान् फलविभेदः केन वा न प्रत्यक्षीकृतः ? अत एव सानुनयं सम्प्रार्थ्यते, भवन्तोऽपि परीक्षन्तां प्रणालीमिमां ततश्च प्रतिपन्ना एतस्या याथार्थ्यं सुदूरमुत्सार्यतां प्रचलिता प्रणालीति शिवम्।

उद्भटश्लोकौ

तात वाभट मा रोदीः कर्मणां गतिरीदृशी।
दुषधातोरिवास्माकं दोषसम्पत्तये गुणाः॥
निजपतिराद्यः प्रणयी हरिर्द्वितीयः करोमि किं गोपि।
शृणु सखि पाणिनिसूत्रं विप्रतिषेधे परं कार्यम्॥

यज्ञेश्वरस्य यज्ञः*

[निबन्धिका—श्रीमती तुहिनिका देवी काव्यतीर्थः बि-ए]

एकदा खलु यज्ञेश्वरस्यार्थिकी परिस्थितिः शोभनैवासीत्। अधुना तु जीर्णभग्नेष्टकालयं भेकभुजङ्गाजिनापत्रादिषु समर्प्य भगवद्गीतासाहचर्येण पर्णशालायामसौ कालं नयति। एकादशभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं तस्य कन्यकैकाऽजायत। तदानीं खलु वंशस्य सौभाग्यचन्द्रमाः कलामात्रशेषः संवृत्तः। अत एव साकूतं कन्यायाः कमलेति नाम व्यधायि। कदाचित् कौशलेनानेन चपलां श्रियं दुहितृरूपेण गृहे संस्थापयितुं प्रभवेदिति। न खलूपायेनानेन लक्ष्मीर्बन्धनमुपागमत्, परं कन्याया आनने स्वां सुषमां समर्पितवती। यत् सत्यं परमरमणीयासौ बाला।

न खलु कन्याविवाहमधिकृत्य यज्ञेश्वरस्य हृदये कदापि दुरधिरोहिण्याऽऽशया पदमकारि। समीपवर्तिने यस्मै कस्मा अपि सत्पात्राय कन्यकां प्रतिपादयितुमसौ सज्ज आसीत्। परं तस्य ज्येष्ठतातपत्नी "न खलु परममप्रेमास्पदं कमलां धनिगृहमन्तरेणान्यत्र प्रयच्छेयमि"ति गृहीतव्रतासीत्। तस्याः स्वीयमल्पं वित्तमासीत्, सत्पात्रं चेल्लभ्येत तर्हि तत् प्रदीयेतेत्यस्याः सङ्कल्पः।

अन्ततश्च ज्येष्ठतातपत्न्या प्रणोदितो यज्ञेश्वरः शास्त्राध्ययनध्वनिमुखरं शान्तरसास्पदं पल्लीगृहं परित्यज्य पात्रान्वेषणाय निःसृतः राजसाहीपत्तने च सम्बन्धिनः कस्यचन व्यवहाराजीवस्य सद्मन्याश्रयं परिजग्राह।

अस्य च व्यवहाराजीवस्योपजीव्य आसीद् भूस्वामी गौरचन्द्रचतुर्धुरीणः। तस्य चैक एव तनूजो विभूतिभूषणोऽस्यैव व्यवहाराजीवस्याध्यक्ष्येण पाठशालायामधीयन्नासीत्। कदा तावत् तरुणेनानेन बालिकासौ सन्दृष्टा तद् भगवान् प्रजापतिरेव विजानाति।

---

* कविसम्राजो रवीन्द्रनाथठाकुरमहोदयस्याख्यानस्यानुवादः।

परं प्रजापतेः कौशलं कथं वा यज्ञेश्वरोऽवबुध्येत। अत एव विभूतिगता कापि दुराशा कदापि तस्य मानसे नोदयमविन्दत। शान्तप्रकृतेर्यज्ञेश्वरस्याऽऽशाप्यल्पीयसी, साहसमप्यल्पम्। विभूतिसदृशस्तरुणस्तस्य जामाता स्यादिति कथमपि सम्भाव्यतया न तस्य प्रत्यभासत।

व्यवहाराजीवस्य प्रयत्नेन नातिसुन्दरस्य कस्यचन पात्रस्य वार्तोपलब्धा। मा तावद् वर्ततां तस्य बुद्धिवैभवं वित्तवैभवं तस्यास्त्येव। यद्यपि तेनैकापि परीक्षा न दत्ता, तथापि राजकोषे ३२७५सम्मितः करः प्रदीयते।

अथैकदा पात्रपक्षीयाः समागत्य कन्याग्रहणे सम्मतिं ज्ञापयित्वा नानाविधानि मृष्टान्नान्यभुञ्जत। ततश्च नातिचिरमागत्य विभूतिभूषणेन समाकर्णितोऽयं वृत्तान्तः। हर्षातिरेकेण यज्ञेश्वरस्तमपि मृष्टान्नानि भोजयितुमुदयुङ्क्त। परं क्षुधाया निरतिशयमसद्भावं विज्ञाप्य विभूतिः किमपि नोपायुङ्क्त, केनापि साकं सम्यक्तया संकथादिकमपि नाकरोत्, गृहमेव प्रत्यावर्तत।

तस्मिन्नेव दिने सायं व्यवहाराजीवमहोदयेन विभूतिसकाशात् पत्रमेकमधिगतम्। तस्य च तात्पर्यमिदमेव यदतिमात्रं रुचिता मे यज्ञेश्वरस्य दुहिता, अहञ्च तां परिणेतुं भृशमुत्सुक इति। व्यवहाराजीवोऽचिन्तयत्, अहो विषममिदमापतितम्। गौरसुन्दरमहोदयेन मंस्यते मयैव स्वबान्धवतनयया तस्य पुत्रस्य परिणयसम्पादनार्थं कौशलं क्रियते इति।

ततश्च ससम्भ्रममसौ यज्ञेश्वरं स्वं देशं प्रेषयामास, पूर्वोक्तेन च पात्रेण सह विवाहस्य दिवसं यावच्छक्यं सन्निकृष्टं व्यधात्। विभूतिश्चाहूय परिदर्शकमहोदयेन सनिर्बन्धमुक्तम्, न खलु विद्याभ्यासं वर्जयित्वा विषयान्तरे लेशतोऽप्यभिनिवेष्टव्यमिति। तदाकर्ण्य क्रोधाच्चतुर्गुणं ववृधे तस्य संरम्भः।

यावच्च विवाहस्य समुद्योगः प्रचलति तावदेकदा यज्ञेश्वरस्य पर्णकुटीरं विभूतिभूषणः स्वयमेव सम्प्राप्तः। यज्ञेश्वरेण ससम्भ्रममुक्तम्—एह्येहि

वत्स, एहि इति। परं कुत्र वाऽऽसनं देयं किं वा भोज्यमुपनेयमिति नालमासीन्निर्धारयितुम्। कुतो वात्र नाटोरनिर्मितानि मृष्टान्नानि।

स्नानात् पूर्वं भवनवेदिकायामुपविश्य तैलाभ्यङ्गं विदधानस्य विभूतिभूषणस्य रजतगिरिसन्निभं पुष्टं गौरञ्च शरीरं समवलोक्य हर्षविस्मयविमुग्धा ज्येष्ठतातपत्नी यज्ञेश्वरमाहूय प्रोवाच, किमनेन यूना कमलाया विवाहो न सम्भवतीति। भीरुणा यज्ञेश्वरेण विस्फार्य नयनयुगलं प्रोक्तम्, कथं नाम तत् सम्भवेदिति।

ज्येष्ठतातपत्न्याऽभिहितम्, किमिति न सम्भवेत्। कृत एव यत्नं स्यादिति। एवमुक्त्वा तया वाथानपह्नीत आभीरगृहेभ्यः स्वादीयसीमामिक्षां किलाटं चानाय्य नानाकारायतनान् मोदकान् विनिर्मातुं प्रवृत्तम्।

निर्वर्त्तितस्नानाहारश्च विभूतिभूषणः सलज्जं ससङ्कोचं स्वोद्वाहप्रसङ्गमुपस्थापितवान्। हर्षपरवशश्च यज्ञेश्वरस्तदात्व एव ज्येष्ठतातपत्न्यै शुभोदन्तमिमं निवेदितवान्।

ज्येष्ठतातपत्न्या च शान्तकण्ठेनोक्तम्, "सम्यक् संवृत्तं वत्स! त्वं तावद्धैर्यमाधत्स्व।" न खलु तस्या मनोरथस्यागोचरमिदम्। यद्येकतः काबुलाधिपतिरपरतश्च चीनसम्राट् कमलायाः पाणिप्रार्थिनौ तस्या द्वारस्थावभविष्यताम् तथापि नैव विस्मयमध्यगमिष्यदसौ।

क्षीणाश्वासेन पुनर्यज्ञेश्वरेण विभूतिभूषणः पाणौ गृहीत्वाऽभिहितः, यथा मे सर्वं न विध्वंसेत तथा वत्स, अवधीयताम् इति।

विवाहप्रस्तावं सुबद्धमूलं विधाय विभूतिभूषणः पितरमुपागच्छत्।

गौरसुन्दरः स्वयमनधिगताक्षर इति विद्वांसं तनयं मनसा बहुमन्यते स्म। तस्य किमप्याचरितमभिमतं वा पुत्रस्य सविधे स्वं सुशिक्षाभावं शिष्टाचाराभावं वा कदाचित् प्रतिपादयेदिति शङ्काऽहर्निशं तस्य मनसि जागर्ति स्म। यथा तस्यैक एव प्राणेभ्योऽपि प्रियतरः पुत्रो मनसि पितरं न धिक्कुर्यात् न वाऽशिक्षितस्य पितुः कृते लज्जामनुभवेत् तथा स सर्वदैव प्रायतत। परं तथापि यदा तेनाकर्णितं विभूतिर्दरिद्रस्य तनयां परिणेतुं समुद्यतस्तदा

प्रथमतस्तेन कोप एव प्रकटीकृतः। विभूतिभूषण आनमिताननस्तूष्णीं स्थितः। ततश्च गौरसुन्दरः कथञ्चित् प्रशमितकोपावेशः स्वात्मानं संशोध्य प्रोवाच, अपि मन्यसे तावदहं शुल्कलोभेन त्वामेवं ब्रवीमि ? मैवं सम्भावय। न खल्वहं तादृशो नीचो यथा स्वपुत्रमधिकृत्य वैवाहिकेन साकं मूल्यनिर्धारणं करोमि। परं धनिककुलसम्भूतैव कन्याऽपेक्ष्यते।

विभूतिभूषणेन प्रतिपादितम् यज्ञेश्वरः समुच्चकुलसम्भूत एव, केवलं साम्प्रतं क्षीणविभवः सञ्जातः

गौरसुन्दरोऽगतिकतया विवाहमन्वजानात्, मनसा पुनर्यज्ञेश्वराय भृशमकुप्यत।

ततश्च पक्षयोरुभयोः प्रवृत्ता कथोपकथनिका, सर्वं च स्थिरीकृतम्, केवलं विवाहस्थानमधिकृत्य विप्रतिपत्तयः कथमपि न निराकृताः। गौरसुन्दरो ह्येककस्य पुत्रस्य विवाहं महताऽऽडम्बरेण सम्पादयितुमैहत परं जीर्ण-शिवालयसंलग्ने तस्मिन् पर्णकुटीरे सर्वं वाद्यादिकं काननकौमुदीकल्पं स्यात्। अत एव स्वगृहे एव विवाहसभाऽनुष्ठेयेति तस्य निर्बन्धः।

तच्छ्रुत्वा मातृहीनायाः कन्यकाया मातामह्या प्रारब्धं क्रन्दनम्। "अस्माकमपि तावदेकदा सुदिनमेवासीत्, अद्य तावल्लक्ष्मीर्विमुखेति किं नाक्षुण्णं तिष्ठेत् पितृपुरुषाणां गौरवम्। न खल्वेतत् कदाचिदपि स्यात्। अस्मदीयं भवनं तार्णं वा भवतु यादृक् तादृग् वा भवतु सर्वथाऽत्रैव निर्वर्तनीयो विवाहमहोत्सवः" इति।

एतावता च शान्तप्रकृतिर्यज्ञेश्वरः संशयदोलायां निपातितः। अन्ततश्च विभूतिभूषणस्य प्रयत्नेन कन्यागृह एव विवाहः स्थिरीकृतः।

एतेन च गौरसुन्दरस्तत्पक्षीयाश्च पूर्वतोऽप्यधिकमकुप्यन् कन्यापित्रे। सर्वैरेव स्थिरीकृतम् अवश्यमवमाननीयोऽसौ स्पर्धितो दरिद्र इति। ये तावद् वरानुयायिनः समाहृतास्ते विशालतया सेनाविशेष-मनुचक्रुः। विषयमिममधिकृत्य गौरसुन्दरो लेशतोऽपि पुत्रेण साकं न मन्त्रयामास।

वैशाख एव मासि निर्धारितो विवाहदिवसः। यज्ञेश्वरेण सर्वस्वं व्ययीकृत्य समाहृताः सम्भाराः। अभिनवं तृणादिमयं छदिर्बद्धं, पावनाप्रदेशतश्च घृतसमिताशर्करादीनामानयनप्रबन्धोऽपि कृतः। यत् खलु निगूढं सञ्चितधनं शरणीकृत्य ज्येष्ठतातपत्न्या स्वगृहे विवाहोत्सवनिर्वर्तनार्थं निर्बन्धः कृतः, तस्य प्रायेणान्तिमापि कपर्दिका तया निःसार्य प्रदत्ता।

अवसरे चास्मिन्नधन्यस्य तस्य भागधेयविपर्यासाद् विवाहदिनादिनद्वितयात् प्रागेव प्रारब्धं प्रचण्डं झटिकासहकृतं वारिवर्षणम्। प्रभञ्जनवेगश्चेत् कदापि निवर्तते, वर्षणं तु नैव विरमति, कदाचिदुपशान्तमपि वर्षणं पुनरपि द्विगुणतरवेगेन प्रवर्तते। व्यतीतविंशपञ्चविंशानि वर्षाणि यावदीदृशं वर्षणं केनापि न प्रत्यक्षीकृतम्।

पूर्वत एव गौरसुन्दरेण कतिचिद् गजेन्द्राः प्रवहणानि च बाष्पीयशकटविरामप्रदेशे सज्जीकृतानि। इदानीं पुनः सन्निहितेभ्यो ग्रामेभ्यो यज्ञेश्वरेण छदिश्छादिता गोशकटिकाः समाहर्तुं प्रारब्धम्। दुर्दिने शाकटिकाः पदात् पदमपि चलितुं नेच्छन्ति, साञ्जलिबन्धमनुनीय द्विगुणं च शुल्कं प्रतिश्रुत्य यज्ञेश्वरः कथञ्चित् तान् सम्मतानकरोत्। वरानुयायिषु तु यैरगत्या शकट आरूढस्ते क्रोधेनाग्निकल्पाः संवृत्ताः।

ग्रामस्य पन्था बद्धसलिलपूर्णः, तत्र च हस्तिनः पादा दृढतरं पङ्के संसज्जन्ते स्म, शकटस्य च चक्राणि दुष्कराण्युद्धर्तुम्। तदापि नैव विरराम वर्षणम्। सलिलसिक्ताः कर्दमविलिप्ताश्च वरानुयायिनो विधिविडम्बनां कन्यापित्रे निर्यातयितुं मनो बबन्धुः। विपर्यस्तभागधेयेन यज्ञेश्वरेणैवतस्याकालिकस्य वर्षणस्य कृते दुःखं सोढव्यम्।

सानुचरो वरः कन्यापितुः कुटीरं सम्प्राप्तः। अचिन्तनीयं जनसमागमं विलोकयतः समाक्रान्तं कन्यापितुर्हृदयमवसादेन। न खलु व्याकुलो यज्ञेश्वरः कः कुत्रोपवेशनीय इति विनिर्णेतुं प्राभवत्, केवलम् "अतिमहान् क्लेशो मदर्थे सोढः, अतिमहान् क्लेशो मदर्थे सोढ" इति पुनः पुनरुवाच। यत् खलु छदिर्निर्मितम् तस्य समन्तात् सलिलं स्रवति स्म। न खलु तेन स्वप्नेऽपि

सम्भावितं यद् वैशाखे मास्येवंविधाः श्रावणधारा निपतेयुरिति। क्षुद्रस्यास्य ग्रामस्य भद्राभद्राः सर्वे एव यज्ञेश्वरस्य साहायकं विधातुं तत्र समुपस्थिताः, तैश्च सङ्कीर्णं तत् स्थानं सङ्कीर्णतरं व्यधायि, वर्षणध्वनिसमुपबृंहितश्च तेषां कलकलः समुद्रमन्थनस्येव ध्वानं समुपाजनयत्। पल्लीवृद्धाश्चा-ह्यानामतिथीनां सभाजनोचितमुपायमनुपलभमाना यं कमपि कृताञ्जल-योऽनुनयन्तः स्थिताः।

यदा च वरोऽन्तःपुरं नीतस्तदा क्रुद्धैर्वरानुयायिभिरुच्चै रारटितम्— क्षुधार्ता वयम्, आहार्य्यमपेक्ष्यत इति। विवर्णवदनेन यज्ञेश्वरेण गललग्नी-कृतवाससा सर्वे निवेदिताः, मया यथाशक्ति यत् किमपि सम्भृतं तत् सर्वं विप्लावितं सलिलराशिनेति।

द्रव्यसम्भाराणां च कियांश्चन भागः पावनात आनयनावसरे मध्येमार्गं परिभ्रष्टः कियांश्चन पुनर्भग्नप्राये महानसे विगलितश्चुल्लीं निर्वापयामास सर्वं च विपर्यासयामास। न खलु जीर्णशिवालये तादृशो वर्तते ग्रामो यत एकपदे पर्याप्तमाहार्यं संगृह्येत।

यज्ञेश्वरस्य दुर्दशासन्दर्शनेन भृशमतृप्यद् गौरसुन्दरः, उवाच च, न खल्वेतावन्तो जना विनैवाहारमवस्थापनीयाः। कोऽप्युपायोऽवश्यमेवास्थेय इति।

वरानुगामिनोऽप्युन्मत्तायमाना महान्तं कोलाहलं चक्रुरूचुश्च— बाष्पशकटस्थानं गत्वा शकटमधिरुह्येदानीमेव गृहं प्रत्यागम्यत इति।

यज्ञेश्वरेण प्रबद्धाञ्जलिनाभाणि, न खल्वत्यन्तत उपवास एव। शिवतलाया आमिक्षा सुप्रथितैव। पर्याप्ता आमिक्षाः कदमासमाख्याश्च शार्कर-मोदकाः संगृहीता वर्तन्ते। यत् किल ममान्तरे सङ्घटते तत् सर्वान्तर्याम्येव विजानाति। यज्ञेश्वरस्य दुर्दशां सन्दृश्य वाथानपल्ल्या आभीरैरुक्तम्, अलं भयेन, भूदेव, यो हि यावतीमामिक्षां भक्षयितुं प्रभवेत् तावत्येवास्माभिः समाह्रियेत। वैदेशिका वरानुयायिनश्चेदभुक्ताः प्रत्यावर्तेरन् शिवतला-ग्रामस्यैव तर्ह्यवमानः। तस्य चावमानस्य निरासाय गोपैः प्रभूताया आमिक्षायाः प्रबन्धः कृतः।

वरानुयायिभिः परस्परं संमन्त्रय पृष्टम्—अपि प्रभवेद् भवान् यावदपेक्षितम् आमिक्षां प्रदातुमिति। यज्ञेश्वरः कथञ्चिदाश्वस्तः प्रत्युवाच अथ किम्।

भवतु, तर्ह्यानीयताम् इत्युक्त्वा उपविष्टा वरानुयायिनः। गौरसुन्दरस्तु नोपाविशत्, स हि तूष्णीमेकस्मिन् प्रान्ते स्थित्वा कौतुकमनुभवन्नासीत्।

आहारस्थानं परितः पुष्करिण्या जलोच्छ्वासेन सर्वं सलिलं कर्दमश्च एकीभावमापादितम्। यथा यथा यज्ञेश्वरेण वरयात्रिकाणां पात्रेषु परिवेषितामिक्षा तथा तथा तैः स्कन्धदेशमतिक्रम्य द्रुततरमेव कर्दमे निक्षिप्तमामिक्षापिण्डम्।

अगतिकस्य यज्ञेश्वरस्य लोचनाभ्यामाबद्धधारं प्रावर्तताश्रु। स हि मुहुर्मुहुः सर्वेषां सविधे साञ्जलिबन्धमवोचत्, अतीव तुच्छ एवाहं न खलु योग्यो भवतां संरम्भस्येति।

तेषामेकेन शुष्कहास्यपुरःसरं प्रत्युक्तम्—भवांस्तावत् कन्यायाः पिता। स एव तावन्महानपराधः। यज्ञेश्वरस्य स्वग्रामवृद्धैः पुनः पुनर्धिक्कृत्योक्तम्, त्वञ्चेद्वस्थानुरूपे कुले कन्यां समार्पयिष्यः, न खल्वीदृशी दुर्गतिस्तेऽभविष्यत् इति।

इतश्च पुनरन्तःपुरे कन्याया मातामही मङ्गलभङ्गभीरुरपि न प्रबभूव निवर्तयितुमश्रूणि। तद्दर्शनेन कन्याया अपि लोचनाभ्यां विगलिता वारिधारा। यज्ञेश्वरस्य ज्येष्ठतातपत्नी तत्रागत्य विभूतिमवदत्, वत्स, अपराधस्तावत् संवृत्त एव, इदानीं मृष्यताम्। अद्य तावच्छुभकार्यं यथाऽविघ्नमनुष्ठीयेत तथा विधीयतामिति।

इतश्चामिक्षाया अपव्ययं दृष्ट्वाभीरगणा उद्दीपितामर्षा अनर्थं सङ्घटयितुं समुद्यताः। मा खलु वरानुयायिभिः साकं प्रवर्तिष्ट तेषां विवाद इति यज्ञेश्वरस्तानुपसान्त्वयितुं महान्तं प्रयासमातिष्ठत्।

अस्मिन्नेवान्तरेऽनवसर एव वरो भोजनशालां सम्प्राप्तः। वरानुयायिनोऽमन्यन्त, वरस्तावत् क्रुद्धोऽन्तःपुरान्निर्गत इति। तेन च वृद्धिमेवाभजत् तेषां संरम्भः।

विभूतिभूषणेन रुद्धकण्ठेनोक्तम्, तात, कीदृशमिदमस्माकमाचरितम् ? इत्युक्त्वैव आमिक्षास्थालीमेकां गृहीत्वा स्वयमेव प्रवृत्तः परिवेष्टुम्। उवाच च गोपान्, पश्चात्तिष्ठत यूयम्। कस्यचिदामिक्षा चेत् पङ्क्ते निपतेत् पुनरपि तामुत्तोल्य तस्य पात्रे देयेति।

गौरसुन्दरस्य मुखे दृष्टिं निक्षिप्य तेषामेकद्वाः पात्रं परित्यज्योत्थातव्यं न वा इति दोलायमानमतय आसन्। विभूतिरुवाच, "पितः, रात्रिर्महती सञ्जाता। ननु त्वमपि तावदुपविश भोजनाय" इति।

उपाविशद् गौरसुन्दरो भोजनाय। स्वस्थानं च प्राप्तवत्यामिक्षा।

सुभाषितानि

(भासस्य दूतवाक्यतः)

को नाम लोके स्वयमात्मदोषमुद्भावयेन्नष्टघृणः सभासु ॥१८॥

राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते।

तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दीनाय वा दीयते ॥२४॥

पुण्यसञ्चयसम्प्राप्तामधिगम्य नृपश्रियम्।

वञ्चयेद् यः सुहृद्बन्धून् स भवेद्विफलश्रमः ॥२५॥

देशकालव्यवस्थापेक्षि खलु शौर्य्यं नयानुगामिनाम्।

कर्त्तव्यो भ्रातृषु स्नेहो विस्मर्तव्या गुणेतराः।

सम्बन्धो बन्धुभिः श्रेयाल्लोँकयोरुभयोरपि ॥२६॥

देवात्मजैर्मनुष्याणां कथं वा बन्धुता भवेत्।

पिष्टपेषणमेतावत् पर्याप्तं छिद्यतां कथा ॥३०॥

(मध्यमव्यायोगतः)

जानामि सर्वत्र सदा च नाम द्विजोत्तमाः पूज्यतमाः पृथिव्याम् ॥६॥

निर्वेदप्रत्यर्थिनी खलु प्रार्थना ।

ज्येष्ठः श्रेष्ठः कुले लोके पितॄणां च सुसम्प्रियः ॥१७॥

ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः कथितो ब्रह्मवादिभिः ॥१८॥

आपदं हि पिता प्राप्तो ज्येष्ठपुत्रेण तार्य्यते ॥१९॥

बन्धुस्नेहाद्धि महतः कालस्नेहस्तु दुर्लभः ॥२०॥

माता किल मनुष्याणां दैवतानां च दैवतम् ॥३७॥

पूज्यतमः खलु ब्राह्मणः ।

सर्वाः प्रजाः क्षत्रियाणां पुत्रशब्देनाभिधीयन्ते ।

शपामि सत्येन भयं न जाने

ज्ञातुं तदिच्छामि भवत्समीपे ।

किंरूपमेतद् वद भद्र तस्य

गुणागुणज्ञः सदृशं प्रपत्स्ये ॥४१॥

रुष्टोऽपि कुञ्जरो वन्यो न व्याघ्रं धर्षयेद् वने ॥४४॥

नारी-निकारः

[निबन्धकः – श्रीवेणुधरतर्कतीर्थः]

अथातीतान् पञ्चषानब्दान् यावद् वङ्गभूमिष्वनवरतं नरपिशाचैरनुष्ठीयमानं नारीहरणं प्रत्यक्षमनुभवतां नयनैस्तद्वृत्तान्तश्च वृत्तपत्रेषु सततं प्रकाश्यतां नीतमाकर्णयतां श्रवणैः, केषां नाम सहृदयानां समाजहितं साधयितुकामानामुदारं हृदयं न विशीर्य्येत ? कीदृशो नाम ते बधिरा येषां कर्णपटहोऽद्यापि गगनपवनं भृशं मुखरीकुर्व्वताऽजगरैर्हरिणीनामिव पाषण्डैः करेषु कठोरमाकृष्यमाणानां कुलवधूनामार्त्तरवेण न सम्पृच्यते ?

साम्प्रतं हि नरकुलकलङ्करूपाः सङ्घबद्धाः पञ्चषाः शस्त्रपाणयो गभीरायां निशि पत्युरुरसि निर्भरप्रसुप्तां जायाम्, वर्षीयस्या जनन्या सहैकशयने शयानां कन्यकाम् , मात्रैकसुहृदमर्भकं स्तन्यं पाययन्तीं स्नेहप्रतिमां जननीं वा बलादहह ! वस्त्रखण्डैर्निरुद्धमुखविवरां पतितो मातृतः शिशुतश्च वियोज्य क्षेत्रे गोष्ठे नदीतटे नौकायां पत्तने गभीरवने बन्धुनिलये स्वालये वा स्त्रीपुत्रजनन्यादिसहिते दिनात् पक्षं पक्षान्मासं मासाच्च संवत्सरमपि तां हतभागधेयां संरुध्य पर्य्यायक्रमेणाश्राव्या अशेषयातना गमयन्ति ।

अधीतमस्माभी राजस्थानेतिवृत्तग्रन्थेषु पापाशयाद् आलावद्दीननाम्नः किराज्ञो माननाशभिया पद्मिनीप्रमुखाणां परःशतानामार्य्यकुलललनानामेकदा महाचितायां चित्रतरदुर्गभूमिं समुद्भासयते हुताशनाय स्वदेहाहुतिवितरणम्, श्रुता वा न कैर्वर्षिष्ठायाः पितामह्याः सकाशाद् गतासुं हृदयेशमङ्के निधाय हसन्मुखीनां भारतीयसतीनां निखिलजगद्विस्मयोपधायिका सा भूरिशः संघटिता सहमरणवार्त्ता ? तथापि तासु तासु नारीनाशघटनासु वह्निसम्पर्कपूतरमणीशरीरोद्गतधूमपटलच्छलेनाशेषोऽपि तत्तद्देशीयः पापकालिमा भूतलाद्विताडितो नभसि निलीनभूयमभजतेव । साम्प्रतिकास्तु अजीवनिमर्हन्तो नारकिणो यद्येवं निकृतामबलां पश्चात पशुमारं

मारयेयुः, सन्दंशेन तिलांस्तिलान् कृत्वा मांसखण्डान् शरीरादुत्पाटयन्तः शूल्यानुरूप्यांश्च कृत्वा स्वयं खादेयुः प्रकृत्या समैः सारमेयैर्व्वा खादयेयुः, शूलेन वक्षो विदार्य्य कटूष्णेन तासां शोणितेन स्वेषामतिप्रबलां कामतृषां वा तर्पयेयुस्तदा नैवं महती हानिः स्यात् समाजस्य।

अहो! कियतीं नाम शोचनीयतामेति जीवनयापनमपराधलव-रहितानामपि निगृहीतयोषिताम्। वरमक्षिभ्यामन्धता, प्रकृत्या निन्दकाना-मङ्गुलिनिर्द्देशसहितां विकृताननभङ्गीं न समीक्षयति, वरमपि श्रवणाभ्यां बधिरता, असूयाजीविनां परदोषमनाविष्कृत्य जलगण्डूषमगृह्णतामशनि-निर्घोषकर्कशां सोल्लुण्ठनवाचं न श्रावयति, परपुरुषस्पर्शस्तु बलात् कृतोऽपि हन्त दग्धभागधेयायाः पतिगेहे पितुर्गेहे च प्रवेशाधिकारं चिराय विलोपयति, स्नेहलालितानामपत्यानां मातृत्वाधिकारं खण्डयति, रूपलावण्यं देहाद्द्रवयति, कुलटासंज्ञामासञ्जयति, मर्म्मच्छिदं सामाजिकमुख्यानामपि कर्कशवाचमयुक्तां श्रावयति, यावद्देहपातमकथ्ययातनाजनकं जीवनं यापयति च।

अथैवं पाषण्डकवलाद् गृहाच्च विच्युता कामिनी उदरज्वालाशान्तये कदाचिद् वाराङ्गनावृत्तिमनिच्छयापि आजीवनमूरीकरोति, कदाचिद्वात्म-परिचयादिकं निगुह्य कलिकातादिमहानगरीषु धनिकगेहे दासीवृत्तिं प्रायेण पूर्व्ववदेव चारित्र्यदोषमुत्पादयन्तीमवलम्बते, क्वचिच्च वङ्गीयवैष्णवापसदानां कुलेषु सम्मिलिता द्वारि द्वारि भिक्षामटति। सौभाग्यातिरेकादेकद्वेषु स्थलेषु पतिगेहे कथमपि लब्धप्रवेशाधिकारायामपि तस्यां न यथापूर्व्वं स्वेषां जनानामनुरागेण पदं क्रियते। किं बहुना, महापातकजलक्ष्मणः सप्तजन्मस्वनुसरणवत्तस्या अपत्यपरम्परास्वपि सामाजिकापवादो वैवाहिक-सम्बन्धादीनामुत्कर्षप्रातिकूल्योपधायकतया चिराय शल्यायत इति न खल्वविदितमस्ति तत्त्वविदाम्। अतोऽस्मिन्नशेषदुःखोदर्के सामाजिक-विप्लवे यावच्छक्यं प्रतीकारचिन्तनं विशेषतः समपेक्ष्यते आर्य्यसमाज-धुरीणेषु ब्राह्मणपण्डितप्रकाण्डेष्विति च्चायुक्तं वचः।

यद्यप्येतद् वार्त्ताभिज्ञैर्नापलभ्यं यच्छिक्षासम्पर्कलेशविरहितेष्वस्मद्देशीयनीचकुलपरिवारेषु प्रायेण हीनसंसर्गबाहुल्यात् पुंसामपि योषित्सु ससम्मानवृत्तिविधुर्य्याद्रक्षणविधावौदासीन्याच्च कदाचित् प्रभिन्नकुलमर्य्यादाः स्वैरिण्योऽप्यादौ कतिचिद्दिनानि लम्पटमेकं भजमानाः पश्चात्तापमनुभूय स्वानां प्रेरणया तमेव भज्यमानपुरुषं राजद्वारे धर्षकत्वेन दण्डं ग्राहयितुमीहन्ते, ततश्च वृत्तपत्रेषु नारीहरणसंख्याभूयस्त्वं प्रकाश्यतां नीयते, तथापि कुलगौरवविनाशशङ्कया बहवो नारीनिग्रहवृत्तान्ता नावतरन्ति लोकलोचनसरणिमित्यपि न खलु विस्मर्त्तव्यं तत्रभवतां समाजस्थितिविदाम्।

आसीत् कतिचिद्वत्सरान् यावन्नारीहारकतापापस्य माहम्मदसम्प्रदायेष्वेव प्रसारः, साम्प्रतन्तु स्ववाचकपदान्ते पाशप्रत्ययोत्पत्तिमर्हन्तो मातृवत्परदारेष्विति सूक्तिरत्नोद्धारकाणां कुलमलंकुर्व्वाणा हिन्दुजातीया अपि पापेनानेन नितरामात्मानं लिम्पन्ति। अथातोऽपि विस्मयस्थानं परमेतद् यच्छिक्षात्वेनाभासमानायाः प्रचलच्छिक्षाया गन्धमुपजिघ्रन्तो वक्तृतामञ्चे स्त्रीस्वाधीनताया भूरिशः प्रयोजनीयतां भारतीयरमणीनां दुर्द्दशाञ्च करुणमुपवर्णयन्तः श्रावकमहाभागैर्नैकशः करतालीचटपटानादैरभिनन्द्यमानाः सुसभ्यमानिनोऽपि कदाचिदनेन महाकलुषेण लिप्तदेहा भवन्ति। तथाहि व्यतीता मासा अनधिकाः पश्यतामस्माकं सलज्जञ्च सखेदञ्च, वृत्तगर्भे क्वचित् पत्रे प्रकटितं यत् कश्चिद् व्यवहाराजीवो जात्या वङ्गीयकुलीनहिन्दुरपि कुत्सिततमेऽस्मिन् व्यवहारपदे प्रत्यर्थिभूयमगमदिति। धिक् शिक्षाम्! धिक् चास्माकं नारीरक्षाविधावौदासीन्यम्। द्वित्रेभ्यो वर्षेभ्यः प्राग् वाखरगञ्जनगरे कस्यचित् प्राड्विवाकस्य कुमारीं मातापितृभ्यां सहैकत्र निवसन्तीमपि उपयियंसमानः कश्चित् प्रतिवेशी माहम्मदो युवा बहूनि दिनानि प्रलोभ्य एकदा गूढं गेहान्निःसारयन् मुम्बयीनगर्य्यां क्वचित् साधारणभोजनशालायां राजपुरुषैर्धृतो दण्डं प्रापित इति न खलु विस्मृतं तत्त्वविद्भिः। अथ यद्येवं सुशिक्षितपौरपरिवारेऽपि कन्यकायाश्चारित्र्य-

समवेक्षणे बन्धूनामुपेक्षणं तदा किं वा न सम्भवेदज्ञपरिवारेषु ग्राम्येषु ?

कठोरकठोरेण राजशासनेन निवार्य्योऽयं पापप्रसार इत्यत्र सर्वेषामैक-मत्येऽपि अस्त्यत्र महत् प्रतिकरणीयमार्य्यसमाजधुरीणानां ब्राह्मण-पण्डितानाम्। धनिकागारेषु श्राद्धादिकृत्यकाले निमन्त्रितानां पण्डित-वर्य्याणां मुखात् प्रायेणाद्यत्वेऽपि सश्रद्धं शास्त्रोपदेशमाकर्णयन्ति जनाः। तत्र यदि वक्तारो भक्तिमुक्त्यादिमार्गमनधिकृत्य नारीरक्षायामौदासीन्ये नारीनिग्रहे च दोषजातं सप्रपञ्चं पुराणवर्णितकीचकोपाख्यानादि-दृष्टान्तमुखेन प्राधान्येन ओजस्विन्या भाषया समुपवर्णयेयुस्तदा समाजस्य महत् कल्याणं जायेत। वक्तृगुणविशेषेण जनाः साम्प्रतं वैदेशिकवस्तुजातं जहति, राजपुरुषाणां यष्टिं शिरसा दधति, क्लेशबहुलं कारागृहमपि वृणत इति प्रत्यक्षमेवावलोक्यतेऽस्माभिः। नारीनिग्रहव्यापारोऽपि उपायेनाने-नाचिरेण समाजवक्षसो ह्रासमेष्यतीति चिन्त्यमेतत् सुधियाम्।

भविष्यपुराणम् *

शौनक उवाच।

कथं यज्ञः कृतस्तेन प्रद्योतेन विचक्षण।
सर्वं कथय मे तात त्रिकालज्ञ महामुने ॥ १ ॥

---

* भविष्यपुराणस्यैतदध्यायद्वितयमतिमात्रं कौतुकावहमिति समुपह्रियते वाचक-महोदयेभ्यः। एतद्विषये यद्विशेषतो वक्तव्यं तद्द्वारान्तरे वक्ष्यते। येषां च सविधे भविष्य-पुराणस्य हस्तलिखिताः प्रतिलिपयो वर्तन्ते ते चेत् कृपया पाठान्तराणि विज्ञापयेयुरस्मभ्यं चिराय तेषां कृतज्ञतामावक्ष्यामः।

सूत उवाच ।

एकदा हस्तिनगरे प्रद्योतः क्षेमकात्मजः ।
आस्थितः स कथामध्ये नारदोऽभ्यागमत्तदा ॥ २ ॥
तं दृष्ट्वा हर्षितो राजा पूजयामास धर्मवित् ।
सुखोपविष्टः स मुनिः प्रद्योतं नृपमब्रवीत् ॥ ३ ॥
म्लेच्छैर्हतस्तव पिता यमलोकमतो गतः ।
म्लेच्छयज्ञप्रभावेण स्वर्गतिर्भविता हि सः ॥ ४ ॥
तच्छ्रुत्वा क्रोधताम्राक्षो ब्राह्मणान् वेदवित्तमान् ।
आहूय स कुरुक्षेत्रे म्लेच्छयज्ञं समारभत् (१) ॥ ५ ॥
यज्ञकुण्डं चतुष्कोणं योजनान्येव षोडश ।
रचित्वा(२) देवता ध्यात्वा म्लेच्छांश्च जुहुयान्नृपः ॥ ६ ॥
(३)हारहूणान् बर्बरांश्च गुरुण्डांश्च शकान् खशान् ।
यवनान् पल्लवांश्चैव रोमजान् खरसम्भवान् ॥ ७ ॥
द्वीपस्थितान् कामरूश्च चीनान् सागरमध्यगान् ।
प्राहूय भस्मसात्कुर्वन् वेदमन्त्रप्रभावतः ॥ ८ ॥
(४)ब्राह्मणान् दक्षिणां दत्त्वा अभिषेकमकारयत् ।
क्षेमको नाम नृपतिः स्वर्गलोकं ततो गतः ॥ ९ ॥
म्लेच्छहन्ता नाम तस्य विख्यातं भुवि सर्वतः ।
राज्यं दशसहस्राब्दं कृतं तेन महात्मना ॥ १० ॥
स्वर्गलोकं गतो राजा तत्पुत्रो वेदवान् स्मृतः ।
द्विसहस्रं कृतं राज्यं तदा म्लेच्छः कलिः स्वयम् ॥ ११ ॥

---

१ परस्मैपदमार्षम् :
२ आर्षोऽयं प्रयोगः । रचयित्वेति साधुः ।
३ नामानीमान्यधिकृत्य सयुक्तिको विचारो वैशाखसंख्यायां प्रकाशयिष्यते ।
४ आर्षोऽयं प्रयोगः ब्राह्मणेभ्य इति साधुः ।

नारायणं पूजयित्वा दिव्यां स्तुतिमथाकरोत् ।

कलिरुवाच ।

नमोऽनन्ताय महते सर्वकालप्रवर्तिने ॥ १२ ॥
चतुर्युगकृते तुभ्यं वासुदेवाय साक्षिणे ।
दशावताराय हरे नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥ १३ ॥
नमः शक्त्यवताराय रामकृष्णाय ते नमः ।
नमो मत्स्यावताराय महते गौरवासिने ॥ १४ ॥
नमो भक्तावताराय कल्पक्षेत्रनिवासिने ।
राज्ञा वेदवता नाथ मम स्थानं विनाशितम् ॥
मम प्रियस्य म्लेच्छस्य तत्पित्रा वंशनाशनम् ॥ १५ ॥

सूत उवाच ।

इति स्तुतस्तु कलिना म्लेच्छस्य सह भार्यया ।
प्राप्तवान् स हरिः साक्षाद् भगवान् भक्तवत्सलः ॥ १६ ॥
कलिं प्रोवाच स हरिर्युष्मदर्थं युगोत्तमम् ।
बहुरूपमहं कृत्वा तवेच्छां पूरयास्यहम् ॥ १७ ॥
(५)आदमो नाम पुरुषः पत्नी हव्यवती(६) तथा ।
(७)विष्णुकर्दमतो जातौ म्लेच्छवंशप्रवर्धनौ ॥ १८ ॥
हरिस्त्वन्तर्दधे तत्र कलिरानन्दसङ्कुलः ॥ १९ ॥

---

५ Adam ६ Eve

७ And the Lord God formed man of the dust of the ground and breathed into his nostrils the breath of life, and man became a living soul. (*Gen.* 2. 7). And the Lord God caused a deep sleep to fall upon the man, and he slept; and he took one of his ribs and closed up the flesh instead thereof; and the rib, which the Lord God had taken from the man, made he a woman and brought her unto the man. (*Ibid.* 2. 21-22).

गिरिं नीलाचलं प्राप्य किञ्चित् कालमवासयत ।
पुत्रो वेदवतो जातः सुनन्दो नाम भूपतिः ॥
पितुस्तुल्यं कृतं राज्यमनपत्यो मृतिं गतः ॥
आर्यदेशाः क्षीणवन्तो म्लेच्छवंशा बलान्विताः ।
भविष्यन्ति भृगुश्रेष्ठ तस्माच्च तुहिनाचलम् ॥
गत्वा विष्णुं समाराध्य गमिष्यामो हरेः पदम् ॥ २२ ॥
इति श्रुत्वा द्विजाः सर्वे नैमिषारण्यवासिनः ।
अष्टाशीतिसहस्राणि गतास्ते तुहिनाचलम् ॥ २३ ॥
विशालायां समासाद्य विष्णुगाथां प्रचक्षिरे(८) ।
इति व्यासेन कथितं वाक्यं कलिविशारदम् ॥
श्रोतारं स मनः कृत्वा भविष्यं समुदीरयत(९) ॥ २४ ॥

व्यास उवाच ।

मनः शृणु ततो गाथां भावीं (१०)सूतेन वर्णिताम् ।
कले र्युगस्य पूर्णां तां तच्छ्रुत्वा तृप्तिमावह ॥ २५ ॥

सूत उवाच ।

षोडशाब्दसहस्रे च शेषे तद्वापरे युगे ।
बहुकीर्तिमती भूमिरार्यदेशस्य कीर्तिता ॥ २६ ॥
क्वचिद्विप्राः स्मृता भूपाः क्वचिद्राजन्यवंशजाः ।
क्वचिद्वैश्याः क्वचिच्छूद्राः कुत्रचिद्वर्णसङ्कराः ॥ २७ ॥
द्विशताष्टसहस्रे द्वे शेषे तु द्वापरे युगे ।
म्लेच्छदेशस्य या भूमिर्भविता कीर्तिमालिनी ॥ २८ ॥
इन्द्रियाणि दमित्वा यो ह्यात्मध्यानपरायणः ।
तस्मादादमनामासौ पत्नी हव्यवती स्मृता ॥ २९ ॥

---

८ प्रचचर्चिरे इति साधुः । ९ समुदैरयत् इति साधुः ।
१० भाविनीम् इति साधुः ।

प्रदाननगरस्यैव पूर्वभागे महावनम् ।
ईश्वरेण कृतं रम्यं चतुःक्रोशायतं स्मृतम्(११) ॥ ३० ॥
पापवृक्षतले गत्वा पत्नीदर्शनतत्परः ।
कलिस्तत्रागतस्तूर्णं सर्परूपं हि तत्कृतम्(१२) ॥ ३१ ॥
वञ्चिता तेन धूर्तेन विष्ण्वाज्ञा भङ्गतां गता ।
(१३)खादित्वा तत्फलं रम्यं लोकमार्गप्रदं पतिः ॥ ३२ ॥

---

११ And the Lord God planted a garden eastward in Eden, and there he put the man he had formed.

१२ Now the serpent was more subtil than any beast of the field which the Lord God had made. And he said unto the woman, Yea, hath God said, Ye shall not eat of any tree of the garden? And the woman said unto the serpent, Of the fruit of the trees of the garden we may eat: but of the fruit of the tree which is in the midst of the garden, God hath said, Ye shall not eat of it, neither shall ye touch it, lest ye die. And the serpent said unto the woman, Ye shall not surely die: for God doth know that in the day ye eat thereof, then your eyes shall be opened, and ye shall be as God, knowing good and evil. And when the woman saw that the tree was good for food, and that it was a delight to the eyes, and that the tree was to be desired to make one wise, she took of the fruit thereof, and did eat; and she gave also unto her husband with her and he did eat. (3. 1-6).

ये तावत् चेत्रचरा जन्तवः परमेश्वरेण विनिर्मिताः तेषु सर्वेषु सर्प एवासीत् कुटिलतमः । स च नारीमवदत्, अपि परमेश्वरेणोक्तं न खलु युवाभ्यां कस्यापि पादपविशेषस्य फलमुपयोक्तव्यमिति । सा च सर्पमवदत्, आवां तावदारामस्थरीरुहाणां फलानि भक्षयेव, परमुपवनस्य मध्यभागे योऽवतिष्ठते वृक्षस्तमन्तरेणोक्तं खलु भगवता, न खलु तदीयमुपयोक्तव्यम्, न वेदं स्पृष्टव्यम्, अन्यथा मरणं वो ध्रुवम् । स च सर्पस्तां स्त्रियं प्राह, न नूनं युवां मरिष्यथः । जानाति हि परमेश्वरो यदहर्युवां तदीयं फलं भक्षयिष्यथस्तदहरेव चक्षुषी उन्मीलिष्येते, युवां च गुणदोषज्ञौ परमेश्वरसमकक्षतामेवावाप्स्यथः । यदा च सा नारी वृक्षोऽस्मावाहार्योपयोगी च नयनसुभगश्च ज्ञानलाभार्थं वाञ्छनीयश्चेत्यपश्यत् तदा सा भक्षयामास तदीयं फलं स्वपार्श्ववर्तिने च पत्ये प्रददौ । सोऽपि तदभक्षयत् ।

१३ Double cocoanut.

उदुम्बरस्य पत्रैश्च ताभ्यां (१४)वा शनं कृतम्।
सुताः पुत्रास्ततो जाताः सर्वे म्लेच्छा बभूविरे(१५) ॥ ३३ ॥
त्रिंशोत्तरं नवशतं तस्यायुः परिकीर्तितम्।
फलानां हवनं कुर्वन् पत्न्या सह दिवं गतः ॥ ३४ ॥
तस्माज्जातः सुतः श्रेष्ठः श्वेतनामेति विश्रुतः।(१६)
द्वादशोत्तरवर्षं च तस्यायुः परिकीर्तितम् ॥ ३५ ॥
(१७)अनुहस्तस्य तनयः शतहीनं कृतं पदम्।
(१८)कीनाशस्तस्य तनयः पितामहसमं पदम् ॥ ३६ ॥
(१९)महल्ललस्तस्य सुतः पञ्चहीनं शतं नव।
तेन राज्यं कृतं तत्र तस्मान्मानगरं स्मृतम् ॥ ३७ ॥
तस्माच्च (२०)विरदो जातो राज्यं षष्ट्युत्तरं समाः।
ज्ञेयं नवशतं तस्य स्वनाम्ना नगरं कृतम् ॥ ३८ ॥
(२१)हनूकस्तस्य तनयो विष्णुभक्तिपरायणः।
फलानां हवनं कुर्वंस्तत्त्वं ह्यसि जपन् सदा ॥ ३९ ॥
त्रिशतं पञ्चषष्टिश्च राज्यं वर्षाणि तत् स्मृतम्।
सदेहः स्वर्गमायातो म्लेच्छधर्मपरायणः ॥ ४० ॥
आचारश्च विवेकश्च द्विजता देवपूजनम्।
कृतान्येतानि तेनैव तस्मान्म्लेच्छः स्मृतो बुधैः ॥ ४१ ॥
विष्णुभक्त्यग्निपूजा च ह्यहिंसा च तपो दमः।
धर्माण्येतानि मुनिभिर्म्लेच्छानां हि स्मृतानि वै ॥ ४२ ॥
(२२)मतोच्छिलस्तस्य सुतो हनुकस्यैव भार्गव।
राज्यं नवशतं तस्य सप्ततिश्च स्मृताः समाः ॥ ४३ ॥

---

१४ वायुशनम् इमि मुद्रितपुस्तकपाठः।
१५ बभूवुः इति साधुः
१६ Seth (*Gen.* 4. 25)
१७ Enosh (4. 25)
१८ Kenan (5. 9)
१९ Mahalel (5. 12).
२० Jared (5. 16)
२१ Enoch (5. 19).
२२ Methuselah (5. 21)

(२३)लोमकस्तस्य तनयो राज्यं सप्तशतं समाः ।
सप्तसप्ततिरेवास्य तत्पश्चात् स्वर्गतिं गतः ॥ ४४ ॥
तस्माज्जातः सुतो(२४) न्यूहो निर्गतस्तूह एव सः ।
तस्मान्न्यूहः स्मृतः प्राज्ञो राज्यं पञ्चशतं कृतम् ॥ ४५ ॥
(२५)सीमः शमश्च भावश्च त्रयः पुत्रा बभूविरे(२६) ।
न्यूहः स्मृतो विष्णुभक्तः सोऽहंध्यानपरायणः ॥ ४६ ॥
एकदा भगवान् विष्णुस्ततस्वप्ने तु समागतः ।
वत्स न्यूह श्रृणुष्वेदं(२७) प्रलयः सप्तमेऽहनि ॥ ४७ ॥
भविता त्वं जनैः सार्धं नावमारुह्य सत्वरम् ।
जीवनं कुरु भक्तेन्द्र सर्वश्रेष्ठो भविष्यसि ॥ ४८ ॥
तथेति मत्वा स मुनिर्नावं कृत्वा सुपुष्टिताम् ।
हस्तत्रिशतलम्बां च पञ्चाशद्धस्तविस्तृताम ॥ ४९ ॥
त्रिंशद्धस्तोच्छ्रितां रम्यां सर्वजीवसमन्विताम् ।
आरुह्य स्वकुलैः सार्धं विष्णुध्यानपरोऽभवत् ॥ ५० ॥
सांवर्तको मेघगणो महेन्द्रेण समन्वितः ।
चत्वारिंशद्दिनान्येव महावृष्टिमकारयत् ॥ ५१ ॥(२८)

---

२३ Lamech (5. 15) २४ Noah (5. 29)

२५ Shem, Ham, Japheth (5. 32 ; 6. 11)

२६ "बभूवुः" इति साधुः । २७ "शृणिदम्" इति साधुः ।

२८ And God said unto Noah, The end of all flesh is come before me ; for the earth is filled with violence through them. Make thee an ark of gopher wood ; rooms shalt thou make in the ark, and shalt pitch it within and without with pitch. And this is how thou shalt make it : the length of the ark three hundred cubits, the breadth of it fifty cubits, and the height of it thirty cubits. (6. 13-16).

In the sixhundredth year of Noah's life, in the second month, on the seveteenth day of the month, on the same

सर्वं तु भारतं वर्षं जलैः प्लाव्य(२९) तु सिन्धवः ।
चत्वारो मिलिताः सर्वे विशालायां न चागताः ॥ ५२ ॥
अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ब्रह्मवादिनः ।
न्यूहश्च स्वकुलैः सार्द्धं शेषाः सर्वे विनाशिताः ॥ ५३ ॥
तदा च मुनयः सर्वे विष्णुमायां प्रतुष्टुवुः ॥ ५४ ॥

मुनय ऊचुः ।

नमो देव्यै महाकाल्यै देवक्यै च नमो नमः
महालक्ष्म्यै विष्णुमात्रे राधादेव्यै नमो नमः ॥ ५५ ॥
रेवत्यै पुष्पवत्यै च स्वर्णवत्यै नमो नमः ।
कामाक्षायै च मायायै नमो मात्रे नमो नमः ॥ ५६ ॥
महावातप्रभावेण महामेघरवेण च ।
जलधाराभिरुग्राभिर्भयं जातं हि दारुणम् ॥ ५७ ॥
तस्माद् भयाद्भैरवि त्वमस्मान् संरक्ष किङ्करान् ।
तदा प्रसन्ना सा देवी जलं शान्तं तया कृतम् ॥ ५८ ॥
अब्दान्तरे मही सर्वा स्थली भूत्वा प्रदृश्यते ।
आराच्च शिषिणा नाम हिमाद्रेस्तटभूमयः ॥ ५९ ॥
न्यूहस्तत्र स्थितो नावमारुह्य स्वकुलैः सह ।
जलान्ते भूमिमागत्य तत्र वासं करोति सः ॥ ६० ॥

इति श्रीभविष्यमहापुराणे प्रतिसर्गपर्वणि चतुर्युगखण्डापरपर्याये द्वापरनृपोपाख्यानं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

शौनक उवाच ।

साम्प्रतं वर्तते यो वै प्रलयान्ते मुनीश्वर ।
दिव्यदृष्टिप्रभावेण ज्ञातं ब्रूहि ततः परम् ॥ १ ॥

---

day were all the fountains of the great deep broken up, and the windows of heaven were opened, And the rain was upon the earth forty days and forty nights. (7. 11-12).　　२९ प्लावयित्वा इति साधुः ।

सूत उवाच ।

न्यूहो नाम स्मृतो म्लेच्छो विष्णुमोदं तदाकरोत् ।
तदा प्रसन्नो भगवांस्तस्य वंशः प्रवर्धितः ॥ २ ॥
म्लेच्छभाषा कृता तेन वेदवाक्यपराङ्मुखा ।
कलेश्च वृद्धये ब्राह्मीं भाषां कृत्वाऽपशब्दगाम् ॥ ३ ॥
न्यूहाय दत्तवान् देवो बुद्धीशो बुद्धिगः स्वयम् ।
विलोमं च कृतं नाम न्यूहेन त्रिसुतस्य वै ॥ ४ ॥
सिमश्च हामश्च तथा याकूतो नाम विश्रुतः ।
याकूतः सप्तपुत्रश्च जुम्रो माजूज एव सः ॥ ५ ॥
मादी तथा च यूनानस्तूवलो मसकस्तथा ।
तीरासश्च तथा तेषां नामभिर्देश उच्यते ॥ ६ ॥(३१)
जुम्रा दश कनाब्जश्च रिफतश्च तजरुमः ।
तन्नाम्ना च स्मृता देशा यूनाद्या ये सुताः स्मृताः ॥ ७ ॥
इलीशस्तरलीशश्च कित्तीहूदानिरुच्यते ।
चतुर्भिर्नामभिर्देशास्तेषां तेषां प्रचक्रिरे ॥ ८ ॥
(३२)द्वितीयतनयाद्धामात् सुताश्चत्वार एव ते ।
कुशो मिश्रश्च कूजश्च कनआंस्तत्र नामभिः ॥ ९ ॥

---

३० Now these are the generations of the sons of Noah, Shem, Ham and Japheth : and unto them were sons born after the flood. The sons of Japheth ; Gomer and Magog, and Madai and Javan, and Tubal, and Meshech, and Tiras. And the sons of Gomer ; Ashkenaz and Riphath and Togormah. And the sons of Javan ; Elishah and Tarshish, Kittim, and Dodanim (10. 1-5).

३१ And the sons of Ham ; Cush and Mizraim, and Put and Canaan. And the sons of Cush ; Seba and Havilah, and Sabtah and Raamah and Sabteca ; and the sons of Raamah ; Sheba and Dedan. And Cush begat Nimrod. ......And the beginning of his kingdom was Babel, and Erech and Accad and Calneh, in the land of Shinar. (10. 6-10)

देशाः प्रसिद्धा म्लेच्छानां कुशात् षट् तनयाः स्मृताः ।
सबा चैव हवीलश्च सर्वतोरगमस्तथा ॥ १० ॥
तथा सबतिका नाम निमरूहो महाबलः ।
तेषां पुत्राश्च कलनः सिनारोरक उच्यते ॥ ११ ॥
अक्कदो बाबुनश्चैव रसनादेशकाश्च ते ।
श्रावयित्वा मुनीन् सूतो योगनिद्रावशं गतः ॥ १२ ॥
द्विसहस्रे शताब्दान्ते बुद्ध्वा पुनरथाब्रवीत् ।
(३२)सिमवंशं प्रवक्ष्यामि सिमो ज्येष्ठः स भूपतिः ॥ १३ ॥
राज्यं पञ्चशतं वर्षं तेन म्लेच्छेन सत्कृतम् ।
अर्कन्सदस्तस्य सुतश्चतुस्त्रिंशच्च राज्यकम् ॥ १४ ॥
चतुःशतं पुनर्ज्ञेयं सिंहस्तत्तनयोऽभवत् ।
राज्यं तस्य स्मृतं तत्र षष्ट्युत्तरं चतुःशतम् ॥ १५ ॥
इब्रतस्य सुतो ज्ञेयः पितुस्तुल्यं कृतं पदम् ।
फलजस्तस्य तनयश्चत्वारिंशद्द्वयं शतम् ॥ १६ ॥
राज्यं कृतं तु तस्माच्च रऊ नाम सुतः स्मृतः ।
सप्तत्रिंशच्च द्विशतं तस्य राज्यं प्रकीर्तितम् ॥ १७ ॥
तस्माच्च जूज उत्पन्नः पितुस्तुल्यं कृतं पदम् ।
नहूरस्तस्य तनयो वयः षष्ट्युत्तरं शतम् ॥ १८ ॥
राज्यं चकार नृपतिर्बहुशत्रून् विहिंसयन् ।
ताहरस्तस्य तनयः पितुस्तुल्यं कृतं पदम ॥ १९ ॥

---

३२ The sons of Shem ; Elam, and Asshur, and Arpachshad, and Lud, and Aram. And the sons of Aram ; Uz and Hul and Gether and Mash. And Arpachshad begat Shelah and Shelah begat Eber and unto Eber were born two sons...Peleg and Joktan. And Joktan begat Almodad, and Sheleph and Hazarmaveth and Jerah ; and Hadoram and Uzal, and Diklah ; and Obal and Abimael, and Sheba ; and Ophir, and Havilah and Jobab (10,22-29).

तस्मात् पुत्रोऽविरामश्च नहूरो हारनस्तथः ।
एवं तेषां स्मृता वंशा नाममात्रेण कीर्तिताः ॥
सरस्वत्याश्च शापेन म्लेच्छभाषा महाधमाः ॥ २० ॥
तेषां वृद्धिः कलौ चासीत् संक्षेपेण प्रकीर्तिता ।
संस्कृतस्यैव वाणी तु भारतं वर्षमूह्यताम् ॥ २१ ॥
अन्यखण्डे गता सैव म्लेच्छा ह्यानन्दिनोऽभवन् ।
एवं ते विप्र कथितं विष्णुभक्तद्विजैः सह ॥ २२ ॥

व्यास उवाच ।

तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे विशालायां निवासिनः ।
नरं नारायणं देवं संपूज्य विनयान्विताः ॥ २३ ॥
ध्यानं चक्रुर्मुदा युक्ता द्विशतं परिवत्सरान् ।
तत्पश्चाद्बोधिताः सर्वे शौनकाद्या मुनीश्वराः ॥ २४ ॥
सन्ध्यातर्पणदेवार्चाः कृत्वा ध्यात्वा जनार्दनम् ।
लोमहर्षणमासीनं पप्रच्छुर्विनयान्विताः ॥ २५ ॥
व्यासशिष्य महाभाग चिरं जीव महामते ।
साम्प्रतं वर्तते यो वै राजा तन्मे वद प्रभो ॥ २६ ॥

सूत उवाच

त्रिसहस्राब्दसम्प्राप्ते कलौ भार्गवनन्दन ।
आवन्ते शङ्खनामासौ साम्प्रतं वर्तते नृपः ॥ २७ ॥
म्लेच्छदेशे शकपतिरथ राज्यं करोति वै ।
शृणु तत्कारणं सर्वं यथा यस्य विवर्धनम् ॥ २८ ॥
द्विसहस्रे कलौ प्राप्ते म्लेच्छवंशविवर्धिता ।
भूमिर्म्लेच्छमयी सर्वा नानापथविवर्धिता ॥ २९ ॥
ब्रह्मावर्तमृते तत्र सरस्वत्यास्तटं शुभम् ।
म्लेच्छाचार्यश्च मूशाख्यस्तन्मतैः पूरितं जगत् ॥ ३० ॥

देवार्चनं वेदभाषा नष्टा प्राप्ते कलौ युगे ।
तल्लक्षणं शृणु मुने म्लेच्छभाषाश्चतुर्विधाः ॥ ३१ ॥
व्रजभाषा महाराष्ट्री यावनी च गुरुण्डिका ।
तासां चतुर्लक्षविधा भाषाश्चान्यास्तथैव च ॥ ३२ ॥
पानीयं च स्मृतं पानी बुभुक्षा भूख उच्यते ।
पानीयं पापडीभाषा भोजनं कक्कनं स्मृतम् ॥ ३३ ॥
इष्टिशुद्धरवः प्रोक्तः इस्तिनी मसपावनी ।
आहुतिर्वै आजु इति ददाति च दधाति च ॥ ३४ ॥
पितृ पैतर भ्राता च बादरः पतिरेव च ।
सेति सा यावनी भाषा ह्यश्वश्चास्पस्तथा पुनः ॥ ३५ ॥
जानुस्थाने जैनुशब्दः सप्तसिन्धुस्तथैव च ।
सप्तहिन्दुर्यावनी च पुनर्ज्ञेया गुरुण्डिका ॥ ३६ ॥
रविवारे च सण्डे च फाल्गुने चैव फर्वरी ।
षष्टिश्च सिक्सटी ज्ञेया तदुदाहारमीदृशम् ॥ ३७ ॥
या पवित्रा सप्तपुरी तासु हिंसा प्रवर्तते ।
दस्यवः शबरा भिल्ला मूर्खा आर्ये स्थिता नराः ॥ ३८ ॥
म्लेच्छदेशे बुद्धिमन्तो नरा वै म्लेच्छधर्मिणः ।
म्लेच्छाधीना गुणाः सर्वेऽवगुणा आर्यदेशके ॥ ३९ ॥
म्लेच्छराज्यं भारते च तद्द्वीपेषु स्मृतं तथा ।
एवं ज्ञात्वा मुनिश्रेष्ठ हरिं भज महामते ॥ ४० ॥
तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे रोदनं चक्रिरे बहु ॥ ४१ ॥

इति—श्रीभविष्ये महापुराणे प्रतिसर्गपर्वणि चतुयुगखण्डापरपर्याये कलियुगभूपवर्णनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

रसमञ्जरी

भारतवर्षस्य प्राचीनमितिवृत्तम् ।

मनुष्यवर्गः ।

पुरा पृथिव्याः सर्वेभ्य एव प्रदेशेभ्य एकैकः प्रतिनिधिः समागम्य ब्रह्मावर्त्ते वासं कल्पितवान् । अत एव भारतवर्षस्यादिमपार्लामेण्ट्कल्पत्वं सिध्यति । कस्तावद्दपिः कस्माद्देशात् समागतस्तत्र च किं किं प्रमाणं प्रोल्लसति तत् सर्वमग्रे विव्रियते ।

(१) वाल्मीकिः—वाह्लीकदेशप्रतिनिधिः । अयमेव मोगलवंशस्यादिपुरुषः । अस्यैवान्ववाये समुद्भूतः श्रीरामचन्द्रः । उदयपुरस्य वर्त्तमानो राणकोऽपि मोगलवंशादस्मात् समुत्पन्नः । प्रमाणं टड्महोदयप्रणीतं राजस्थानम् ।

(२) काश्यपः—कास्पीयजातेः प्रतिनिधिः । अस्यैव नाम्ना व्यपदिष्टः कास्पीयहृदः । अत्र च भूयांसि प्रमाणानि डाक्तार-वन्द्योपाध्याय-महोदयस्य पुस्तके प्रदर्शितानि

(३) गर्गः—जर्जियाना (Georgiana)देशात् समागतः । अयमेवेदंप्रथमतया भारते वर्षे स्त्रीशिक्षां प्रचारितवान् । प्रमाणं माण्डूक्योपनिषदि गार्ग्युपाख्यानम्, हिरोदोटासस्य च त्रयोविंशेऽध्यायेऽलिकसुन्दरस्याक्रमणवार्ता । जर्जशब्दो गर्गो भवति—विकल्पेन ।

(४) भरद्वाजः—हिस्पानियोलाया वारदोयाजातः (Vardwazza) समागतः । भरद्वाजगोत्रे विष्णुठाकुरस्य सन्ताना अतीव सम्मानार्हाः । विष्णुठाकुरः पुनर्नैवाधुनिकः कोऽपि पुरुषः । अर्थगृध्नवः शठाः कुलपञ्जिकाकृतः प्रगाढस्य प्रत्नतत्त्वस्य मर्मभेदनेऽप्रभविष्णवः केवलं कतिचन काल्पनिकान्येव वाक्यानि विरचितवन्तः । साम्प्रतं पुनर्विज्ञानस्य

विवृद्धया वीरतमेयं कुज्झटिका क्रमशोऽपसार्यते। विष्णुठाकुरः सर्वथा शशविषाणकल्प एवेति प्रतिभाति जनानाम्। महर्षिर्भरद्वाजो हिस्पानियो-लाराष्ट्रस्य विष्टुकुटारीनगरात् (Vistukutari or Biscutukari) आजगाम, अत एव तस्य भरद्वाज इति विष्टुठाकुर इति चोभयथा व्यपदेशः। इदानीमप्यत्र प्रकृष्टं प्रमाणं नोपलब्धम्। अस्माभिः पुन-र्बहूनि प्राचीनानि मानचित्राणि समाहृत्य कतिचिद्वर्षाणि सूक्ष्मेक्षिकया परीक्षितं परं कुत्रापि वारदोयाजाया वा विष्टुकुटार्यां वा चिह्नमपि नोपलक्षितम्। परं भरद्वाजगोत्रजस्य "मुखुटि"वंशस्य स्पेनसम्भूतत्वे यद्यपि किमपि प्रमाणं नोपलभ्यते, तथापि नात्र लेशतोऽपि संशयोऽस्ति विमर्शकानाम्। यतः "फुलेर मुखुटी" chef-del-floro इत्युपनाम स्पेनवर्जं कुत्र वाऽपरत्र सम्भवेत्। बहवश्च मुखुटि न विस्कुटं विक्रीणते इत्यपि प्रत्यक्षसिद्धम्।

(५) गालवः—प्राचीनाद् गालराज्यात् (Gaul) समागच्छत्। गालजातीया एवाधुना फरासीजातीया इति व्यपदिश्यन्ते। प्राचीनतमादेव कालादेतेषां चिकित्सातन्त्रे नैपुण्यं विश्वविदितम्। ग्यालेन् (Galen) गालवस्य महर्षेः क्षेत्रजमपत्यम्, वैद्यवंशस्य च कूटस्थः पुरुषः।

[धन्वन्तरिरपि तस्मिन्नेव गालदेशे समुत्पन्नः। परं धन्वन्तरिस्तु न खलु पुरुषस्यैकस्य संज्ञा। M. Dumas, M. Danteris च—कारणविशेषवशेन नाम्नोरनयोः संयोगेन धन्वन्तरिसंज्ञा निष्पन्ना।]

(६) ऋष्यश्रृङ्गः—सालोनिकादेशस्य प्रतिनिधिः। एतस्यावबोधार्थं भाषाविज्ञानशास्त्रस्य कतिचित् सूत्राणि विज्ञेयानि। सालोनिशब्दात् स्वार्थिककप्रत्ययेन सालोनिकशब्दो निष्पद्यते। सालनिश्च रूपान्तरं भजमानो यथाक्रमं सारणि हारणि ततश्च हारिणः संवृत्तः। हारिणस्तावद् हरिणस्यापत्यम् ऋष्यश्रृङ्गः। नस्य रत्वं सस्य च हत्वं भाषाविज्ञानस्य प्राथमिकसूत्रसिद्धम्, अतो नात्र प्रमाणोपन्यासेन प्रयोजनम्।

प्राचीनं वाणिज्यम्

वृत्तवर्गः ।

क्वाद्यतनं भारतं क्व च तदानीन्तनं भारतम् । न खलु तथाविध एकोऽपि वीरो जुअलजिकाल् गार्डेने (पशुशालायां) वर्तते यो वृत्तान्तमिमं विभावयन् न मुञ्चेद्दीर्घदीर्घान् श्वासान् । एतदेव प्राचीनवृत्तान्तसंस्मरण-प्रवृत्तं दुःखं भारतवर्षस्य साम्प्रतिकसमुन्नतिसोपानारोहणे विदधाति प्रतिबन्धकताम् । निरन्तरेणाश्रुपरम्परानिपातेन कर्दममयतामापन्नः स पन्थाः । विपुलेऽस्मिन् कर्दमे गृहाद्विनिर्गमनमेव दुःशकम्, अतः कथं वा भारतमग्रे सरेत् । यदा तावन्महामहापोताध्यक्षा नीलपताकाः श्वेतपताकाः कृष्णपताकाश्च पतपतस्वनेन समुत्तोल्य देशाद्देशान्तरं वाणिज्यायागच्छन् कस्तावदुपवर्णयेत् सौभाग्यं तदानीन्तनस्य भारतवर्षस्य । परं यदा वाणिज्यस्यास्य ह्राससन्दर्शनेन विषादपरीतचेतसा भवभूतिना प्रोक्तं—"ते हि नो दिवसा गताः" ततः पूर्वमेव विलुप्तप्रायं भारतवर्षस्य गौरवम् । तदानीन्तनः खलु प्रथिततम आम्रवणिग् हनुमान् नाममात्रशेषः संवृत्तः ।

वस्तुतस्तु पुरा व्यतिक्रामति नो दुःखरजनी । "स्वल्पा तिष्ठति शर्वरी ।" साम्प्रतं हि प्रत्नतत्त्वान्वेषिणो विबुधवर्य्या गृहीतव्रता अस्माकं शोकशैलसमुद्धरणाय । वराहेणेव वेदोद्धरणे कृतसङ्कल्पैरेभिर्महाभागैर्लेखनी-दंष्ट्रया पूर्वगौरवमनेकशः समुज्जीवितम् । सर्वथातिप्रसङ्गं वर्जयद्भिरस्माभिस्तेषां परिश्रमस्य फलानि संगृह्य प्रबन्धोऽयमुपसंह्रियते ।

पण्डितप्रवरैः प्रमाणीकृतम्—

१ । भारतस्य वाणिज्यं काल्डियां (Chaldea) यावत् प्रससार । तत्र च प्रमाणम्—अद्यापि वयं भक्षणाय चालदाफलानि (बहुवारफलानि) लभामहे ।

२ । यवद्वीपे यवसक्तवः ।

३। वाटाभियाप्रदेशे वातावीनिम्बुकानि।

४। मार्टावानित्यत्र मर्त्यमानरम्भा।

५। फ्रान्सप्रदेशे धुचुनि (फरासो Dejeuner शब्दनिष्पन्नम्)।

६। स्कटलण्ड्प्रदेशे—कूष्माण्डापरनामानि कुमडाफलानि। (आदितस्तावदिमानि Cameronगणानामुद्यानतो Job Charnokमहोदयेनानीतानि)। Highlanderगणेभ्यो भृशं रोचन्त इमानि। एतद्धि प्लीनेरभिमतम् (Pliney)। ष्ट्रावो (Strabo)महोदयस्य मतेन कूष्माण्डानि कामतश्चट्कातः (Kamatschatka) आनीतानि।

७। गर्णस्यां (Guernsey) गञ्जिका।

८। सोगदाना (Sogdiana)—शोभाञ्जनापरनामानः सजिनापादपाः।

९। लुचुद्वीपे लिकुचफलानि।

१०। जामेका (Jamaica)—जामफलानि। स्वार्थेकः।

यद्यपि नामानीमानि वङ्गभाषात एव प्रायेण संगृहीतानि तथापि वङ्गानामेव वाणिज्यविषये प्राधान्यस्य सर्वसम्मतत्वान्न काप्यनुपपत्तिरिति।

श्रीहनुमान् वीरः।

समालोचनम्

शास्त्रतत्त्वेन्दुशेखरः। आयुर्वेदरत्नाकरश्रीव्रजविहारिचतुर्वेदिविरचितः। हाजीपुरीयरत्नाकरमुद्रणालये पण्डितश्रीयमुनात्रिपाठिद्वारा मुद्रितः।

प्रबन्धेऽस्मिन् पाणिनितन्त्रे प्रथितानां परिभाषाणां सर्वतन्त्रसाधारणत्वमुररीकृत्य वैद्यकशास्त्रप्रतिपादितदिशा व्याख्यानं विरचितम्। अत्र च बीजमामुख एव भूमिकारचयित्रोद्घाटितम्—"विदितमेवैतत्तत्रभवतां

विपश्चितां यत् पुरा सनकादयोऽपि महर्षयः संसारभयात् समुद्विजमानाः परमकारुणिकं परमेश्वरं शिवं शरणमुपगतास्तत्प्रसादाय चिरं तपस्यामाचरन्तो नृत्यावसाने डिण्डिमशब्दरूपं वरं प्राप्यापि किमिदं वचनमिति विमृशन्तो वर्णपरिभाषासमाम्नाययुगलं वरस्वरूपं समवगत्य तदवलम्बेन स्वस्वाभिमतानि तन्त्राणि सदुपदेशरूपाणि प्रणीय सकलसदुपकारं सम्पाद्य शान्तिमुपजग्मुः। यत्रेदमुक्तम्—

नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारान्।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद् विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥

इति तत्र परिभाषासमाम्नायः सर्वशास्त्रतत्त्वप्रतिपादकोऽपि पाणिनितन्त्रानुसारिभिर्भाष्यकारादिभिः शब्दमात्रपरतया व्याख्यात इति न तद्व्याख्यानं सर्वशास्त्रतत्त्वजिज्ञासूनां सर्वतन्त्रानुसारिणां हृदयानन्दाय इति समालोच्य" ग्रन्थकृता ग्रन्थोऽयं विनिर्मित इति। प्रथमतस्तावन्महाभाष्ये समुपलभ्यमानानां परिभाषाणां सर्वतन्त्रसाधारणत्वे गरीयान् वर्त्तते संशयः सचेतसाम्। यद्यपि "प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः" "कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्य्यसम्प्रत्ययः" इत्येवमादीनां कासाञ्चन परिभाषाणां लौकिकन्यायसिद्धानामविशेषेणैव सर्वेषु शास्त्रेषु प्रसरः सन्दृश्यते तथापि "अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति" इत्यादीनामपि "अन् इन् अस् मन् ग्रहणानि इति च्छेदः, अर्थवता धनिना अनर्थकेन दरिद्रेणापि अनं जीवनाध्यापकम् इनं श्रेष्ठं वृद्धवचनमित्यर्थः। स्म अहङ्कारान्न गृह्यते च पुनः वारं वारं तानि अग्रहणानि तयोर्नाशं प्रयोजयन्ति, अन्तशब्दो नाशवचनस्तदयामर्थः अवलेपाद् (?) जीवनप्रदवृद्धवचनाग्रहणानि सधनाधनसाधारण्येन विनाशं प्रयोजयन्ति" इत्यादिक्लिष्टव्याख्यानपुरःसरं सर्वशास्त्रसाधारणत्वकल्पनं व्याख्यातुर्बुद्धिवैचित्र्यस्य परिचायकमपि न खलु लेशतोऽपि मनसस्तोषाय सहृदयानाम् इति नो बुद्धिरिति शिवम्।

VOL. XV

१८५८ शकीये

1932-33

पञ्चदशवर्षस्य

संस्कृतसाहित्यपरिषत्

संस्कृत-साहित्य-परिषदो मासिकं मुखपत्रम्

सम्पादकः—श्रीक्षितीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः

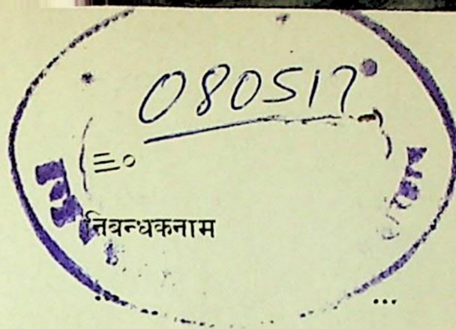
सह-सम्पादकः—श्रीउपेन्द्रमोहनसाङ्ख्यतीर्थः

संस्कृत-साहित्य-परिषत्
श्यामबाजार, कलिकाता।

वार्षिकं मूल्यम्—
रूप्यकत्रयम्।

संस्कृत-साहित्य-परिषत्-पत्रिकायाः षोडशवर्षीया सूची

[वर्णसमाम्नायानुसारिणी]

Opinions of distinguished persons on the activities of the Parishat.

Mahamahopadhyay Dr. Haraprasad Shastri, M.A., C.I.E.,
Late Principal, Sanskrit College, Calcutta.

The Sanskrit Sahitya Parishat is doing its work in a very creditable manner. Thd Tol attached to it is flourishing day by day and the results of the students at examination are also satisfactory. Not to speak of Sanskrit books in manuscript, there is a large collection of printed books. A special feature of the library is that it contains a greater number of manuscript copies of books which were composed and are current in Bengal. There are also numerous manuscripts which had hitherto baffled the most diligent search for them. The stage representations of the Sanskrit dramas are very interesting. The wealth of books in manuscript is the most valuable property of the Parishat, and it is not advisable to keep them in a rented house. It is absolutely necessary for the public as well as the members to take special care that the Parishat may have very soon a *pucca* building of its own. (*Translated from the original in Bengali.*) 1-7-23.

Dr. Sten Konow, *Prof. of Sanskrit, Christiania University, Norway.*

Having come to this Sanskrit Sahitya Parishat to-day I feel convinced that even in these days the Divine Language is flourishing in India. I am greatly pleased to witness a performance of Madhyama-vyayoga of Bhasa. The performance is gratifying. I am particularly pleased to hear that even now so many pandits know Sanskrit as

well as their mother tongue. Thus it appears that the attempts of the Parishat have succeeded. Hence I hope that its efforts will produce greater and greater success from day to day. (*Translated from the original in Sanskrit.*) 3-2-25.

Dr. D. R. Bhandarkar, M.A., Ph.D., *Carmichael Professor of Ancient Indian History and Culture, Calcutta University.*

I have seen some of the dramas staged by the Sanskrit Sahitya Parishat and I cannot help saying that, on the whole, they were done very well indeed......This practice has undoubtedly much educative and cultural value and deserves great encouragement. Just as the civilisation of Europe is connected with the Greek and Roman culture, so, that of India is linked up intimately with the culture enshrined in Sanskrit Literature. And if the acting of the Greek and Latin dramas is encouraged by the educational authorities of Europe in the interest of the young mind there, there is no reason why the staging of Sanskrit dramas should not be similarly encouraged for the advancement and development of the young mind of India..........

Mahamahopadhyay Jagadishwar Vidyasagar, *Chief Court Pandit, Kashmir Durbar.*

I visited the Sanskrit Sahitya Parishat. There I found a large collection of rare manuscripts. I also witnessed a dramatic performance made by students well trained in the art..................I pray to God, who grants all prayers, that the members of this association who are trying hard to advance the study of Sanskrit, may soon achieve their desired success. (*Translated from the original in Sanskrit.*)
12-1-25.

